

**AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASI
MİLLİ MÜNASİBƏTLƏR İNSTİTUTU**

VAQİF ARZUMANLI

NAZİM MUSTAFA

**TARİXİN QARA SƏHİFƏLƏRİ
Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq**

B A K I - “Q A R T A L” - 1998

ELMİ REDAKTOR : professor TEYMUR ƏHMƏDLİ

Vaqif ARZUMANLI, Nazim MUSTAFA. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. - Bakı: "Qartal", 1998. - 280 s.

Azərbaycan xalqı təxminən 200 ildir ki, öz tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınır. Düşünülmüş və planlı şəkildə həyata keçirilən bu məkrli siyasət kütləvi deportasiya və soyqırımı ilə müşayiət olunmuşdur. Nəticədə minlərlə, milyonlarla soydaşımız tarixi torpaqlarından qovulmuşlar. Təəssüf ki, uzun müddət taleyüklü bu məsələlərə biganə qalınmış, laqeyd münasibət göstərilmişdir. Son dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar xalqımıza qarşı törədilən cinayətlərin öyrənilməsinə imkan və şərait yaranmışdır. Bu mənada mövcud monoqrafiya tariximizin bir sıra qaranlıq səhifələrinin öyrənilib üzə çıxarılmasında atılan ilk addımlardan hesab oluna bilər.

A 4702080105 Sifarişli - 98
044

© "Q a r t a l" nəşriyyatı - 1 9 9 8

ÖN SÖZ

Qan yaddaşımızın ən ağırılı-acılı səhifələrindən olan deportasiya, soyqırım və qaçqınlıq bəlaları xalqımızın taleyinə çox baha başa gəlib.

Nə yaxşı ki, nəhayət, uzun illər susduqdan (özümüzdən asılı olan və asılı olmayan səbəblər ucbatından) sonra öz dədə-baba, etnik torpaqlarından qovulmuş həmvətənlərimizin çəkdiyi əzab-əziyyətlərin dilə gətirilməsi, öyrənilməsi, bütün bunlar barədə dünya ictimaiyyətinə məlumat verilməsi üçün yeni imkanlar açıldı.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin 18 dekabr 1997-ci il tarixli “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyası haqqında” və 26 mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanları çox qiymətli və tarixi addımdır.

Bu fərmanlarda çox haqlı olaraq göstərilir ki, son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repraesentasiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələri və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrlərdə Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az olmamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən əlli il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdi.

Ermənistan deyilən qurumun tarixi torpaqlarımız hesabına qurulduğunu vaxtilə qaldırısaydıq dünya ictimaiyyəti həqiqəti bilərdi. Heç Dağlıq Qarabağ hadisələri də baş verməzdi.

1992-ci ilin fevral ayında Milli Münasibətlər İnstitutu fəaliyyətə başlayanda institutda xüsusi bir şöbə - “Qaçqınlıq tarixi” şöbəsi yaradıldı. Bu şöbənin tədqiqat sahəsi təkcə sonuncu 1988-1989-cu illər deportasiyasının öyrənilməsi ilə deyil, eyni zamanda ermənilərin İrandan və Türkiyədən tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin və erməni təcavüzünün tədqiqi ilə bağlıdır. Yaxşı olar ki, xalqımızın deportasiya tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı respublikamızda əlaqədar elmi strukturlar, institutlar, təşkilatlar özləri işçi qrupları, qurumlar yaratsınlar. Əgər biz tarixi həqiqətlərə söykənərək obyektiv fakt və sübutlarla son 200 ildə Qafqazda ermənilərlə bağlı bütün qurumların əzəli və tarixi Azərbaycan torpaqları üzərində yaradılışını dünya ictimaiyyətinə lazımi səviyyədə çatdıra bilsək, nəinki DQ probleminin, eləcə də Ermənistan-Azərbaycan münaqişələrinin bütün köklərinin, təzahürlərinin həlli üçün yeni üfqlər açar, yeni imkanlar əldə edə bilərik.

Hələ 1995-ci ildə, Milli Münasibətlər İnstitutu Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatı ilə birlikdə qaçqınlıq tarixi ilə bağlı elmi-nəzəri konfrans keçirmişdir. Xalqımızın qaçqınlıq və deportasiya tarixi ilə bağlı vaxtaşırı məruzələr etmişik, “Qaçqınlıq tarixi” şöbəsinin xətti ilə elmi-monoqrafik əsərlər və sənədlər toplusu hazırlamışıq. Bu mövzuda institutun əməkdaşları respublikamızda, xarici mətbuat orqanlarında xüsusi məqalələr çap etdirmişlər. Qaçqınlıq və deportasiya ilə bağlı 1992-ci ildən etibarən “Elturan” (“Milli məsələlər”) jurnalında institutun əməkdaşları silsilə yazılarla çıxış edib, təkliflərini bildirmişlər.

Tarixən azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqlarından deportasiya olunması iki yüz illik qaçqınlıq tariximizin ən ağırılı səhifələri araşdırılıb öyrənilməlidir. Qaçqınlıq və deportasiya faciəmizin tarixi köklərini, ictimai-siyasi amillərini üzə çıxarıb, təbliğ etmək lazımdır.

Azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarından deportasiya olunması haqqında Bakıda beynəlxalq konfrans keçirilməsi tarixi torpaqlarımızın taleyinə günün tələbləri baxımından yanaşılması, Azərbaycan diasporunun xətti ilə deportasiyaya dair sərgilər, dəyirmi masalar, yığıncaqlar təşkil olunması olduqca vacibdir.

Bu fərmanın imkanlarından istifadə edərək Azərbaycan Respublikasından kənarda öz tarixi torpaqlarında cəm halında yaşayan (Dərbənd, Borçalı, Güney Azərbaycan) azərbaycanlıların sosial-mədəni həyatının öyrənilməsinə diqqət artırılmalıdır. Beynəlxalq təşkilatlara müraciət edərək, xalqımıza qarşı edilən haqsızlıqlara hüquqi qiymət verilməsinə nail olmalıyıq. Bununla yanaşı, biz indiki Ermənistanda qalan bir çox tarixi abidələrimizin taleyi haqqında da düşünməliyik.

Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş deportasiyalar və milli münaqişələr Rusiya imperiyasının çox məharətlə hazırladığı planların mərhələ-mərhələ həyata keçirilməsinin məntiqi nəticəsi idi. Onun nəticələrinə elmi münasibət bildirilməli, Türkmənçay və Gülistan müqavilələrinin mahiyyəti bugünkü və gələcək nəsillərə çatdırılmalıdır. Ümumiyyətlə, biz bir xalq kimi unutqanlıq və biganəlik hisslərini qanımızdan, canımızdan çıxartmağa çalışmalıyıq.

Adətən tarixdən ibrət götürməyən xalqların faciələri təkrarlanır. Bəziləri üçün tez, bəziləri üçün gec.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Zaqafqaziyanı işğalı anından etibarən indiki Ermənistan ərazisində min illər boyu yaşamış türk boylarının (oğuz, qıpçaq) səksəkəli, qanlı-qadali günləri başlamışdır. İki əsrlik imperiya siyasətinin nəticəsi kimi türklərə qarşı dəfələrlə törədilən qırğınlar, soyqırımları, deportasiyalar nəticəsində onlar həmin ərazilərdən sonuncu nəfərinədək qovulmuşlar.

Tarix boyu özge torpaqlarda gözü olan ermənilərin “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq kimi sərsəm ideyaları “xristian himayəçiliyi” pərdəsi altında müstəmləkəçilik siyasəti yeridən Rusiyanın da mənafeyinə uyğun gəlmişdir. Hindistanı və Yaxın Şərqi işğal etmək arzusunda olan Rusiya imperiyasına Türkiyə, İran və Azərbaycan sərhədləri kəsiyində özünə etibarlı dayaq lazım idi ki, əlverişli şərait yetişən kimi, həmin etibarlı ərazidən tramplin kimi istifadə etsin.

1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Şimali Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərazisində Erməni vilayəti təşkil edilmişdir. Cəmi 25 min erməninin yaşadığı həmin ərazilərə İran və Türkiyədən kütləvi surətdə ermənilər köçürülmüşdü ki, vilayətin etnik tərkibi ermənilərin say üstünlüyü ilə nəticələnsin və bununla da erməni vilayətinin inzibati-ərazi bölgüsü möhkəmləndirilsin.

Ermənilərin İran və Türkiyədən indiki Ermənistan ərazisinə kütləvi surətdə köçürülməsi ilə paralel olaraq Erməni vilayətinə daxil edilən İrəvan əyalətinin Qırxbulaq, Zəngibasar, Körpübasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçanis, Saatlı (Səədli), Talin, Seyidli-Ağsaqqallı, Sərdarabad, Kərnibasar, Abaran, Dərəçiçək, Göycə (bir hissəsi) mahallarının, Naxçıvan əyalətinin Əlincəçay, Məvazixatun, Xok, Naxçıvan Dərələyəz mahallarının, Ordubad dairəsinin Ordubad, Əylis, Dəstə, Biləv və Cənnəp mahalları türklərinin əksəriyyəti əsasən Türkiyə və İrana köçməyə məcbur olmuşlar.

Ruslardan himayə körən ermənilər silahlanaraq indiki Ermənistanın hər yerində və Yuxarı Qarabağda dəfələrlə basqınlar edərək silahsız və müdafiəsiz olan Azərbaycan türklərini qırmış, əmlaklarını qarət edərək doğma yurdlarından didərgin salmışlar. Bu cür qırğınlar 1905-1906-cı, və 1915-1920-ci illərdə daha kütləvi şəkildə olmuş, demək olar ki, indiki Ermənistanın hər bölgəsində türklərə qarşı soyqırım (genosid) siyasəti həyata keçirilmişdir.

1948-53-cü illərdə Harutyunov-Mikoyan-Stalin üçlüyünün həyata keçirdiyi deportasiya aksiyasına göz yumulmuş, 150 minə yaxın Azərbaycan türkünün Ermənistanda repressiyaya məruz qalması faktı uzun müddət gizlədilmişdir.

1988-ci ildən etibarən ermənilərin Rusiyanın hərbi potensialına və Qərbdə bəzi ermənipərəst dövlətlərin himayəsinə arxalanaraq yenə də Qarabağda Azərbaycanlılara qarşı kütləvi surətdə soyqırımı həyata keçirmələrinə dünya ictimaiyyəti biganə qaldığı kimi, 1988-ci ildə Ermənistanda Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən soyqırımdan da çoxlarının xəbəri yoxdur.

Həmin dövrdə Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türklərinin sıxışdırılıb çıxarılması ilə yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi paralel surətdə aparılmışdır.

Azərbaycanda yaşayan ermənilərə Dağlıq Qarabağda süni surətdə muxtariyyət verildiyi halda, indiki Ermənistanda yaşamış Azərbaycan türklərinin hüquqları ən kobud şəkildə pozulmuş, layəqətləri alçaldılmış və təhqir edilmişdir. Ermənistanda həmişə antiazərbaycan təbliqatı aparılmışdır. Milli ayrışdırıcılıq, şantaj, şovinizm, rasizm və anneksiya siyasəti Ermənistanda rəsmi dövlət səviyyəsində aparıldığından, XX əsrin sonunda bir daha ermənilərin tarixin müəyyən mərhələlərində vaxtaşırı özünü büruzə verən “paranoyya” dövrü, yaxud “erməni xəstəliyi”nin yeni təzahürü yetişmişdir.

Bu kitab yuxarıda qeyd edilən məsələləri qismən də olsa açıqlayaq və indiki Ermənistan ərazisində yaşamış Azərbaycan türklərinin iki əsrlik faciəsini xronoloji şəkildə əks etdirmək, Dağlıq Qarabağda və digər rayonlarda azərbaycanlıların başına gətirilən faciələri dünya ictimaiyyətinin üzərinə çatdırmaq məqsədinə xidmət edir.

Erməni mətbuatı, erməni tarixçiləri tarixi saxtalaşdırmaq işində mahir olduqları üçün Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türkləri haqqında rəsmi və statistik məlumatları mətbuat səhifələrinə çıxarmamış, ən yaxşı halda isə təhrif edilmiş-şəkildə təqdim etmişlər.

İndiki Ermənistandan, yəni azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından qaçqınlıq tarixinə dair kitab və monoqrafiyaların yazılmasının mühüm əhəmiyyəti həm də ondadır ki, bu əsərlər erməni siyasətçilərinin, erməni diasporunun xaricdə və keçmiş SSRİ ərazisində Azərbaycan haqqında yaymış olduqları hər cür bədnam fikirləri alt-üst edir, erməni təbliğatını, erməni faşizminin əsl simasını açıb göstərir.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatın başlıca məqsədi azərbaycanlıların keçmişdə və bu gün erməni təcavüzü sayəsində qarşılaşdığı qaçqınlıq problemini hərtərəfli açıb göstərmək, bütün bu ağırlıq-acılıq məsələləri həm tarixi sübutlarla, həm də faktik materiallarla dünya ictimaiyyətinə, beynəlxalq təşkilatlara daha obyektiv şəkildə çatdırmaqdır.

Fikrimizcə, mövcud monoqrafiya ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırım siyasətinin iç üzünün açılması sahəsində atılan addımlardan biri kimi qiymətləndirilə bilər.

I FƏSİL.

QƏRBİ AZƏRBAYCANA ERMƏNİLƏRİN KÜTLƏVİ AXINI VƏ AZƏRBAYCANLILARIN İLKİN QAÇQINLIQ DÖVRÜ (XVII-XIX ƏSRLƏR)

1. ERMƏNİLƏRİN DÖVLƏT YARATMAQ SƏYLƏRİ

İndiki Ermənistan və ona bitişik ərazilərdə pərakəndə halında yaşayan ermənilərin öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq arzusuna ilkin təkan verən amillərdən ən başlıcası XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilərlə Osmanlı Türkiyəsi arasında uzun sürən müharibələr olmuşdur. Səfəvi hökmdarları Türkiyə ilə mübarizədə bir sıra Avropa ölkələrinin köməyinə arxalanmaq üçün xristian agentlərdən-erməni tacirləri və din xadimlərindən istifadə etmişdilər.

Erməni tacirləri Səfəvilər dövlətinin xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsində xüsusi rol oynayırdılar. Şahlığın ərazisində olan erməni kilsələrinə xüsusi güzəştlər verilmişdi. Onlar vergiləri yerli hakimlərə deyil, birbaşa şah xəzinəsinə verirdilər.¹

Erməni tacirləri I Şah Abbas haqqında nə qədər hədyanlar yağırsalar da, fakt budur ki, 1605-ci ildə onun fərmanı ilə şahlığın ərazisində pərakəndə yaşayan ermənilərin yığıcam halda yaşamaları üçün xüsusi ərazilər ayrılmışdı. Bu məqsədlə İsfahan şəhərinə yaxın ərazidə Yeni Culfa şəhəri salınmış, burada yaşayan ermənilər üçün kilsə və monastr inşa edilmiş, onların xarici ticarətlə məşğul olmaları üçün geniş imtiyazlar verilmişdi. Hətta Şah Abbas bu tikililər üçün xəzinədən pul ayırmış və bu işi mükafatlandırmışdı.² Tezliklə ermənilər bir sıra Avropa ölkələri ilə, ilk növbədə İtaliya, Fransa,

¹ Петрушевский И.П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX в., Ленинград, 1949, səh. 181.

² Байбуртян В.А., Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке, İrəvan, 1969, səh. 21.

Prussiya ilə ticarət əlaqələri yaratmışdılar. Yeni Culfa tacirləri hindistanın əksər böyük şəhərlərində koitorlar təşkil etmişdilər.¹

Erməni tacirləri varlandıqca erməni kilsələrinin var-dövləti aşırıb-daşır, nəticədə onların dövlət yaratmaq üçün iştahları daha da güclənirdi. Bu işi həyata keçirmək üçün erməni kilsəsi gizli olaraq Avropa ölkələrində özünə himayəçi axtarırdı. Eyni zamanda ermənilər şah sarayına yollar arrayır, şahın etimadını qazanmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Erməni tacirləri və din xadimlərinin arzuları tədricən həyata keçirdi. Şah Abbas hətta Səfəvilər dövlətinin xarici siyasət məsələləri ilə məşğul olmaq və Avropa ölkələri ilə diplomatik danışıqlar aparmaq səlahiyyətini özünün müşaviri Xoca Səfər adlı bir erməniyə etibar etmişdi.²

1608-ci ildə I Şah Abbas Xoca Səfərin başçılığı ilə Avropaya gedən nümayəndə heyəti vasitəsilə Roma papasına, İspaniya kralına, Toskano hersoquna və Venetsiya dojuna məktublar göndərmişdi. Toskano hersoqunun qəbulunda olarkən Xoca Səfər şahın məktubundan əlavə ermənilərin Roma papası və digər Avropa ölkələrinin başçılarına məktubları olduğunu bildirmişdi.³ Təbii ki, bu məktublarda xristian Avropa ölkələrindən Şərqdə-müsəlman ölkələrində yaşayan xristian erməniləri öz himayələrinə götürmələri haqqında xahişlər edilmişdi. Daha əvvələr isə erməni kilsə xadimləri katolikos Stepanos Salmastesi (Salmastlı) və Abqar Toxatesinin (Tokatlı) başçılığı ilə müstəqil erməni dövləti yaratmaq naminə köməklik göstərmələri üçün Avropaya nümayəndə heyəti səyahət etmişdi. Lakin nə papadan, nə də Qərbi Avropa dindaşlarından

¹ Тер-Мкртчян Л.Х., Армения под властью Надир шаха. Москва, 1963, səh. 29.

² Байбуртян В.А., göstərilən əsəri, səh.34.

³ Yenə orada, səh.37.

ermənilərin çağırışına məhəl qoyan olmamışdı.¹ XVII əsrin ortalarında rus dövlətinin öz mövqeyini möhkəmləndirməsi ən yaxın xristian ölkəsi kimi erməni kilsəsinin diqqətini daha çox cəlb etməyə başlamışdı, Yaxın Şərqə maraq dairəsi baxımından ermənilərə ən əlverişli himayəçi Rusiya ola bilərdi.

Rus çarlarının xarakterini öyrənən ermənilər yəqin etmişdilər ki, hədiyyə adı altında rüşvət verməklə onları öz tərəflərinə çəkə və nəticədə öz istəklərinə nail ola bilərlər. Bu zaman İranla Rusiya arasında ticarət əlaqələri əsasən erməni tacirləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Rusiyada İran ipəyi alveri ilə məşğul olan Yeni Culfa Xoca Zakar Sarhadov 1660-cı il avqustun 28-də çar Aleksey Mixayloviçə “ermənilərə qarşı xüsusi lütfkarlığına görə” qiymətli hədiyyələr gətirmişdi. Bu hədiyyələrdən biri hazırda Moskva Kremlinin “Silahlar palatasında” saxlanan “Almaz taxt”dır. Fil sümüyündən, qızıl və gümüşdən düzəldilən bu taxt incə Şərq üslubunda işlənmişdir. Onu bəzəmək üçün 987 almaz, 1298 yaqut, 18030 Şərq firuzəsi dənəsindən istifadə edilmişdir. Bu hədiyyənin qiyməti o vaxtkı hesabla 22598 rubl 60 qəpik idi. Bundan əlavə Xoca Zakar rəssam Baqdan Saltanovun mis lövhə üzərində surətini çəkdiyi Leonardo da Vinçinin “Sirli gecə” rəsmini də çara hədiyyə gətirmişdi.²

¹ Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение, İrəvan, 1978, səh.7.

² Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, I hissə, Moskva, 1833,

Bundan sonra Rusiya ilə ticarət əlaqələri saxlayan erməni tacirləri üçün şərikli kompaniyalar yaratmağa hər cür şərait yaradılmış və gömrük məntəqələrindən onların gedib-gəlməsi üçün qadağalar götürülmüşdü.

1669-cu il dekabrın 3-də İsfahandakı erməni ticarət kompaniyasından Stepan Mişsekov və Baqdan Saltanov da hökmdarın adına hədiyyələrlə Moskvaya gedirlər.¹

1673-cü il yanvarın 7-də Xoca Zakar İsfahandan özünün ticarət xidmətçisi Stepan Romadamskinin vasitəsilə çara 9062 rubl dəyərində bəzəkli İran malları göndərmişdi.²

1677-ci ildə katolikos Hakop Çuqaesinin (Culfalının) rəhbərliyi ilə Eçmiədzində din xadimlərinin yığıncağı keçirilir və Qərbi Avropaya nümayəndə heyəti göndərmək qərara alınır. Nümayəndə heyəti İstanbula çatanda Hakop Çuqaesi ölür və nümayəndə heyəti geri qayıdır. Bu tərkibdən yalnız atasını müşaiət edən İsrail Ori Avropaya səyahətini davam etdirir. 20 il Avropanı gəzib dolaşan İsrail Ori İtaliyada, Fransada və Almaniyada yaşayır. Fransanın yüksək dairələri ilə əlaqəyə girən İsrail Ori ermənilərin himayə edilməsi məsələsini qaldırır, lakin soyuq münasibətlə qarşılaşır.³

Avropanın real köməklik göstərməyəcəyinə əmin olan İsrail Ori bu işdə yalnız Rusiyaya arxalanmaq qənaətinə gəlir. O, 1701-ci il oktyabrın 28-də arximandrit Minas Vartapedlə birlikdə Bavariya kürfüstünün (knyazının) elçisi kimi Pyotrun qəbuluna gəlir. Onlar erməni mülkləri adından çara və şahzadəyə (çareviçə) aşağıdakı hədiyyələri gətirmişdilər:

- qırmızı məxmərlə örtülmüş, qızıl məftillə tikilmiş, kənarları qızıla çəkilmiş gümüşlə əhatə edilmiş türk yəhəri;
- qızılı türk çulu;
- qızıla çəkilmiş gümüş türk yüyəni, gümüş dəhnə ilə birlikdə;
- türk quşqunu (quyuqaltısı);
- misdən düzəldilmiş, qızıla çəkilmiş iki türk üzəngisi;
- tapqır və ipək parçadan qarınaltı;

¹ Sobranie aktov..., I hissə, səh. 328.

² Yenə orada, səh. 332.

³ İsqoria arşşskoqo naroda, İrevan, 1980, səh.

- tiyəsi poladdan, qırmızı dəstəkli, qızıla çəkilmiş gümüş qablı türk qılıncı;
 - qızıl məftillə tikilmiş, qızılı gümüş qapaqlı dəridən hazırlanmış gümüş su qabı və s.
- Şahzadə üçün gətirilən hədiyyələr:
- süvari üçün döymə gümüşdən hazırlanmış, qızıla çəkilmiş, məxmər örtüklü qın (məhfəzə);
 - türk yayı;
 - 30 dənə əla düzəldilmiş türk oxu.¹

İsrail Orinin və Minas Vartapedin çara gözqamaşdıran əntiq türk mallarını hədiyyə gətirmələri xalis erməni bəcliyi idi. Onlar Pyotrun isti boqazlara çıxmaq və İstanbulu ələ keçirmək üçün nə dərəcədə alışab-yandığını bildirdilər. Bu hədiyyələrlə onlar bu yangını daha da qızışdırıb alovlandırmaq istəyirdilər. İsrail Ori saraya öz proqramını - Erməni dövləti yaratmaq üçün İrana 25 minlik qoşun göndərməyi təklif etmişdi. Bundan sonra sarayda Zaqafqaziyyəyə yürüş üçün hazırlıq işləri görülməyə başlanmışdı. Ciddi hazırlıqdan sonra 1707-ci ildə Ori polkovnik rütbəsində 50 nəfərlik nümayəndə heyətinin başçısı kimi İrana yola düşür. Ona orada vəziyyəti öyrənmək, xristian əhalisi arasında təbliğat aparmaq, müdafiə qalaları, ölkənin yolları haqqında məlumat toplamaq tapşırılmışdı. Şübhə oyatmamaq üçün İsrail Orini Şah hüseyinə Roma papasının nümayəndəsi kimi təqdim etmək qərara alınmışdı. 1709-cu ildə o, İsfahana gəlir. 1711-ci ildə Həştərxana qayıdır və orada ölür.² Sonralar Minas Vartapedlə birlikdə Yesai katolikos İsrail Orinin işini davam etdirmişdilər.

¹Езов Г. А., Сношение Петра Великого с Армянским народом, СПб, 1898, səh.9.

²История армянского народа, səh.166.

Rusiya - İran müharibəsi nəticəsində 1723-cü il sentyabrın 12-də bağlanan müqaviləyə əsasən Gilan, Mazandaran, Astarabad əyalətləri, Bakı və Dərbənd şəhərləri Rusiyanın tabeliyinə keçir. Noyabrın 10-da I Pyotr həmin ərazilərdə ermənilərin köçürülüb gətirilməsi üçün yer ayrılması haqqında fərman verir. Həmin fərmanla çar “xristianlıq naminə” erməni xalqını öz mərhəmətində saxlamaq və himayəyə götürmək qərarını vermişdi.¹

1726-cı il fevralın 22-də imperatriçə I Yekaterina ermənilərin yüksək mərhəmətə və himayəyə layiq görülmələri haqqında fərman verir.²

18-ci əsrin ikinci yarısında ermənilər yenidən fəallaşırlar. 1760-cı ildə Hindistan ermənisi İosif Emin rus hökuməti və gürcü çarı ilə danışıqlar aparır. İran və Türkiyəyə qarşı müharibədə ermənilərin köməyini təklif edir. 1769-cu ildə Həştərxan ermənisi Movses Safarov saraya layihə təqdim edir. O, layihədə rus ordusunun köməyi ilə “Ermənistanı azad etməyi” və Rusiyanın himayəsində dövlət qurmağı təklif etmişdi. Müharibədən sonra, 1780-ci ildə Rusiyadakı erməni yeparxiyasının başcısı İosif Arqutinski (Hovsep Arqutyan) və Moskva varlısı İvan Lazarev (Novhannes Lazaryan) Rusiya hökumətinin nümayəndələri ilə danışıqlar aparırlar ki, Osmanlı Türkiyəsi və İran sərhədlərinin kəsişdiyi ərazilərdə erməni dövləti yaratsınlar. Rusiya çarı bu ölkələrə hərbi yürüş etməyi planlaşdırır. Ermənilər danışıqlara rus sərkərdəsi A.B. Suvorovu cəlb edirlər, Suvorov isə “onların dövlətlərini bərpa etmək niyyətində olduqları” haqda ermənilərə vəd vermişdi.³ Lakin 1796-cı ildə başlanan bu yürüş sonralar təxirə salınmış, P Yekaterinanın ölümü bu layihənin həyata keçirilməsinə mane olmuşdu. Qeyd etdiyimiz kimi, Ermənilər öz dövlətlərini qurmaq üçün hər cür vasitələrə əl atır, hətta hədiyyə adı altında rus çarlarına rüşvət belə verirdilər, Bununla onlar saray əyanlarının etimadını qazanır, hökumətin müxtəlif strukturlarında, xüsusən də hərbi sahədə öz nümayəndələrini yerləşdirməyə nail olurdular.

¹ Собрание актов..., I hissə, səh. 11-12; Езов Q.A., göstərilən əsəri, səh. 392.

² Собрание актов..., I hissə, səh.43.

³ История армянского народа, səh. 171.

1747-ci ildə Nadir şahı sui-qəsd edildikdən sonra, ona məxsus qiymətli qaş-daşları vaxtilə şahın sarayına yol tapmış erməni Lazar oğurlayır. Hazırda Moskvada “Silahlar palatasında” saxlanan, həcmnin böyüklüyünə və saflığına görə diqqəti cəlb edən çox qiymətli brilyant daş Nadir şahın xəzinəsindən oğurlandıqdan 10-15 il sonra həştərxana gətirilmiş, sonralar isə Sankt-Peterburqda yaşayan erməni zadəganı Şafrasın əlinə keçmişdi. Şafrasdan həmin brilyantı kollec müşaviri Lazarevin vasitəçiliyi ilə çox ucuz qiymətə (400 min rubla) qraf Q.Orlov xəzinə üçün almışdı və pasxanın birinci günü qırmızı yumurtaya bənzər futlyarın içində imperatriçə II Yekaterinaya təqdim etmişdi. Şafrasın qiymətli brilyantı ucuz qiymətə saraya satması erməni bəcliyi idi. O, bu güzəştin əvəzində imperatriçədən nəsillicə Rusiya zadəganı titulu almışdı. Həmin brilyantın həcmə nisbətən balaca başqa bir tayını isə Tiflis ermənisi knyaz Abamelik şəxsən imperator Pavel Petroviçə hədiyyə etmişdi. İmperator isə knyaz Abameliki şəxsi səyinə və sədaqətinə görə səxavətlə mükafatlandırmış, ona Podolsk quberniyasında mülk baqışlamış, oğlanlarını qvardiyaya qəbul etmişdi. Sonralar onlardan ikisi general rütbəsi, digər üçü isə ştab zabiti rütbəsinə yüksəlmişdilər.¹

Müxtəlif yollarla yüksək hərbi rütbələr əldə etmiş ermənilər rus qoşunlarının Zaqafqaziya yürüşü zamanı ordunun önündə getmiş, Azərbaycanın Şimal və Cənub xanlıqlarının işğalında müstəsna rol oynamışdılar. Erməni və gürcü zabitlərinin hazırlanmasında Rusiya Nazirlər Kabinetinin gürcü və erməni zadəganlarının uşaqlarının kadet korpusuna (orta hərbi məktəb) qəbul edilməsi haqqında 1738-ci il 17 aprel tarixli qərarının müstəsna rolu olmuşdu.²

¹ Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, II hissə, М., 1838, səh.73.

² Yenə orada, I hissə, M., 1833, səh.96

1797-ci il oktyabrın 1-də çarın fərmanı ilə İranlı erməni məliklərinin və onların itaətində olan erməni əhalisinin (2 min nəfər) çar Rusiyasının təbəəliyinə qəbul edilməsi və onların Qafqaz xətti boyunca yerləşdirilməsi qərara alınır.¹ 1799-cu il iyunun 3-də Kartli və Kaxetiya çarı Georqiya ünvanlanan, "Qazax adlanan ərazidə erməni məliklərini və onların itaətində olan erməniləri məskunlaşmaqdan məhrum etməmək" haqda imperator I, Pavel ali fərman vermişdi.² Rusiyaya Şərqdə öz istilaçılıq niyyətini həyata keçirmək üçün həmin ölkələrdə yaşayan xalqların dilini bilən mütəxəssis-tərcüməçilər lazım idi. 1798-ci il iyunun 24-də Rusiya Xarici İşlər Kollekiyasına fərman verilmişdi ki, tələbələrə çin, mancur, fars, türk və tatar dillərini öyrətmək məqsədilə hər il 5000 rubl vəsait xərclənsin.³ Bir az əvvəl, 1797-ci il fevralın 26-da verilən fərmanla isə Xarici İşlər Kollekiyası yanında Asiya xalqları ilə iş aparmaq üçün xüsusi Departament yaradılmışdı.⁴

Qeyd etdiyimiz kimi, erməni dövləti yaratmaq uğrunda uzun müddət gərgin əmək sərf etmiş din xadimlərindən biri də arxiyepiskop Hovsep Arqutyan İosif Arqutinski Dolqoruki olmuşdur. O, daha bir davranmış, özünü Arkiştilərin xələfi kimi qələmə vermişdi. Arqutyan həmçinin guya erməni çarları zamanı kəsilən sikkələri və digər 17 ədəd sikkə və medalları imperator I Pavelə hədiyyə edir. Əvəzində imperator 1890-cı il yanvarın 2-də ona xeyir-dua verir. Martın 22-də Hovsen Arqutyan knyaz şərəfinə layiq görülür, iyulun 28-də Eçmiədzin kilsəsinin ali patriarxi, oktyabrın 30-da isə bütün ermənilərin katalikosu təsdiq edilir. Ona imperatorun fərmanı ilə 1000 rubl həcmində illik maaş və ömürlük təqaüd təyin edilir. Eçmiədzinə gedib çatmaq üçün xüsusi müşayiətçi dəstə və 1000 rubl yol xərci ayrılır.⁵

¹ Yenə orada, səh. 32

² Yenə orada, səh. 33

³ Yenə orada, səh. 108

⁴ Yenə orada, səh. 107

⁵ Yenə orada, səh. 46-49

İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan oğuz boyları VII əsrdən etibarən islam dinini qəbul etməyə başladılardan, ermənilər tədricən gəlib Eçmiədzin kilsəsinə və digər kilsələrə sahib çıxmışdılar. Matenadaranda saxlanan alqı-satqı sənədlərinə görə, hələ 1431-ci ildə Ağqoyunlu Yaqub padşahın nümayəndəsi Əmir Rüstəm 7 kəndi (Vağarşabad (Eçmiədzin-Üçkilsə), Əştərək, Batrinç, Noraqavit Ağunatun Kirəcli və Muğni) katolikos Qriqor Makuluya 530 min Təbriz dinarına satmışdı.¹

Tədricən varlanan erməni kilsəsi və mülkədarları bu minvalla 19-cu əsrin əvvəlində 60-dan artıq qədim oğuz yaşayış məntəqələrinə sahib olmuşdular. 19-cu Əsrin əvvəlində Rusiyanın Zaqafqaziyanı işğal etmək üçün hərbi əməliyyatlara başlaması İran və Türkiyəni həmin ərazilərdən sıxışdırıb çıxarmaq və gələcəkdə erməni dövləti yaratmaq üçün zəmin hazırlamışdı.

¹ Мамедов С.А., Азербайджан по источникам XV - первой половины XVIII вв., Баки, 1993, səh. 41.

2. İLKİN QAÇQINLIQ DÖVRÜ VƏ ERMƏNİ VİLAYƏTİNİN TƏŞKİLİ.

Qərbi Azərbaycandan - indiki Ermənistan ərazisindən Azərbaycan türklərinin ilkin qaçqınlıq dövrü 1801-ci ildə Rusiyanın Şərqi Gürcüstanı ilhaq etməsi və bunun nəticəsində Şəmşədil və Loru-Pəmbək bölgələrinin rusların əlinə keçməsi anından başlamışdır.

1801-ci il iyulun 13-də general-mayor Lazerev Qafqaz qoşunlarının komandanı Knorringə göndərdiyi raportunda göstərirdi ki, Pəmbək əyalətinin 14 kəndindən təxminən 5-6 min əhali bölgəni tərk edərək İrəvan xanlığı ərazisinə sığınmışlar.¹

Sonralar Pəmbək əyaləti türklərinin bir hissəsi Rusiyanın itaətinə girmək istəmədikləri üçün üsyan etmiş, 1804-cü ilin iyulunda Pəmbək bəyləri Rəhim bəy və Səid bəyin himayəsi altında bölgədən qaçaraq Qars paşalığına sığınmışdılar. Onların geri qaytarılması üçün knyaz Sisianov dəfələrlə Qars paşası Məmməd paşaya müraciət etmişdi.²

1804-cü ilin yazında İrəvan xanlığının, ərazisindən 2 min erməni qaçaraq rusların himayəsinə keçmiş və onlar Loru-Pəmbək bölgəsində məskunlaşdırılmışdılar.³ Həmin il rus qoşunları Şorəyelə daxil olur. 1805-ci il oktyabrın 20-də Şorəyel sultanı Budaqla knyaz Sisianov Gəncədə Şorəyelin əbədi olaraq Rusiyanın tabeliyinə keçməsi haqqında sənəd imzalayırlar. Məhz bundan sonra həmin ərazidə yaşayan türklərin qaçqınlıq dövrü başlanmışdır.

¹ Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Архив главного управления наместника Кавказа, I cild, Tiflis, 1866, sənəd 801. (Bundan sonra, AKAK)

² AKAK, II cild sənədlər 1867-1869.

³ Военная энциклопедия, СПб. 1912, səh. 587; Парсамян В.Л. ..., Истори армянского народа, I kitab, İrəvan, 1972, səh.20.

Şorəyel kəndlərinin qarapapaq boyundan olan əhalisinin bir hissəsi 1807-ci il rus-türk müharibəsi nəticəsində İrəvan xanlığının və Qars paşalığının ərazilərində sığınacaq tapmışdılar.

Qarapapaq tayfaları fürsət tapan kimi əvvəllər yaşadıkları kəndlərə hücum edib erməniləri qovmaq istəyirdilər. 1807-ci il avqustun 26-da general Nesvetayev qraf Qudoviçə yazdığı məktubda göstərirdi ki, qarapapaqlar Gümrü yaxınlığında yerləşən Tapanlı və Qoçqant kəndlərinə basqın etmiş, 7 erməninin başını kəsmişlər.¹ Oktyabrın 29-da göndərilən raporta isə Şorəyelin yerli sakinlərindən 26 ailənin Qars paşalığına qaçdıqları qeyd edilir.²

Şərqa Anadoluda yaşayan ermənilər İrəvan xanlığının ruslar tərəfindən işğalını səbrsizliklə gözləyirdilər. Bayazid paşalığında yaşayan ermənilər 1806-cı ilin sentyabr ayında Tiflisə məktub göndərmişdilər ki, rus qoşunları İrəvanı ələ keçirən kimi, 10000 erməni hər şeylərini atıb gələcəklər. Ərzurum ermənilərindən 200 ailə rusların İrəvanı ələ keçirdiklərini eşidib həтта yola düşüblərmiş. Onlar Qarsa çatanda bu xəbərin yalan olduğunu eşidib, orada gözləməyə məcbur olmuşdular. Eyni zamanda həmin məktubda göstərilir ki, İrəvan sakinlərindən (xanlığın ərazisindən) 500 tatar (azərbaycanlı) ailəsi Qarsa köçmüşdür.³

Rus qoşunları Şorəyelə daxil olanadək sultanlığın ərazisində 170-ə yaxın kənd olmuşdur. 1805-ci ilin statistik məlumatlarına görə isə Şorəyeldə sultan Budağın itaətində cəmi 524 ailə yaşamışdır. Həmin ərazidə rusların istər türklərlə, istər İrəvan xanının, istərsə də İran şahının vəliəhdi Abbas Mirzənin qoşunları ilə müharibələri nəticəsində Şorəyelin kəndlərinin əksəriyyəti xaraba qalmış, əhalisi isə qaçqın düşmüşdür. Sonradan həmin ərazidə Türkiyədən gələn ermənilər məskunlaşmışdılar. Sultan Budaq və kapitan Cəfər bəyin 1809-cu ilin dekabrında general-mayor Haqverdova

¹ AKAK, III cild, sənəd 435

² Yenə orada, sənəd 437

³ AKAK, III cild, sənəd 917

⁴ AKAK, IV cild, sənəd 1447

yazdıqları ərizədə göstərirdi ki, İranla müharibə nəticəsində kəndlər dağıdılıb xaraba qalmış və bütün Şorəyel əyalətində cəmi 250 ev qalmışdır.¹

1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya ilə İran arasında bağlanan Gülistan müqaviləsinə əsasən Şəmşədil, Loru-Pəmbək və Şorəyel əyalətləri Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Dərbənd, Talış xanlıqları və Dağıstan həmişəlik Rusiyanın tərkibinə qatılır.

19-cu əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı 15 mahaldan - Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parcanis, Səədli, Talın, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göycə mahallarından ibarət idi.²

Xanlığın mərkəzi İrəvan şəhərini 1804-1813-cü illərdə ruslar ələ keçirmək üçün iki dəfə cəhd göstərmişdilər, bəzən nail olamırdılar. Gülistan müqaviləsinin bağlanmasından 14 il sonra yenidən başlanan Rusiya-İran müharibəsi zamanı 1827-ci il iyunun 26-da ruslar Naxçıvan şəhərini, sentyabrın 20-də Sərdarabad qalasını, oktyabrın 1-də isə İrəvan qalasını ələ keçirmişdilər. İrəvanın ələ keçirilməsində xüsusi xidmətlərinə görə Xüsusi Qafqaz korpusunun komandanı general İ.F.Paskeviçə “Qraf Erivanski” titulu verilmişdi.

Rus qoşunlarının İrəvan xanlığını işğal etməsində ermənilər xüsusi fəallıq göstərmişdilər. Eçmiədzin kilsəsi, xüsusən də arxiyepiskop Nerses arxada təxribatla məşğul olur, rus qoşunlarına silahla yardım edirdilər. Ermənilərin Abbas Mirzənin qoşununa içəridən zərbə vürməsinə aid Erməni vilayətinin rəisi A.Çavçavadze 1828-ci il mayın 21-də Paskeviçə yazmışdı: “İrəvan əyalətinin Nurnus kənd sakini erməni Hakan Harutyunov Abbas Mirzənin ordusunda topçu kimi xidmət edərkən, avqustun 17-də döyüş zamanı top atəşini rus

¹ АКАК, IV cild, sənəd 681.

² Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи, СПб 1852, səh. 442-446.

qoşunlarına deyil, əks istiqamətə - İrəvan xanının qoşunlarına tərəf yönəltdiyi diqqəti cəlb etmişdir. Harutyunov onun hərəkətinin diqqəti cəlb etdiyini duyan kimi döyüş meydanından qaçmışdır. Ancaq bədbəxtlikdən Eçmiədzin monastrının yaxınlığında tutulmuşdur. İrəvan sərdarı Hüseyn xan onun gözlərini çıxarmış, burnunu, dodaqlarını və dabanlarını kəşmişdir.”¹

Paskeviç Erməni vilayətinin idarəsinə 1828-ci il iyulun 4-də göndərdiyi məktubda bildirmişdir ki, müharibə zamanı xanlığın ərazisində rus komandirlərinin məktubunu gəzdirdiyinə görə Astvatsaturovanın ərinə öldürmüş, rus generalı Benkendorfun dəstəsinə bələdçilik etdiyinə görə isə Hovhannes Əsliyanın gözlərini çıxarmış, burnunu və dilini kəşmişdilər. Arxiyepiskop Nersesin təqdimatı ilə hər üç ailəyə 10 çervon qızıl verilmiş, onların ailəsinə 30 manat təqaüd kəsilməsi qərara alınmışdı.²

1828-ci il yanvarın 25-də imperator buyruğu ilə arxiyepiskop Nerses İranla müharibə zamanı göstərdiyi sədaqətə, səyinə və şücaətinə görə müqəddəs Aleksandr Nevski ordeni ilə təltif edilmişdi.³

Rus ordusunun İrəvan şəhərinin ətraf bölgələrini işğal etdiyi zaman həmin ərazilərdən müsəlman əhalisinin didərgin edilməsi haqda Paskeviç 1827-ci il iyulun 27 -də qraf Nesselorda göndərdiyi məktubunda bildirmişdi ki, qarapapaqlardan 100 ailə və ayrımlardan 300 ailə Qarsa qaçmışlar, qüvvətli Uluxanlı tayfasından 600 ailə Bayazidə, müsəlman cəlalı kürdləri isə Muşa qaçmışlar. Qarapapaqlardan digər 800 ailə isə Arazı keçib Həsən xanın (İrəvan xanı Hüseyn xanın qardaşı) dəstəsinə birləşmişlər. Onlarla birlikdə cəmədinli kürdləri (700 ailə), birukilər (400 ailə), dovmanlılar (400 ailə), çobangərəllilər (200 ailə), zılanlı kürdləri (1000 ailə) sərhəddən o taya - Türkiyəyə keçmişlər.⁴

¹ АКАК, VII cild, sənəd 443

² Yenə orada, sənəd 440

³ Собрание актов..., I cild 54.

⁴ АКАК, VII cild, sənəd 512

İrəvan xanlığının ərazisində yeni rus üsul-idarəsi tətbiq etmək üçün Paskeviçin əmri ilə İrəvan müvəqqəti idarəsi yaradılır və yerli qoşunların komandanı, general Krasovski rəis təyin edilir. Arxiyepiskop Nerses Aştarakesi idarənin üzvü olur. Krasovskinin Nersesə verdiyi qeyri-məhdud səlahiyyətlər sayəsində ermənilər istədiklərinə nail olurlar. Müharibədən çıxmış əhaliyə paylamaq üçün verilən 4500 çetvert taxılın böyük hissəsi sayca azlıq təşkil edən ermənilərə paylanmışdı. Müsəlmanlar dövlət himayəsindən məhrum edilmişdilər. Bununla - əlaqədar Paskeviç baş Qərargah rəisinə göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Mən təəvvür etməzdim ki, Krasovski yalnız Nersesin iradəsi ilə hərəkət edəcək, mənim ona verdiyim təlimata məhəl qoymayıb, yenicə ələ keçirilmiş əyalətin idarə edilməsi qayğısına qalmayacaq, bütün əhalinin dördüdə üçünü təşkil edən müsəlmanlara himayədarlıq etməyəcək, lazımı vəsait ayırmayacaq.”¹

Yerli müsəlmanlar arasında narazılığın artması əhalini yaşadıkları yerlərdən köçüb sərhədin o tayına keçməyə vadar edirdi. Rusiyadan narazı əhalinin sərhədin o tayında cəmlənməsi Paskeviçi narahat edirdi, ona görə də o, Nersesi İrəvan müvəqqəti idarəsindəki fəaliyyətindən uzaqlaşdırmışdı. Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra Paskeviç general Krasovskini rəis vəzifəsindən azad etmiş, müsəlmanlara qarşı bəd əməllərindən əl çəkməyən Nersesi isə Bessarabiyaya sürgün etdirmişdi.

1827-ci ilin sonu, 1828-ci ilin əvvəli rus qoşunları Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Xoy, Urmiya, Salmas və Ərdəbil şəhərlərini ələ keçirirlər.

1828-ci il fevralın 10-da Təbriz-Tehran yolunun üstündə yerləşən Türkmənçay kəndində bağlanan müqavilə ilə 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsinə son qoyulur. Bu müqavilə ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bütünlüklə Rusiyanın ərazisinə qatılır. Martın 20-də I Nikolay bu müqaviləni təsdiq edir.

¹Yenə orada, sənəd 438

və ertəsi gün Erməni vilayəti yaradılması haqqında fərman verilir. Fərmanda deyilir: “İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən İrandan Rusiyaya birləşdirilən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını bundan sonra “Erməni vilayəti” adlandırmağı hökm edir və öz titulumuza daxil edirik. Həmin vilayətin quruluşu və onun idarə edilməsi qaydası haqqında ali senat lazımı fərmanları öz vaxtında alacaqdır.”¹

Erməni vilayəti İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü. İrəvan əyalətinə keçmiş İrəvan xanlığının 15 mahalı, Naxçıvan əyalətinə 5 mahal və Ordubad dairəsinə 5 mahal daxil idi. Vilayət idarəsinin rəisi vəzifəsinə yerli qoşunların komandanı Aleksandr Çavçavadze təyin edilmişdi.

1829-cu ilin əvvəlində qraf Paskeviç-Erivanskinin tapşırığı ilə kollec assessoru İ.Şopen erməni vilayətində kameral siyahıyaalma keçirmişdir. Əlyazması 20 cilddən ibarət olan bu siyahıyaalmanın nəticələri müəllifin 1852-ci ildə nəşr edilən Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünün tarixi abidəsi” əsərində verilmişdir.

İ. Şopenə görə Erməni vilayətində 752 kənd olmuşdur. Onlardan 521-i İrəvan əyalətində, 179-u Naxçıvan əyalətində, 52-si Ordubad dairəsində olmuşdur /kitabın əlavəsinə bax/. Müharibə nəticəsində vilayətin ərazisində 359 kənd, o cümlədən 310 kənd İrəvan əyalətində, 42 kənd Naxçıvan əyalətində, 6 kənd Ordubad dairəsində xaraba qalmış, əhalisi didərgin düşmüşdü² /əlavəyə bax/.

Deməli, dağıdılmış, xaraba qoyulmuş kəndlərlə birlikdə Erməni vilayətində cəmi 1111 kənd olmuşdur.

İ.Şopenin hesablanmasına görə, xanlıqların işqal edilməsindənərk Erməni vilayətinin ərazisində təxminən 23.730 ailə /İrəvan əyalətində 17.000 ailə, Naxçıvan əyalətində 4.600 ailə, Ordubad dairəsində 2.130 ailə/ yaşamışdır ki,

¹ Собрание актов..., I hissə, 1833, səh.178-179.

² Шопен И., göstərilən əsəri, səh. 510

orta hesabla, hər ailədə 5 nəfər götürüldə, bu, 118.650 nəfər təşkil edir.¹

Siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, vilayətdə 81.749 müsəlman və 25.131 yerli erməni qeydə alınmışdır. Bu siyahıyaalmanın üstün cəhəti ondadır ki, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri üzrə İrəvandan və Türkiyədən köçürülən erməni ailələrinin sayı və onların hansı yaşayış məntəqəsində məskunlaşdırıldıkları göstərilmişdir.

1840-cı ildə Erməni vilayəti buraxılır. Əvəzində təşkil edilən İrəvan qəzası Gürcü-İmeretin quberniyasının tərkibinə daxil edilir. 1849-cu ildə İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad və Novo-Bayazid /Yeni Bayazid/ qəzalarından ibarət İrəvan quberniyası təşkil edilir və 1917-ci ilə qədər bu struktur dəyişməz qalmışdır.

3. İRANDAN ERMƏNİLƏRİN KÖÇÜRÜLMƏSİ

1828-ci il fevralın 10-da bağlanan Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən İranda yaşayan ermənilərə sərbəst surətdə Rusiyanın himayəsinə keçmək hüququ verilirdi. Hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşınan mülkünü aparmaq və satmaq üçün bir il, daşınmaz mülkə gəldikdə isə, onun satılması və ya onun haqqında özxoşuna sərəncam /vəkalət/ üçün 5 illik müddət müəyyən edilmişdi.¹

Lakin ermənilərin köçürülməsi üçün hazırlıq işlərinə hələ 1827-ci ilin may ayında Paskeviçin Peterburqdan xüsusi tələbnamə əsasında ermənilər arasında nüfuza malik olan polkovnik Lazarevi /Eqiazar Lazaryan/ öz sərəncamına götürməsi vaxtından başlanmışdı. Oktyabrın əvvəlində artıq Lazarev Cənubi Azərbaycan erməniləri arasında iş aparmaq üçün ayrılan dəstənin tərkibində idi və sonralar Təbrizin komendatı təyin edilmişdi. Məhz Rusiyanın İrandakı səfiri A.S.Qriboyedovun təşəbbüsü ilə İran ermənilərinin işğal edilmiş yeni ərazilərə köçürülməsi məsələsi meydana çıxdıqdan sonra, Rusiya hökumətinin İranla sərhəd boyu ərazilərə 80 min kazakın köçürülməsi layihəsi qüvvədən düşmüşdü.²

Hələ 1827-ci ilin noyabrında Dehqarqanda keçirilən danışıqlar vaxtı Qriboyedovla Paskeviç görüşərkən arxiyepiskop Nersesin Xoydan göndərdiyi nümayəndələri onlardan ermənilərin köçürülməsi qayğısına qalmağı xahiş etmişdilər. Dekabr ayında Paskeviç Tiflisin hərbi qubernatoru Sinyaginə göndərdiyi məktubda qeyd etmişdidi ki, Urmiya ətrafında yaşayan 15 min yunan və erməni Rusiyanın əyalətlərinə köçmək istəyirlər. Sinyakin isə onların İrəvan və Naxçıvan əyalətlərində yerləşdirilməsi fikri irəli sürmüşdü.³

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, B.1989, səh.283.

² Ениколопов И.К., Грибоедов и Восток, İrəvan 1954, səh.129.

³ Yenə orada, səh.563.

Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan dərhal sonra, fevralın 14-də Lazarev elə oradaca Paskeviçə göndərdiyi raportunda xatırladırdı ki, ermənilər müharibə zamanı qələbəmiz üçün mümkün olanı etmişlər və indi evlərini qoyub Rusiya əyalətinə keçmək istəyirlər. Ermənilərin sürətlə və rahat köçürülməsi üçün Lazarev təklif edir: 1) Köçürmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün ona Paskeviç kağız versin və həmin kağızda köçənlərə verilən güzəştlər göstərilsin; 2) Köçürmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün erməni dilini bilən lazımi qədər ştab və ober zabitlər təyin etmək onun ixtiyarına verilsin; 3) İqlim şəraitinə görə köçürmə işləri ləngiyə biləcək yerlərdə rus ordusu orada gözləsin və ordu köçənləri müşayiət etsin; 4) Kasıb köçkünlər üçün xəzinədən vəsait ayrılсын.¹

Paskeviç bu təkliflərin yerinə yetirilməsi üçün fevralın 26-da Lazarevə və fevralın 29-da İrəvan müvəqqəti idarəsinə xüsusi təlimat göndərir. Lazarevə verilən 19 maddəlik təlimatda göstərilir: köçürülən xristianlardan ticarətlə məşğul olanlar şəhərlərdə yerləşdiriləcəklər ki, yenə ticarətlə məşğul olsunlar; kəndlilərə kifayət qədər münbit torpaq ayrılacaq və onlar 6 il müddətinə vergilərdən, üç il isə torpaq mükəlləfiyyətindən azad ediləcəklər; köçməyə hazır olan ailələrə onlara veriləcək güzəştlər haqqında xüsusi formada vəərəqlər verilməlidir; köçürülənlər kəndlər üzrə partiyalara ayrılmalı, hər partiyada 150 -dən 300-ə qədər ailə olmalıdır; köçürülənləri İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə istiqamətləndirmək lazımdır ki, həmin ərazilərdə xristian əhalisi mümkün qədər artırılсын; hər partiyayı müşayiət etmək üçün ermənicə bilən bir zabit və 2-5 kazak ayrılсын; köçkün partiyaları yola çıxan kimi, dərhal İrəvan müvəqqəti idarəsinə ailələrin sayı, onların yaşadıqları ərazinin iqlim şəraiti, məşğuliyyətləri, malik olduqları sürülər və sərhədə yetişəcəkləri təxmini vaxt haqqında xəbər göndərmək lazımdır.

¹ АКАК, VII cild, sənəd 563

Rus qoşunlarının müqaviləyə əsasən geri çəkilmə prosesi martın 8-dən etibarən Marağadan başlandığı üçün, ilk növbədə orada yaşayan erməniləri köçürmək nəzərdə tutulmuşdu. Qarabağa yaxın ərazidə yerləşən Üzümcü kəndinin və ətraf kəndlərin ermənilərini Qarabağda yerləşdirmək qərara alınmışdı.

Kasıb ailələrə kömək üçün xəzinədən 25 min manat gümüş pul ayrılmışdı. Lazarevin və ona təhkim edilən erməni zabidlərinin vəzifəsi köçürülənlərin sərhədə çadırılması ilə bitmiş hesab edilirdi. Bundan sonra işlərə rəhbərlik İrəvan müvəqqəti idarəsi yanında yaradılan Komitəyə həvalə edilirdi. Komitə köçkün partiyalarını sərhəddə qarşılamaq üçün heyət göndərməli idi. Həmin heyət onları yeni yaşayış məntəqəsindəki müşayiət edirdi. Qarabağ üzrə bu vəzifə gömrük hərbi-dairəsinin rəisi, knyaz Abxazova həvalə edilmişdi.¹

Paskeviç İrəvan müvəqqəti idarəsinə verdiyi 16 maddəlik təlimatında göstərirdi ki, Komitə köçürülən ailələrin sayına uyğun torpaq sahəsi ayırmalı və onların nəzərdə tutulan yerlərdə məskunlaşmasına rəhbərlik etməlidir. Komitə çalışmalıdır ki, köçürülən kəndlər əvvəlki ərazilərdəki kimi ayrıca və qonşuluqda yerləşdirilsinlər. Dağlıq şəraitində yaşamışlar dağlıq yerdə, düzənlikdə yaşayanlar isə düzənlikdə yerləşdirilməlidir ki, onlar mümkün qədər xəstəlik və ölümdən xilas olsunlar, onların adət-ənənələrinin və təsərrüfat vərdişlərinin saxlanmasına şərait yaransın. Müsəlmanların yaşadıkları kəndlərdə xristianların yerləşdirilməsindən uzaq qaçmaq, xristianlardan ibarət ayrıca dairə və mahallar təşkil etmək lazımdır. Müsəlman /xristian/ kəndlərinin əhatəsində yaşayan xristianları /müsəlmanları/ öz dindaşlarının yanına köçürmək lazımdır. Köçürülənlər mülkədar torpaqlarında deyil, dövlət torpaqlarında yerləşdirilməlidirlər.

¹ Глинка Н.С., **Описания** переселения армян Азербайджанских в пределы России, М.1831, səh.98-107.

Yeni məhsul götürənədək ilkin taxıl səpini üçün köçürülənlərə bərabər miqdarda borc verməli, təsərrüfatın dirçəldilməsi üçün götürülən borc faizsiz olaraq, dörd ildən sonra altı il müddətinə ödənilməlidir. Məskunlaşdırmaq üçün yer seçərkən sağlamlıq üçün şərait və yaxşı suyun olması nəzərə alınmalıdır. Hər bir ailənin yerləşdirilməsi haqqında xüsusi formada hesabat və çəkilən ümumi xərclərin hesabatı müəyyən edilməlidir.¹

Lakin sonralar hər iki təlimatın tələbləri bir çox hallarda pozulmuşdu. Lazarev və onun yerlərə göndərdiyi nümayəndələri Türkmənçay müqaviləsini və onlara verilən təlimatı pozaraq erməniləri könüllü deyil, zorakılıqla köçürməyə cəhd göstərirdilər. Bununla əlaqədar Abbas Mirzə iki dəfə polkovnik Lazarevə müraciət edir ki, onun itaətində olan zabidlərin erməniləri zorla köçürməsi hallarına son qoysun və Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əməl etsin. Salmas monastrının yepiskopu İzraeli ermənilərin zorla köçürülməsinə maneçilik törətdiyi üçün arxiepiskop Nerses qraf Paskeviçə müraciət edərək xahiş edir ki, Xoydakı yerli komendata göstəriş versin ki, İzraelini bu işdən çəkindirin və cəzalandırmaq üçün onu Eçmiədzinə göndərin.²

Eyni zamanda Abbas Mirzə də Rusiya ilə İranın yeni sərhədləri boyunca ermənilərin kütləvi surətdə yerləşdirilməsindən ehtiyat edirdi. Ona görə də ermənilərin kütləvi surətdə köçürülməsinə maneçilik göstərməyə çalışırdı. Bunun üçün onun nümayəndələri yerlərdə olur, erməniləri dilə tutur və əgər köçməzlərsə, onları 6 il müddətində verkilərdən azad etməyi vəd edirdilər.³

Köçürmə işlərinin ləngidiyini və maneçilik göstərildiyini görən Lazarev 1828-ci il martın 30-da xristianlara müraciət edir. O, müraciətin əvvəlində bəzi bədxahların yalan məlumatlar yayaraq

¹ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов, İrəvan 1978, səh.189-191

² АКАК, VII cild, sənəd 568.

³ АКАК, VII cild, sənəd 586.

köçmək istəyənləri qorxuya saldıqlarını qeyd etməklə bərabər, Rusiyanın onlara vəd etdiyi güzəştləri sadalayır. O, yazırdı: “Rusiyada siz Əlahəzrətin digər təbəələri kimi, bərabər hüquqlu olduğunuzu görəcək, bütün əziyyətləri unudacaqsınız, orada siz xristianların məskunlaşdırıldığı yeni vətən əldə edəcəksiniz və müqəddəs dininizin alçaldılmasını bir də iş görməyəcəksiniz. İranın müxtəlif əyalətlərinə səpələnmiş xristianların bir yerə cəmləşdiyini görəcəksiniz. Tələsin! Vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus qoşunları İrani tərk edəcək, o zaman sizin köçməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsiz köçməyinizə cavabdeh olmayacağıq. Azca itkiyə məruz qalsanız da, qısa zamanda hər şeyə nail olacaqsınız, özü də həmişəlik olaraq.”¹

Lazarevin müraciətinin ermənicə mətni İranda yaşayan ermənilər arasında yayılmışdı.

1828-ci il martın 9-da Lazarev Xoydan Paskeviçə yazdığı raportunda göstərmişdi ki, artıq 4500 ailə köçürülərək Araz çayının o tərəfinə gətirilmişdir.² Mayın 27-də göndərdiyi raportunda isə təxminən 500 ailə müsəlman kürdlərinin Kürdüstandan İrəvan əyalətinə köçmək niyyətində olduqlarını bildirmişdi.

Lakin fevralın 29-da Lazarevə köndərilən məktubla müsəlmanların köçürülməsinə imkan verməmək təqasırılmışdı.³

Köçürülənlərin mülkədar torpaqlarında yerləşdirilməsi haqqında Paskeviçin verdiyi təlimatın əksinə olaraq ermənilərin böyük hissəsi həmin torpaqlarda yerləşdirilmişdi. Müəllifi Qriboyedov olduğu ehtimal edilən “Ermənilərin İrandan bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında qeydlər” də göstərilir ki, ermənilərin mülkədar torpaqlarında yerləşdirilməsi bir yana, müsəlmanların yerini dar eləmələrinə baxmayaraq, üstəlik, onlara güzəştlər verilir. Halbuki, ziyan çəkən tərəf müsəlmanlardır. Əslində buranın

¹ Глинка Н.С. göstərilən əsəri, səh. 111.

² АКАК, VII cild, sənəd 592.

³ Yenə orada, sənəd 598.

müsəlmanlarını köçkün hesab etmək lazımdır. Çunki müharibə zamanı sərdar onları döyüş meydanından köçürmüşdür və ən kasıb vəziyyətdə yaşayırdılar. Ermənilər köçürülən zaman müsəlman ailələrinin əksəriyyəti yaylaqda olmuşdular və gəlmələrin onların evlərində yerləşdiklərindən xəbərləri yox idi.¹

1828-ci il oktyabrın 1-də Qriboyedov Paskeviçə göndərdiyi məktubunda göstərir ki, Naxçıvan əyalətində ermənilərin köçürülməsi nəticəsində qarışıqlıq və sıxıntı yaranmışdır. Tatarların narazılığının ən yüksək həddə çatdığı göstərilir. Yaranan narazılığın əsaslı olmasını göstərmək üçün köçürülən ermənilərin yerləşdirilməsi cədvəli verilmişdir.²

	yerli erməni- lər	yerli müsəlman- lar	köçürü- lən erməni
NEHRƏM	-	193	93
QARAXANBƏYLİ	-	81	26
TUMBUL	9	62	12
YARINCA	13	48	14
KÜLTƏPƏ	-	113	37
QAZANÇI	10	58	-
BƏNƏNYAR	-	72	12
ƏRƏZİN	-	61	7
GÜZNÜT	-	75	19
NAXÇIVAN ŞƏH.	114	392	285
Ümumiyyətlə, Naxçıvan əyalətində	290	1632	943

Cədvəldən görünür ki, köçürülən ermənilərin əksəriyyəti müsəlman kəndlərində yerləşdirilmişdilər. Ermənilərin qarışıq yaşadıkları kəndlərdə isə köçkünləri demək olar ki,

¹АКАК, VII cild, sənəd 618. Lakin İ.K.Yenikolopovun “Трибоедов и Восток” əsərində bu qeydlərin Qriboyedova deyil, D.E.Zubareva məxsus olduğu qeyd edilir.

²Yenə orada. sənəd 623.

yerləşdirməmişdilər. Qriboyedov vəziyyətdən çıxış yolu kimi Naxçıvan əyalətindən 500 erməni ailəsini Dərələyəzə köçürməyi təklif edir. Sonralar onun bu təklifi həyata keçmişdi.

Polkovnik Lazarev xristianların Rusiya ərazisinə köçürülməsinin nəticələri haqqında qraf Paskeviç - Erivanskiyə 24 dekabr 1829-cu ildə yazdığı yekun hesabatlarda göstərir ki, köçürmə işlərinə 26 fevral 1828-ci ildə başlanmış və iyunun 11-də başa çatmışdır. Bu müddət ərzində 8249 xristian ailəsi (onlardan cəmi 100-ə qədəri aysor ailəsi, qalanları ermənilər olmuşdur) İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əyalətinə köçürülmüşdür.¹ Köçürmə işlərinə xəzinədən 16000 çervon və 400 gümüş manat xərclənmişdir. Köçmək istəyən 1500 erməni ailəsi isə İranda qalmışdı. Çünki Lazarev onları köçürməyə imkan tapmamışdı.²

Ermənilərin köçürülməsi zamanı Lazarevin təbəçiliyinə göndərilən erməni zabidləri xüsusilə fərqlənmişdilər. Knyaz Melikov Üzümçü və onun ətrafındakı kəndlərin, knyaz Arqutinsk - Dolqorukov -Təbriz və ətraf kəndlərin, sonra isə Salmas əyalətinin, kollec assessoru Qamazov Marağa xanlığının və Urmiya kəndlərinin, knyaz Şalikov Xoy əyalətində yaşayan ermənilərin köçürülməsinə rəhbərlik etmişdilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, İ.Şopen 1829-1832-ci illərdə Erməni vilayətində kameral siyahıyaalma keçirmişdi. Onun verdiyi statistik məlumatlara görə, İrandan köçürülən ermənilər 366 ailə tərkibində 1715 nəfər İrəvan, 265 ailə tərkibində 1110 nəfər Naxçıvan və 36 ailə tərkibində 182 nəfər Ordubad şəhərlərində yerləşdirilmişdilər. Köçürülən ermənilər İrəvan əyalətinin 119 kəndində, Naxçıvan əyalətinin 61 kəndində, Ordubad dairəsinin 11 kəndində yerləşdirilmişdilər. Ümumiyyətlə, İrəvan əyalətində 4599 ailə tərkibində 23568 nəfər, Naxçıvan əyalətində 2137 ailə tərkibində 10652 nəfər, Ordubad dairəsində

¹ Глинка Н.С göstərilən əsəri, səh.114.

²Yenə orada, səh. 131.

250 ailə tərkibində 1340 nəfər erməni yerləşdirilmişdir. Nəticədə Erməni vilayətinə 6949 ailə, tərkibində 35560 nəfər köçürülmüşdü¹ (Əlavəyə bax).

Əgər yeni təşkil edilmiş Erməni vilayətində müsəlmanların sayı 81749 nəfər (16078 ailə) və ermənilərin sayı 25131 nəfər (4428 ailə) olmuşdusa, İrandan erməniləri köçürdükdən onların sayı 60691 nəfərə (11377 ailə) çatmışdı. Bununla da ermənilərin sayı 24 faizdən 43 faizə qalxmışdı. Əkər nəzərə alsaq ki, ümumiyyətlə, İrandan köçürülən 8249 ailədən 6949-u Erməni vilayətində yerləşdirilmişdir, onda belə qənaətə gəlmək olar ki, yerdə qalan 1300 ailə Qarabağa və Zəngəzura köçürülmüşdür.

¹ Şopen İ., göstərilən əsəri, səh. 636-642.

4. TÜRKİYƏDƏN ERMƏNİLƏRİN KÖÇÜRÜLMƏSİ

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsində qələbədən ruhlanan rus ordusu 1828-ci il iyunun 14-də Paskeviçin komandanlığı altında Gümrü yaxınlığından Arpaçayı 12 minlik qoşunla keçərək Şərqi Anadoluya hücumla başlayır və iyunun 23-də Qars qalasını ələ keçirir. hücumu genişləndirən ruslar iyulun 24-də Axılkeləyi, avqustun 15-də Axıskanı, 22-də Ərdəhani, 28-də Bayazidi tutdular. 1829-cu ilin yazında müharibənin yenidən qızışması nəticəsində rus ordusu Ərzurumu, daha sonra Muşu, Oltunu, Bayburdu işğal edir.

Rus ordusunun türk qoşunları üzərində qələbələrinin təmin edilməsində erməni silahlı dəstələrinin və Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilərin böyük rolu olmuşdur. Mühəribənin əvvəlində yeni təşkil edilmiş Erməni vşilayətinin ərazisində 2800 nəfərdən ibarət piyada və kavalər dəstələri təşkil edimişdir. Bu dəstələr çox zaman rus qoşunlarının önündə gedirmişlər.¹

Birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri nəticəsində İrəvan xanlığının ərazisindən qaçqın düşmüş azəri türkləri Şərqi Anadoluda türk paşalıqlarının ərazilərində sığınacaq tapmışdılar, Daha öncədən-rusların “1801-ci ildə Gürcüstan işğalından sonra Borçalı və Qazax boyları ilə Qarapapaq uruğundan /tayfasından/ gələn tərəkmə türkləri qaçıb köçərək Cıldır və Arpaçayı kəndlərində yerləşmişdilər”.² Rusların Şərqi Anadoluya hücumu zamanı qırqınlara və yenidən köçməyə məruz qalanların əksəriyyəti yenə də azəri türkləri idilər. Bu dəfə onlar Türkiyənin içərilərinə doğru köçməyə məcbur olmuşdular.

Türk tarixçisi Kemal Beydili “1828-1829-cu illərdə Osmanlı-rus savaşında Şərqi Anadoludan Rusiyaya köçürülən ermənilər” adlı araşdırmasında

¹ Парсамян В.А., göstərilən əsəri, səh. 57.

² Kirziğlu F., Sürmeli çukurunda Tuzluca Ayrumlları. Türk dili dergisi., 1964, 1-ci cild, sayı 155, səh.826.

həmin dövrün qaçqınlıq faciəsini rəsmi qaynaqlar əsasında belə təsvir edir: “Ərzurumu ələ keçirən ermənilər düşmən önünü beləcə boş görüb Bayburda qədər getmiş və ətrafdakı qəzalara da dəhşətə salmışdılar. Ətraf əhali ya ruslara boyun əymək, ya da yollara düşüb sağa-sola dağılmaqdaydılar. Ərzurum və Ərzincan ətraf kəndlərində sığınacaq yerləri alan Qars və Axıska mühacirləri bu halı görəncə, Şərqi Qarahisar tərəflərinə doğru yönəlməkdəydilər. Minlərlə insanın yollara düşərək təlaş içində köç etmələrinə şahid olanların gözlərinə isə bu durum, sanki bunların “arxalarından gavur sürüb götürürmüş kimi dəhşətverici” bir şəkildə təqib edilir və hər tərəfi vahimə içində tərk edirdilər. Kəlkit, Şirlan, Gümüşxana, Ərzincan, Tercan və Şərqi Qarahisar bölgələrindəki xalq da bu hal qarşısında vəsvəsə edərək hər biri bir tərəfə köçməyə və dağılmağa başlamışdır”.¹

1829-cu ilin avqustunda ruslar Balkan cəbhəsində İstanbula yaxınlaşan zaman II Sultan Mahmud barış istəmiş və sentyabrın 2-də Ədirnə müqaviləsi imzalanmışdı. Müqaviləyə görə Axıləkək və Axıska bölgələri Rusiyanın tərkibinə keçmiş, işğal edilmiş qalan ərazilərin Türkiyəyə qaytarılması qərara alınmışdı.

Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə əsasən, Türkiyənin işğal olunmuş ərazilərində qalan ermənilərə 18 ay müddətində daşınan əmlakları ilə Rusiyanın tabeliyinə keçmək hüququ verilmişdi. Rusların Qars, Ərdahan, Bayazid, Ərzurum və digər bölgələrdən geri çəkilməsi türklərə xəyanət edən erməniləri çıxılmaz vəziyyətə sadmışdı. Erməniləri bu vəziyyətdən xilas etmək üçün rus qoşunlarının komandanlığı onları yeni işğal edilmiş ərazilərə köçürməyi və bununla da Türkiyə ilə sərhəd boyu ərazilərdə xristianların say üstünlüyünü təmin etməyi qərara almışdı. Bu məqsədlə də 1829-cu il oktyabrın

¹ Kemal Beydilli, 1828-1829. Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya Köçürülən Ermənilər, X T.T.K. konqresinde sunulan tebliğ, Ankara,1986, səh. 384-385.

10-da Paskeviç imperator I Nikolaya yazdığı raportunda göstərirdi: “Bayaziddə 2 min erməni bizim əsgərlərin cərkəsində vuruşmuşdular, Ərzurumda xristian əhalisinin böyük hissəsi bizim dini bayramı qeyd etmişlər; Qarsda ermənilərdən ibarət 800 nəfərlik könüllü batalyon təşkil edilmişdi, onların ailələrindən - 10 min nəfərinin başının üstünü labüd təhlükə almışdır. Bu bədbəxt qurbanlara diqqətinizi yönəldin, Rusiyaya göstərdikləri məhəbbətə görə Osmanlıların onlardan qisas almasına yol verməyin.

Ona görə də cəsarət edib Əlahəzrət imperatordan mənə bu ailələri Gürcüstan və Erməni vilayətlərində yerləşdirmək ixtiyarını verməsini xahiş edirəm.

Zənnimcə, köçürülən hər bir ailəyə orta hesabla 50 gümüş rubl kifayət edəcəkdir”.¹

Noyabrın 18-də hərbi nazir Çernişev Paskeviçə cavab göndərir ki, imperator onun təklifini bəyənmişdir. Bundan sonra Paskeviç dərhal əməli fəaliyyətə keçir. O, dekabrın 3-də Gürcüstan mülki qubernatoruna məktub yazaraq göstərir ki, artıq Türkiyə paşalıqlarında yaşayan xristianların Gürcüstana və Rusiyaya mənsub vilayətlərə köçmək istəyən və bunun üçün maddi yardım tələb etməyən ailələrinə yola düşmək üçün biletlər /vəsiqə/ verməyi yerli qoşun rəislərinə icazə vermişəm. Bundan istifadə edən bir çox ailələr dərhal yola düşürlər. Qars və onunətrafından köçənlər onların yaşadıqları ərazilərin iqlim şəraitinə uyğun olan Ələyaz /Alagöz/ ətrafındakı boşalmış kəndlərdə məskunlaşdırılmışdılar. General Pankratyev Paskeviçə xəbər verir ki, Loru dərəsində yerləşmək üçün 95 ailəyə biletlər /vəsiqə/ vermişdir. General mayor Bereman həmçinin Qarsdan çıxıb Gümrüyə yola düşən 400 ailəyə biletlər verdiyini bildirmişdi. Paskeviç köçürmə işlərinə və köçürülən ailələrin məskunlaşdırılması işinə rəhbərlik etmək üçün xüsusi komitə təsis etmişdi. Komitənin fəaliyyəti

¹ AKAK, VII cild, sənəd 818.

² Yenə orada, sənəd 820.

üçün 12 maddəlik ümumi qaydalar müəyyən etmişdi.¹ Bu qaydalar aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Köçürülənlər Rusiyanın ərazisinə daxil olan kimi onların qayğısı üçün bütün səracamları köçkünlər komitəsi verəcəkdir.

2. Köçürülmə prosesi sona yetənədək, köçürülənlərin hamısı yaşayış yerlərində məskunlaşdırılanadək, kəndlərdə köçkünlərin təsərrüfat qayğıları həll edilənədək komitə öz fəaliyyətini davam etdirməlidir. Bundan sonra Baş komandanlıq hesaba verib fəaliyyətini dayandırmalıdır.

3. Komitə dərhal Gürcüstanda və digər əyalətlərdə boş dövlət torpaqları haqqında məlumat toplamalıdır.

4. Bütün köçkünlər üç zümərəyə ayrılmalıdırlar: 1) tacirlər və alverçilər, 2) sənətkarlar və istehsalın hər hansı növündən baş çıxaranlar, 3) əkinçilər və yaxud kəndlilər. Köçkünlərin məskunlaşdırılması zamanı tacirləri və sənətkarların şəhərlərə və bu işlə məşğul olmağa imkan olan yerlərdə, kəndliləri isə kəndlərdə yerləşdirmək, bu zaman iqlim şəraitini və əvvəlcə məskunlaşdıqları səviyyəni nəzərə almaq lazımdır. Yeltzavetopolda /Gəncə/, digər şəhər və əyalətlərdə boş dövlət evləri vardır, ona görə də sənətkarları, və tacirləri həmin yerlərdə yerləşdirməyi komitə nəzərdə tutmalıdır.

5. Köçkünlər Komitəsi Türkiyə ərazisində köçürülənlərin siyahısını hərbiçilərdən tələb edən zaman onların haradan köçürüldükləri, hansı işlə məşğul olmaları haqqında məlumat verməyi tələb etməlidir.

6. Komitə çalışmalıdır ki, köçürülən kəndlər bütövlüklə, bu mümkün olmazsa, qonşuluqda yerləşdirilsinlər.

7. Komitə köçürülənləri lazımi qədər torpaqla təmin etməlidir /hər kənddə ailələrin, hər ailədə nəfərlərin sayına mütənasib olaraq/.

8. Köçürülənlər bütünlüklə dövlət torpaqlarında, əgər kifayət etməsə, kilsə və mülkədar torpaqlarında yerləşdirməlidirlər.

¹ Yenə orada.

9. Köçürülənlər 6 il müddətinə verkilərdən, 3 il müddətinə torpaq mükəlləfiyyətindən azad edilməlidirlər.

10. Yeni köçürülən xristian kəndlərini müsəlman kəndləri ilə qarışdırmamaq onlardan ibarət ayrıca mahallar və dairələr təşkil etmək lazımdır.

11. Köçürülənləri məskunlaşdırmaq üçün yer seçərkən rahatlığı, gözəlliyi və yaxşı suyu olmasının qayğısına qalmaq lazımdır.

12. Köçürülən hər bir ailəyə orta hesabla 25 rubl gümüş pul həcmində köməklik göstərməlidir.

Köçkünlerin məskunlaşdırılması zamanı bu təlimata ciddi əməl edilmişdi. İstər indiki Ermənistan və Gürcüstana, istərsə də Azərbaycanın Gəncəbasar və Qarabağ əyalətlərinə köçürülən ermənilər yığcam halda, təbii gözəlliyi, yaxşı iqlimi, saf suyu olan dağətəyi rayonlarda və şəhərlərdə yerləşdirilmişdilər.

1830-cu il yanvarın 22-də Paskeviçin Çernişeva göndərdiyi məlumatında göstərilirdi ki, Qars və ətrafından keçən 2500 ailə onun sərəncamı ilə yaşadıkları yerin iqlim şəraitinə uyğun olaraq Ələyaz yaxınlığında /Pəmbək dietansiyasında/ boşalmış kəndlərdə yerləşdirilmişlər.¹ Türkiyə hökuməti onun ərazisində pərakəndə halda yaşayan ermənilərin ruslar tərəfindən köçürülüb sərhəd boyu ərazilərdə yığcam halda yerləşdirilməsindən ehtiyat edirdi. Ona görə də bu köçürmənin qarşısını almaq məqsədilə rusların gəlişi zamanı ermənilərin türklərə etdiyi xəyanəti, törətdikləri vəhşilikləri baqışlamaq, onlardan haqq-hesab çəkməmək qərarını verərək, fevralın 17-də yerlərdəki ermənilərə “Əfvnamə”lər göndərirlər. Lakin Ərzurum ermənilərinin “qarabaşı” /katolikosu/ bu “Əfvnamə”lərə rəşən, etdikləri cinayətlərin ağırlığını dərk edərək, ruslar geri çəkildəndən sonra onlarla haqq-hesab çəkilməyinə əmin

¹Yenə orada, sənəd 821.

olduğu üçün köçmək niyyətində olduqlarını bildirmişdi.¹

Ermənilərin keçürülməsinin qarşısını almaq məqsədilə Türkiyə tərəfi işqala məruz qalan, lakin Ədirnə müqaviləsinin şərtlərinə əsasən boşaldılmalı olan Ərzurum, Qars, Bayazid, Ələşkird və s. yerlərə açıq və ya gizli şəkildə öz nümayəndələrini göndərmişdi. Ərzurum ermənilərinin köç işlərinə maneçilik göstərildiyi, onların əmlak və torpaqlarının satılmasına türklərin əngəl törətdikləri haqda işğal edilmiş ərazilərdə köçürülmə işlərinə rəhbərlik edən general Pankratyev Paskeviçə şikayət məktubu göndərmişdi.²

Köçürülən ermənilərin qoyub getdikləri əmlak və ərazilərin satılması məsələsini həll etmək üçün Paskeviç mayor Vannikovu Ərzuruma nümayəndə kimi göndərmişdi. Lakin ermənilərin sahib olduqları kəndlərin əksəriyyəti bir qədər əvvəl, yəni müharibə zamanı təhlükəsiz yerlərə köçməyə məcbur olan və ermənilərin satış yolu ilə aldıkları müsəlman kəndlərindən ibarət idi. Təkcə Qare bölgəsində bu yollarla ermənilər 80 kəndə bütünlüklə, 15 kəndin isə yarısına yiyələnmişdilər. Digər tərəfdən, Rusiyanın işğal etdiyi ərazilərdən /əsasən Axılkelək və Axıska bölgələrindən/ Türkiyəyə qaçan türklərin qoyub getdikləri əmlak və torpaqların satışı müqabilində vəsaitin onlara çatmaması Rusiya tərəfini maraqlandırmırdı. Ona görə də onlar daşınmaz əmlaklarını, mülklərini və torpaqlarını qoyub gedirdilər.

Ədirnə müqaviləsində köçürülmə işləri üçün nəzərdə tutulan 18 aylıq müddətin başa çatmasının yaxınlaşmasını və bu işin lənkidiyini görən Paskeviç 1829-cu il fevralın 29-da Ərzurum və Qars valilərinə rus və türk dillərində məktub göndərərək bildirir ki, Türkiyədən köçürülən katolik ermənilərin təmsilçiləri arximandrit Tatosu, Müğdisi Karapeti və Ağacan Karapetyanı, frankların

¹Kemal Beydilli, göstərilən araşdırması, səh.386.

²Yenə orada, səh. 387.

təmsilçiləri Ter-hovanes Matevosovu, Ağacan Osipovu və Hakop Hanakovu Ərzuruma göndərmişdir ki, ermənilərin qoyub gəldikləri əmlakların, taxıl sahələrinin və s. satışını təşkil etsinlər.¹

Müqavilədə göstərilən müddətin başa çatması ərəfəsində, yəni 1831-ci il aprelın 3-nə qədər tərtib edilən sənəddə Türkiyədən köçürülən erməni ailələrinin təxmini sayı və məskunlaşdırıldıqları ərazilərin adları göstərilmişdir.² Həmin sənədi təqdim edirik:

Haradan köçürül-müşdür	Köçürülən ailələrin sayı	Harada məskunlaşdırılmışdır
Ərzurumdan	7288	1. 5000 ailə Axıskada (paşalığın ərazisində) 2. 1050 ailə Borçalı distansiyasında və Çalqa ətrafında 3. 1305 ailə Pəmbək və Şorəyel distansiyalarında
Ərdahandan	67	
Qarsdan	2464	1. 2264 ailə Pəmbək və Şorəyel distansiyalarında 2. 200 ailə Talın mahalında
Bayaziddən	4215	Erməni vilayətində - Göycə gölü ətrafında, Baş Abaranda
Cəmi	14044 ailə	

Sənədin bu cədvələ əlavə qeydində göstərilir ki, heç də digər yerlərdəki nümayəndələrin hamısı tam və dəqiq hesabat təqdim etmədikləri üçün neçə nəfərin köçürüldüyü göstərilməmişdir. Əgər bir ailədə orta hesabla altı nəfər götürülsə, nəticədə 84 mindən artıq erməni və yunanların köçürüldüyü məlum olur.

¹Yenə orada, sənəd N 44293

²AKAK, VII cild, sənəd 830.

Bəzi erməni tarixçiləri köçürülənlərin 90 mindən artıq¹, bəziləri isə 100 minə yaxın olduğunu göstəirlər.²

Ermənilərin İrandan köçürülməsi zamanı fəallıq göstərən hərbiçilər və din xadimləri mükafatlandırıldıqları kimi, Türkiyədən köçürülmələr zamanı xidməti olanlar da mükafatlandırılmışdılar.

Ərzurumdan ermənilərin köçürülməsi işindəki xidmətlərinə görə 1830-cu il oktyabrın 20-də arixiyepскоп Karapet 1-ci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif edilmişdi.³ Sonralar İmperator I Nikolay 1837-ci ilə Axıskaya gedərək Karapetlə görüşmüş, həmin xidmətinə görə ona öz minnətdarlığını bildirmişdi.⁴

İmperatorun fərmanı ilə 1831-ci il aprelin 24-də Türkiyədən köçürülən ermənilərin təsərrüfat ehtiyaclarını ödəmək üçün verildiyi vaxtdan 4 il keçəndən sonra, 6 il müddətinə faizsiz olaraq qaytarmaq şərti ilə xəzinədən 380 min gümüş rubl ayrılmışdı.⁵

Ümumiyyətlə, 1828-29-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra İ.Şopenin Erməni vilayətində (keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində) apardığı siyahıyaalınmanın nəticələrinə görə, vilayətin ərazisinə 21666 nəfər (3682 ailə) erməni, 324 nəfər (67 ailə) yezidi kürdlərinin köçürüldüyü göstərilir, Köçürülən ermənilər Qırxbulaq, Sürməli, Talın, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göycə mahallarının 129 kəndində yerləşdirilmişdilər.⁶

İndiki Ermənistan ərazisinin Şorəel və Loru-Pəmbək bölgələri 1801-1805-ci illərdə Gürcüstana birləşdirildiyindən Erməni vilayətinə daxil edilməmişdi. 1829-cu ilə qədər, yəni Rusiya-Türkiyə

¹ Парсамян В.А., göstərilən əsəri, səh. 66.

² Hovannesiyan R., Armenia on the Road to İnderendence, Los Angeles, 1976, cəh.9

³ Собрание актов..., I hissə, səh.59.

⁴ Езов Г.А., göstərilən əsəri, cəh. CXXXIX.

⁵ Собрание актов..., I hissə, səh. 304-305.

⁶ Шопен И., göstərilən əsəri, səh. 636-642.

müharibəsindən sonra ermənilərin rəsmi köçürülməsinə qədər Şorəyel-Pəmbək distansiyasına 1536 ailə (5425 nəfər kişi cinsi) köçürülmüşdü. Sonra isə Türkiyədən 3148 ailə (10575 nəfər kişi

cinsi) köçürülmüşdü. 1832-ci ilin sonu, 1833-cü ilin əvvəlində Türkiyədən Zalqaya köçürülən ermənilərdən 182 ailə (674 nəfər kişi cinsi) yenidən Şörəyel-Pəmbək distansiyasına keçürülmüşdülər. Köçürülənlərin arasında 169 yunan və 963 nəfər erməni katolikləri (frankları) var idi.¹ Şörəyel-Pəmbək bölgəsində 100-ə yaxın kənddə Türkiyədən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdilər. Şörəyel bölgəsinin (Gümrü ətrafı - indiki Axuryan rayonu) əhalisinin vaxtilə Türkiyədən köçürülən ermənilərdən ibarət olması haqqında Z.Balayan "Ocaq" kitabında yazır: "Demək olar ki, bu bölgənin bütün əhalisi Qars, Van, Muş və Bidlisdən, Qərbi Ermənistanın bir çox əyalətlərindən olan bədbəxt qaçqınlardan ibarətdir. Hesablanmışdır ki, vaxtilə Axuryan rayonunda (keçmiş Düzkənd rayonu) Qərbi Ermənistanın 80-dən artıq yaşayış məskənindən türk yatağanından (əyri qılıncından) xilas olan ermənilər gəlib məskunlaşmışlar".² Z.Balayan bu bölgənin əhaləsinin bütünlüklə Türkiyədən gələn ermənilərdən ibarət olmasını qeyd etməklə, həmin ərazidə vaxtilə türklərin məskunlaşmış olduğunu bilavasitə təsdiq etmiş olur.

İndiki Ermənistan ərazisinə ermənilərin kütləvi axını 19-cu əsrin əvvəllərində baş verən Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra da davam etmişdir. Həmin dövrdə ermənilərlə yanaşı yezidi kürdlər də gəlib indiki Ermənistan ərazilərində yerləşmişdilər. 1834-cü ilin məlumatına görə İrəvan əyalətində Bayaziddən gəlmiş

¹ Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, СПб, 1836, II hissə, səh. 302-304.

² Балаян З., Осаq, İrəvan, 1984, səh. 273.

1000 nəfər (təqribən 300 ailə) yezidi kürdləri məskunlaşmışdılar.¹

Ələyaz dağının ətəyində bir sıra boşalmış türk kəndlərində də Türkiyədən gələn yezidi kürdləri məskunlaşmışdılar. Yezidi kürdləri 1839-cu ildə Mirək, Quruboğaz, Carcarçı, Çobangərəkməz kəndlərində, sonralar isə Pəmbək, Qundaxsaz, Böyük Camışlı, Kiçik Camışlı və Korbulaq kəndlərində yerləşmişdilər. Nəhayət, yezidi kürdləri 1877-ci ildə Bağdad, Dolu-Taxt və Kiçik Cəngi kəndlərində gəlib yerləşmişdilər.² Sonralar Ermənistanın rəsmi dairələri tərəfindən adları dəyişdirilən, lakin əsasən bu kəndləri əhatə edən Arağats rayonu təşkil edilmişdir.

Türkiyədən köçürülən yunanlar isə əsasən Şörəyel-Pəmbək distansiyasının Alakilsə, Bayandur, Sisimədən kəndlərində və Gümrüdə yerləşdirilmişdilər. Sonralar yunanlar Ermənistanda tamamilə assimilyasiyaya uğrayaraq tədricən erməniləşmişlər.

* * *

Ümumiyyətlə, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra Erməni vilayətinə (İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə) İran və Türkiyədən 57266 nəfər erməni (10631 ailə) köçürülmüşdü. Köçürülmələrdən əvvəl həmin ərazidə cəmi 25131 nəfər (4428 ailə) erməni yaşamışdır. Müharibələrin nəticəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisindən türklərin xeyli hissəsi qaçqın düşmüş, orada yalnız 81749 nəfər (17078 ailə) müsəlman qalmışdı. Köçürmələrdən sonra isə ermənilər 82397 nəfər (15059 ailə) təşkil etmiş, nəticədə müsəlmanları sayca üstələmişdilər.³

¹ Обзорение Российских владений за Кавказом, СПб, 1836, IV hissə, səh. 270.

² Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1885, I cild, I buraxılış, səh. 4.

³ Шопен И., göstərilən əsəri, səh. 642.

Lakin hələ 19-cu əsrin əvvəlində Rusiyanın müəyyən dairələri rus ordusunun Zaqafqaziyada işğal etdiyi ərazilərdə erməniləri deyil, məhz rus koloniyalarının-kazakların, malakanların, duxoborların və s. yerləşdirilməsinə üstünlük verirdilər. Bu məqsədlə bir neçə layihə hazırlanmışdısa da, sonralar icrası təxirə salınmışdı. N.N.Şavrov Rusiyanın Zaqafqaziyadakı

müstəmləkəçilik siyasəti haqqında yazır: “Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətimizə Zaqafqaziyada rusların deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq... 1826-28-ci illər müharibəsinin qurtarmasından sonrakı iki il ərzində 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Zaqafqaziyaya 40 min İran və 84 min Türkiyə erməniləri köçürmüş və onları Yelizavetpol (Kəncə) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirmişdik ki, orada erməni əhalisi cüzi idi. Onları həmçinin Tiflis quberniyasının Borçalı, Axıska və Axılkelək qəzalarında yerləşdirdik, onların yerləşdirilməsi üçün 200 min desyatindən artıq dövlət torpağı ayrılmış, 2 milyon rubldan artıq məbləğdə müsəlmanlardan xüsusi mülkiyyət torpaqları satın alınmışdı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (Dağlıq Qarabağ, Xanlar və Şəmkir rayonları nəzərdə tutulur - müəlliflər) və Göycə gölünün sahili həmin ermənilərlə məskunlaşdırılmışdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, 124 min rəsmi köçürülən ermənilərlə yanaşı, qeyri-rəsmi şəkildə köçənlər də çox olmuşdur və ümumiyyətlə, köçənlərin sayı 200 min nəfərdən xeyli artıqdır.¹

Ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə axını 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra bir daha güclənmişdi. 90-cı illərdə Türkiyədə baş verən erməni üsyanları nəticəsində 400 minə yaxın erməni yenə də Qafqaza köçüb gəlmişdi.

N.Şarov qeyd edir ki, 20-ci əsrin əvvəlində Zaqafqaziyada yaşayan 1300000 ermənidən bir milyonu

¹ Шавров Н.Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, СПб, 1911, səh. 63.

yerli əhali deyil, rusların vasitəsilə məskunlaşdırılmışdı.¹

Daha sonralar, Sovet hakimiyyəti illərində xarici ölkələrdə yaşayan 100 mindən artıq erməni Ermənistana köçüb gəlmişdi.

Bütün qeyd edilənlərdən o nəticəyə gəlmək olar ki, indiki Ermənistanda yaşayan ermənilərin sələflərinin demək olar ki, hamısı vaxtilə Cənubi Azərbaycandan və sonralar Türkiyədən, son dövrlərdə isə xarici ölkələrdən əsasən Suriyadan, Yunanıstandan, Livandan, Bolqarıstandan, Rumıniyadan köçüb gələnlərdən ibarətdir.

¹ Yenə orada, səh. 64

II FƏSİL.

XX ƏSRİN ƏVVƏLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİYİ QIRĞINLAR.

1. 1905-1906-cı İLLƏR QIRĞINLARI

20-ci əsrin əvvəllərində Qafqazda, xüsusən də indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən qırğınların ssenarisi ermənilərin 19-cu əsrin sonunda Şərqi Anadoluda əldə etdikləri təcrübəyə əsaslanırdı. 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra Avropa dövlətlərinin səyləri nəticəsində gündəliyə çıxarılan “erməni məsələsi” sonralar Şərqi Anadoluda ermənilər üçün muxtariyyət əldə etmək və müstəqil Ermənistan dövləti qurmaq üçün bir vasitəyə çevrilmişdi. Bu muxtariyyətin əldə edilməsi üçün əvvəlcə Şərqi Anadolu vilayətlərində, yəni ermənilərin “Qərbi Ermənistan” adlandırdıqları vilayətlərdə ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq lazım gəlirdi. Lakin ermənilərin “Qərbi Ermənistan” adlandırdıqları vilayətlərin heç birində say etibarı ilə üstünlük onların tərəfində deyildi. Bunu ermənilərin qəyyumu kimi çıxış edən Fransanın Xarici İşlər Nazirliyi 1897-ci ildə yaydığı sənəddə də etiraf etmişdi.¹

Həmin illərdə İngiltərə və Fransanın yardımı ilə Türkiyədə erməni üsyanı təbliqatı aparılırdı. Bu işə rəhbərliyi “Daşnaksutyun” və “Hncak” siyasi təşkilatları öz üzərlərinə

götürmüşdülər. Ermənilər kütləvi iqtisadlar törətmək məqsədilə türklərə və kürdlərə hücumlar edirdilər ki, qırğınlar baş versin və sonradan da Avropanın kütləvi informasiya vasitələri ilə türklərin erməniləri soyqırma məruz qoyduqlarını dünyaya cəzə çəkə bilsinlər.

Ermənilərin Türkiyədə 1894-1896-cı illərdə törətdikləri iqtisadlar Sultan Əbdülhəmid tərəfindən yatırıldı. həmin iqtisadların təşkilatçılarının və icraçılarının əksəriyyəti isə

¹ Величко В.Л., Русское дело и междуплеменные вопросы, С.Петербург, 1904, səh.96.

Qafqazın müxtəlif regionlarına köçmüşdülər.¹ Rus müəllifi N.Şavrovun göstərdiyinə görə, 1896-cı ildə Zaqafqaziyada 900000, 1908-ci ildə 1301000 erməni yaşamışdır. Deməli, təkcə bu dövrdə Zaqafqaziyaya 400000 erməni gəlib yerləşmişdi.² 1908-ci ildə Rusiya Daxili İşlər Nazirliyi polis departamentinin sənədlərində göstərilirdi ki, “Türkiyədəki məlum hadisələrdən sonra Zaqafqaziyaya yarım milyon erməni gəlmişdir. Bu ermənilər dərhal öz qara əməllərini göstərdilər”.³ Bundan sonra indiki Ermənistan ərazisində “Daşnaksutyun” partiyasının sıraları daha da artmış, Qafqazda antitürk təbliğatı xeyli güclənmişdi. “Novaya vremya” qəzetinin İrəvan üzrə müxbiri Qriqoryevin verdiyi məlumatlara görə, törədilən cinayətlərin 80 faizi Türkiyədən gəlmiş ermənilərin, müddətli qatillərin payına düşürdü.⁴

Maraqlıdır ki, hələ Türkiyədə erməni iqtisadları başlamazdan xeyli əvvəl, “Daşnaksutyun” partiyasının qeydə alınmasından cəmi bir neçə ay sonra, yəni 1891-ci ilin yanvarında Bakıda Tağıyev teatrında Səfərzadənin 4 şəkili pyesi tamaşaya qoyulmuş, tamaşanın 1-ci şəkildə erməni qadınına işgəncə verən türk təsvir edilmiş, 2-ci şəkildə həmin qadının öz azadlığı uğrunda mübarizəsi, 3-cü şəkildə türk məhv edən həmin qadın, 4-cü şəkildə isə gənc erməni qızı təmsalında azadlığa çıxmış Ermənistan təsvir edilmişdi. Həmin tamaşaya görə, pyesin müəllifi Səfərzadənin Bakının məclisi adına layiq görülmüşdü. Bu məlumat Qafqaz canişinliyinin

¹ “Армянский геноцид” Миф и реальность. Справочник фактов и документов, В.1992, səh.204; Hüseyn Baykara., Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı, 1992, səh.119-120.

² Шавров Н.Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, С.Петербург, 1911, səh.64.

³ Дашнаки (из материалов департамента полиции), В.1990, səh.8. Rusiya Federasiyası Dövlət Arxiv, f.102, siyahı 253, Saxlanma vahidi 285, v.1-18.

⁴ Величко В.Л., göstərilən əsəri, səh.137.

7 fevral 1891-ci ildə Bakı qubernatoruna gəndərirdi məktubundan götürülmüşdür.¹ Göründüyü kimi, 19-cu əsrin sonunda “Daşnaksutyun” partiyasının antitürk təbliğat maşını təkcə İrəvan və Tiflisdə deyil, hətta Bakıda belə, var gücü ilə işə salınmışdı.

XX əsrin əvvəllərində erməni şovinizminin, millətçi erməni partiyalarının maddi və mənəvi qida mənbəyi rolunu erməni kilsəsi məharətlə oynayırdı. 1903-cü ildə kilsə torpaqlarının Rusiya Torpaq və Əmlak Nazirliyinin sərəncamına keçirilməsi haqqında çıxarılan qanun kilsənin maliyyələşdirdiyi siyasi təşkilatların maddi vəziyyətinə zərbə vurduğu üçün erməni terrorizminin genişlənməsinə, antitürk, antimüsəlman əhval-ruhiyyəsinin qızışmasına səbəb olmuşdu. Erməni kilsəsi İrəvan və Eçmiədzində bu qanun əleyhinə qiyamlar təşkil etmişdi. Həmin il avqustun 29-da Gəncədə, sentyabrın 2-də Qarsda və Bakıda, sentyabrın 12-də Şuşada, oktyabrın 14-də Tiflisdə ermənilər iqtisadlar və terror törətmişdilər. 1905-ci ildə Rusiyanın özündə baş verən iqtisadlar, çarizmə qarşı narazılıq dalğasının güclənməsi Zaqafqaziyada güclü əks-səda doğururdu. Bu qarışıqlıqdan ermənilər məharətlə istifadə edirlər. Rusiyanın hakim şovinist dairələri də zərbəni özlərindən yayındırmaq üçün ermənilərin antitürk, antimüsəlman kampaniyasını qızışdırırdılar. Qafqaz canişinliyinin yüksək rütbəli erməni və ermənipərəst məmurları vasitəsilə silahlandırılan erməni dəstələri 1905-ci ildə Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda,

Zəngəzurda, Qarabaqda, Gəncədə, Tiflisdə və başqa yerlərdə yaşayan azərbaycanlılara qarşı silahlı hücumlar edib, həmin ərazilərdən onları təmizləməklə ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq istəyirdilər. Çünki həmin dövrdə Qafqazdakı 54 qəzadan yalnız beşində ermənilər çoxluq təşkil edirdilər.

1905-1906-cı illərdə Qafqazda erməni-müsəlman qırğınları haqqında polis departamentinin adı çəkilən sənədində deyilir: “Daşnaksutyun” öz qüdrətini göstərdi, müsəlmanlar cəfasını çəktilər. Burada ikili oyun oynanılmışdı: birincisi, müsəlmanlarda olan qisasın bir qismini almaq, digər tərəfdən baş verən hadisələrin günahını mətbuat və təbliğatın köməyi ilə rus hökumətinin üzərinə yıxmaq, bununla da təkcə erməniləri deyil, Qafqazın digər sakinlərini də inqilabçılaşdırmaq üçün güclü təbliğat materialı əldə edilmiş olurdu. Nəticədə ermənilərə münasib olmayan bir çox rus məmurları və ayrı-ayrı şəxslər terror qurbanı oldular: general Əlixanov (Əlixanov-Avarski - müəl.), qubernatorlar Nakaşidze, Andreyev (birincisi Bakı qubernatoru, ikincisi Yelizavetpol (Gəncə) vitse qubernatoru - müəl.), polkovniklər Bıkov və Saxarov və başqa dövlət məmurları (partiyanın hesabatından). Onların qismən nail olduqları ikinci məqsədləri ondan ibarət idi ki, Zaqafqaziyada ermənilərlə müsəlmanların yaşadıkları ərazilər bir-birindən ayrıldı, Türkiyədən və qismən İrandan köçən ermənilərin məskunlaşdırılması üçün torpaqlar boşaldıldı. Son 5-6 ildə onların sayı yarım milyona çatmış, 200 min nəfər isə rus idarələrinin vəkaləti ilə təbəəlik əldə etmişdi. Yelizavetpol, İrəvan və Qars vilayətlərində ərazilərin qismən ayrılmasına nail olunmuş, torpaqların müəyyən hissəsi boşaldılmış, həmin ərazilərdən bir çox müsəlmanlar qaçaraq canlarını qutarmışdılar”.¹

Əslində Rusiyanın hakim dairələri də 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman iğtışaşlarından öz məqsədləri üçün istifadə etməklə ikili oyun oynamışdılar. Çar məmurları Qafqazda güclənən narazılıq dalğasının hökumət əleyhinə istiqamətlənəcəyindən qorxduqlarından, ermənilərin müsəlmanların yaşadığı ərazilərdə törətdikləri qırğınlara biganə qalmış, bəzi hallarda isə onların tərəfini saxlamaqla hər iki tərəfin gücünün etnik toqquşmalara sərf edilməsinə nail olmuşdular. Bu məqsədlə xüsusi xəfiyyə şəbəkəsinin qurulması haqqında Ç.Zeynaloğlunun 1924-cü ildə İstanbulda dərc edilən kitabında belə məlumat verilir:

¹ Daşnaki..., səh.11.

“Yalnız azəri türkləri hələ qəflətdə idilər və iğtışaşlarda çar tərəfini saxlayırdılar. Rusiya hökuməti müsəlmanların bu qəflətindən istifadə edib, Peterburqdan xüsusi surətdə yüz otuz xəfiyyə məmuru göndərərək, türklər ilə ermənilər arasında icra etdiyi propaqanda ilə biri digəri əleyhinə silah işlətməyə təşviq və əsrlərcə yaxşı keçinən iki milləti biri digərinə qırdırdı”.¹

1905-ci il fevralın 6-da Bakıda bir nəfər azərbaycanlının ermənilər komitəçiləri tərəfindən öldürülməsi ilə başlanan erməni-müsəlman qırğınları bir çox müəlliflərin iddia etdikləri kimi bir təsadüf nəticəsində deyil, məhz bütün Qafqazın varlı ermənilərinin zaman-zaman cəm olduqları bir şəhərdə planlı şəkildə baş vermişdi. Ermənilər Bakıda erməni milyonlərinin köməyi ilə istədiklərinə nail olacaqlarına, Bakının neft səltənətini əllərinə keçirəcəklərinə və bundan sonra bütün Zaqafqaziyadan müsəlmanları silah gücünə qovub Ermənistan dövləti yaradacaqlarına əmin idilər. Fevralın 6-dan 10-a qədər Bakıda şiddətlə davam edən qırğınlar zamanı hər iki tərəfdən tələfat min nəfərə çatsa da, ermənilərin niyyətləri baş tutmamış və məğlub olmuşdular.²

Ermənilər fevralın 21-23-də İrəvanda da qırğınlar törətmişdilər. M.S.Ordubadi “Qanlı illər” kitabında verdiyi məlumata görə, ermənilərin növbəti fitnəkarlığı 1905-ci il mayın 5-də Naxçıvan qəzasının Cəhri kəndində üç nəfər müsəlmanın ağır yaralanması və mayın 7-də bir nəfər müsəlmanın Tunbul kəndində öldürülməsi ilə yenidən qızışıır. Mayın 8-də İrəvan vitse-qubernatoru Baranovski, İrəvan şəhər qlavası Ağamolovla birlikdə Naxçıvan şəhər qlavası Cəfərqulu xan Naxçıvanski Naxçıvana gəlirlər. Qırğınlar ara vermədiyi üçün Tiflisdən general Əlixanov Avarski də Naxçıvana göndərilir. Ermənilər Naxçıvanda da məğlub olduqlarından

¹ Cahangir Zeynaloğlu, Müxtəsər Azərbaycan tarixi, Bakı, 1992, səh. 106.

² Ordubadi M.S., “Qanlı illər”, Bakı, 1991, səh.7.

növbəti iğtəşəşləri İrəvanda törədirlər. Ermənilərin məqsədi ilk növbədə İrəvan və onun ətraf kəndlərini müsəlmanlardan təmizləmək, sonra isə M.S.Ordubadinin təbirincə, “İrəvandan Naxçıvana qədər yol üstə yerləşən islam kəndlərini dağıtmaqla İrəvan ermənilərini Naxçıvanda hazır əskəri qüvvələrlə birləşdirmək, Naxçıvandan Zəngəzur kimi yol boyunda olan köyləri dağıdıb Zəngəzur könüllüləri ilə Naxçıvandakı əsgəri qüvvəni bitişdirmək kimi alçaq xəyallar”dan¹ ibarət idi.

Mayın 23-də ermənilərin Qarsaçay bağçasında müsəlman gənclərinə hücumu ilə İrəvanda qırğınlar başlanır. Mayın 31-də İrəvanda qırğınlar dayandırılsa da, ermənilər ətraf müsəlman kəndlərinə hücum etməyi qərara alırlar. Elə həmin axşam ermənilər Qırxbulaq mahalının Gözəcik kəndinə hücum edirlər. İyunun 2-də 10 min nəfərlik erməni alayı Məngüs kəndinə hücum edir. Dağılmış 12 müsəlman kəndinin əhalisi Təzəkəndə qaçır. Ermənilər iyunun 3-də Güllücə kəndinə hücum edirlər. Silahsız əhali Tutıyə, Damagirməz, Kamal kəndlərinə qaçır. Qırğınlar 18 gün davam edir. İyunun 3-də Abaran, Şörəyel, Pəmbək və Aleksandropol erməniləri Eçmiədzin (Üçkilsə) qəzasının Üşü kəndinə hücum edir, iyunun 8-də müsəlmanlar kəndi tərk edirlər. İyunun 9-da ermənilər Pərsi, Nəzrəvan, Kiçikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, İrku, Ənkirsək, Təkiyə kəndlərini dağıdırlar. İyunun 10-da ermənilər Eçmiədzində 10 kəndi dağıdırlar. M.S.Ordubadi 1905-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində ermənilərin törətdikləri soyqırımını belə səciyyələndirmişdi: “İrəvan mahalı bir yanar dağa, vulkana dönüb nəcib islam millətini yandırmaqda, boğmaqda idi”.

1897-ci ildə İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhali 313176 nəfər olduğu halda, 10 ildən sonra - yəni 1907-ci ildə 302965 nəfər qalmışdı. Deməli, 1905-ci və 1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii artımından 10 min nəfər artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi.

¹ Ordubadi M.S., göstərilən əsəri, səh.119.

İrəvan quberniyasında öz məqsədlərinə nail olan erməni silahlı dəstələri Qarabağda qırğınlar törətməyə başlamışdılar. İyunun 1-dən başlayan erməni hücumları nəticəsində Cəbrayıl - Qaryakin bölgəsində Veysəlli, Qacar, Çəmənlı, Arış, Qışlaq, Məzrə kəndləri darmadağın edilir. Avqustun 16-da Şuşada qırğınlar törədilir.

1905-ci ilin noyabrında Gəncə şəhərində, Cavanşir və Qazax qəzalarında, Tiflis şəhərində ermənilər iqtisadşlar törədərək minlərlə günahsız azərbaycanlını qətlə yetirirlər.

Erməni müəllifi S.Zavaryanın verdiyi məlumata görə həmin dövrdə Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5, Zəngəzur qəzasında 43 (cəmi 75 kənd) müsəlman kəndi dağıdılmışdır.¹

1906-cı ildə Tiflisdə Qafqazın canişini Vorontsov-Daşkovun təşəbbüsü ilə erməni-müsəlman qırğınlarına son qoymaq məqsədilə sülh konfransı (məclisi) keçirilir. Həmin konfransda müsəlman nümayəndələri Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ədil xan Ziyadxanov və başqaları “Daşnaksutyun” partiyasının niyyətlərini ifşa edir, onun Qafqazda törədilən qırğınların, terrorçuluğun təşkilatçısı və icraçısı olduğunu göstərir, rəsmi hökumət dairələrinin bu təşkilatın əməllərinə göz yumduğunu sübuta yetirir.²

Lakin bu konfransın keçirilməsindən bir qədər sonra erməni silahlı dəstələri yenidən qırğınlara başlamışdılar. Bakıda və Şuşadakı ikinci məqlubiyyətlərdən sonra “Böyük Rusiya inqilabı söndü, biz işləri sona çatdırı bilmədik” deyə 1906-cı ilin yayında Qarabağdan Zəngəzurə yol açmaqdan ötrü İrəvan, Abaran, Aleksandropol, Şörəyel ermənilərinə teleqramlar göndərərək əsgər toplamışdılar. İrəvandan Zəngəzurə, Zəngəzurdan Qarabağa qədər yol boyunca erməni əhalisinin sayı olduqca az idi.

¹ Заварян С., Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 г., Перевод с армянского, S.Peterburq, 1907, səh.61.

² Ordubadi M.S., göstərilən əsəri, səh. 105-116; Кавказский календарь на 1913, Tiflis, 1912, səh.66.

Ona görə də erməni komandalarına yol üstündə yerləşən müsəlman kəndlərinə hücum etmək əmri verilmişdi.

Ermənilər təkcə 1906-cı ilin avqust ayında Zəngəzur qəzasında Xələc, Karxana, Qatar, İncəvar, Daşnov, Çöllü, Yeməzli, Saldashlı, Mollalar, Batuman, Oxçu-Şəbədək, Atqız, Pürdavud, Zurul, Cuman, İylli-Sənalı, Minənəvur, Fərcan, Qalaboynu, Bucağıq və başqa kəndləri yerlə yeksan etmiş, azərbaycanlı əhalisinə qarşı soyqırım törətmişdilər.¹

Ümumiyyətlə, 1905-1906-cı illərdə İrəvan və Gəncə quberniyalarında 200-dən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi viran edilmiş, əhali soyqırıma məruz qalmışdır.

¹ Ordubadi M.S., göstərilən əsəri, səh.126-140.

2. ERMƏNİ QULDUR DƏSTƏLƏRİNİN TƏŞKİLİ

XX əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqdə öz nüfuz dairəsini genişləndirmək uğrunda böyük dövlətlər arasında mübarizə kəskinləşmişdi. Bu regionda İngiltərənin, Fransanın, Rusiyanın, ABŞ-ın, Almaniyanın xüsusi marağı var idi.

Birinci dünya müharibəsi zamanı Almaniya ilə müttəfiq kimi çıxış edən Türkiyənin vəziyyəti ağırlaşmışdı. “Rusiyanın hakim dairələrindən boğazlara və Konstantinopola (İstanbul-müəllif) yiyələnmək uğrunda mübarizəsi ənənəvi idi”¹ və bu istək yenidən baş qaldırmışdı.

1914-cü il fevralın 21-də Rusiyanın xarici işlər, hərbi və dəniz nazirləri çar II Nikolayın mövqeyini müdafiə edərək birgə qərar qəbul etmişdilər ki, “böyük Avropa müharibəsi baş verərsə, Rusiya Bosfor və Dardanel körfəzlərində, Konstantinopolda öz hakimiyyətini qurmaq yolu ilə “şərq məsələsini” öz xeyrinə həll etməlidir”.²

Digər tərəfdən, Türkiyə boğazlarda Rusiyanın təhdidindən qorxaraq öz mövqeyini qoruyub saxlamaq üçün Almaniya ilə müttəfiq olmuşdu. Almaniya avqustun 1-də Rusiyaya müharibə elan etmiş, avqustun 2-də Türkiyə-Almaniya ittifaqı haqqında müqavilə imzalanmışdı.

Müharibənin gedişində Rusiya ordusunun qarşısında tab gətirməyən Almaniya qərb cəbhəsindən rus qoşunlarının bir hissəsini geri çəkmək məcburiyyətində qoymaq üçün Türkiyəni təşviq edirdi ki, Qafqaz cəbhəsindən hücum keçsin. Türkiyə isə hərbə hazır deyildi. Səfərbərlik yenidən elan edilmişdi. Almaniya gəzlənən sursat gəlib çıxmamışdı.³ Bununla belə, Türkiyənin hərbi naziri Ənvər Paşanın əmri ilə 29 oktyabrda türk gəmiləri Rusiyanın Qara dəniz limanlarını bombalayır və Türkiyə-Rusiya

¹ Готлиб В.В., Тайная дипломатия во время первой мировой войны, М.1960, səh.56. z

² Yenə orada, səh.56.

³ Süleyman Kosabas, Tarihte Turk-Rus Musadelesi, İstanbul, 1989, səh.376.

müharibəsi başlanır. Rəsmi olaraq Qafqaz cəbhəsində isə Rusiya Türkiyəyə qarşı müharibəni noyabrın 1-də elan edir.

Rus-türk müharibəsindən faydalanaraq ermənilər Türkiyənin 6 vilayətində “Qərbi Ermənistan” dövləti yaratmaq istəyirdilər. Hələ 1913-cü ildə rus diplomatları mütəşəkkil erməni burjuaziyası ilə saziş bağlamağa və “məzlum ermənilərin müdafiəsi” uğrunda açıq çıxış edərək Türkiyənin şərq vilayətlərində islahatlar keçirilməsi tələbini irəli sürmüşdülər. Türkiyə hökuməti 1914-cü il yanvarın 26-da islahatlar haqqında saziş imzalamağa məcbur olmuşdu. həmin sazişə görə, ermənilərə xarici dövlətlərin, birinci növbədə Rusiyanın nəzarəti altında idarəetmə, dil, hərbi mükəlləfiyyət və s. sahələrdə geniş muxtariyyət verilirdi.¹

Müharibə başlanan kimi bütün ermənilərin katalikosu V.Gevorq Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkova məktubla müraciət edərək “erməni məsələsini” həll etməyin vaxtı olduğunu xatırlatmışdı. Canişin də onu əmin etmişdi ki, şərait yaranan kimi bu məsələ həll ediləcək.

Müharibənin əvvəlində rus ordularının Kerpüköy müharibəsində məğlubiyyətindən sonra 1914-cü il dekabrın 20-də çar II Nikolay döyüş bölgəsinə gəlmiş əsgərləri ruhlandırmaq üçün onlara mükafatlar təqdim etmişdi.²

Bütün ermənilərin katolikosu V. Kevorqun çarla 15 dəqiqəlik görüşü olmuşdu. İmperator demişdi: “- Zati müqəddəsləri, Sizi əmin edirəm ki, Siz nə arzu edirsinizsə, yerinə yetiriləcək, ancaq müharibədən sonra. Mən ermənilərin sədaqətinə tamamilə inanıram, erməni xalqını yaxşı gələcək gözləyir. Siz hansı ərazilərdə yeni idarəetmə (yəni erməni üsul-idarəsi) tətbiq edilməsini istərdiniz?”

Katolikos: 6 vilayətdə (sadalayır) və Kilikiyada, Aleksandretiyyə qədər dəmir yolunu Qarsdan davam etdirmək, Aralıq dənizinə qədər çatdırmaq olar.

¹ В.Гурко-Кряжин, Ермәни мәсәләси, Баки, 1990, səh.12.

² Süleyman Kosabas, göstərilən əsəri, səh.383.

İmperator: Həmin rayonlarda nə qədər erməni var? Onlar çoxdurlarmı?

Katolikos: Yeni sərhədlərdə erməni əhalisi kifayət qədər olacaq, lakin Allahın və əlahəzrətin mərhəməti ilə yeni azad üsul-idarə ki olacaq, onda Əbdülhəmidin rejimi və qırğınlar zamanı vətəninə tərk edən ermənilər Amerikadan, Misirdən və digər yerlərdən öz vətənlərinə qayıdacaqlar.

İmperator: İnanıram, inanıram - demişdi.

Bundan sonra Katolikos Qafqazın canişini vasitəsilə bu məsələ ilə bağlı ona yazılı müraciət etdiyini bildirir.¹

Göründüyü kimi, ermənilər “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq üçün hər cür zəmin hazırlamışdılar və qarşıda isə həmin ərazilərdə yaşayan türkləri bütün vasitələrlə sıxışdırıb çıxarmaq, onların yerinə erməniləri məskunlaşdırmaq vəzifəsi dururdu.

Lakin 1914-1916-cı illərdə Rusiya, Fransa, İngiltərə və sonralar İtaliya arasında Türkiyəni bölüşdürmək haqqında gizli danışıqlar keçirilmişdi. 1916-cı ilin mayında bağlanan gizli müqaviləyə əsasən (Sayks-Piko müqaviləsi nəzərdə tutulur) “Türkiyə Ermənistanının böyük bir hissəsi sadə rus quberniyası şəkildə Rusiyanın tərkibinə daxil edilirdi, rus hökuməti həmin ərazilərə kazakları (Don, Kuban, Sibir kazaklarını) köçürmək, bununla da Türkiyə Ermənistanını ruslaşdırmaq istəyirdi.”²

Ancaq sonralar ermənilərin gözlədiklərinin əksinə olaraq, 1916-cı il iyunun 8-də imperator II Nikolay Türkiyənin işğal edilməsi haqqında əsasnamə imzaladıqdan sonra “Həmin ərazilərdə yaradılmış 29 dairənin hərbi rəislərindən yalnız birini ermənilərdən təyin etmişdi.”³

¹ Арутюнян А., Кавказский фронт 1914-1917 гг., Иреван 1971. səh. 345-346

² Шахдин И., Дашнакцутюн на службе русской белогвардейщины и английского командования на Кавказе, В.1990, səh.6.

³ Арутюнян А., göstərilən əsəri, səh. 359.

Göründüyü kimi, Rusiya həmin dövrdə öz geosiyasi mənafeyini təmin etmək üçün ermənilərdən alət kimi istifadə edirmiş və Türkiyəyə xəyanət edən ermənilərdən çox da sədaqət gözləməmiş.

“Daşnaksutyun” liderlərindən Kaçaznuni bu məsələyə münasibətinə yazmışdır: “..ruslar bizi aldatdılar və satdılar. Ruslar Ermənistanı boşaltmaq və sonralar oraya kazakları yerləşdirmək xəttini tutdular. Knyaz Lobanov-Rostovskinin məşhur “Ermənisiz Ermənistan” layihəsi həyata keçirildi.”¹

Birinci Dünya müharibəsi dövründə İran Azərbaycanının Türkiyə sərhədlərinə yaxın əyalətləri müharibə aparan dövlətlər üçün strateji kəsb edirdi. 1914-cü il noyabrın 6-da Rusiyanın xarici işlər naziri Sazonov Rusiyanın Londondakı nümayəndəsi Bekendorfu xəbərdar etmişdi ki, Türkiyə ilə müharibə zamanı rus qoşunları İranın bitərəfliyini pozacaqdır. Hələ 1914-cü ilə qədər Peterburq və İstanbul İran Azərbaycanının ərazisindən müharibə meydanının cinahı kimi istifadə etməyi nəzərdə tutmuşdular. Tehran hökumətinin gücsüzlüyünü görən tərəflər

Cənubi Azərbaycanın strateji üstünlüyündən faydalanmaq istəyirdilər. Rus qoşunlarının komandınlığı isə bu cəhətdə Türkiyəni qabaqlamaq istəyirdi.²

Müharibə başlamazdan xeyli əvvəl çar Rusiyası özünün Yaxın Şərq siyasətində azsaylı xalqlar faktorundan məharətlə istifadə etmişdi. Türkiyədə yaşayan ermənilər, aysorlar, yunanlar Rusiyanın simasında Osmanlı imperiyasını diz çökdürəcək bir qüvvəni görürdülər. “Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində bu xalqların nümayəndələri rus hökumətindən onları silahlandırmağı xahiş edir və vəd verirdilər ki, ilk çağırışda türklərə qarşı könüllü dəstələr təşkil edəcəklər.”³ A.Lalayan “Əksinqilabçı “Daşnaksutyun” və 1914-1918-ci illər imperialist müharibəsi” məqaləsində yazırdı ki,

¹ Качазнуни Ов., Дашнакцутюн большое нечего делать!, В.1990, səh.14.

² Готлиб В.В., göstərilən əsəri, səh.97-98.

³ Арутюнян А., göstərilən əsəri, səh 52.

“Daşnaksutyun” partiyasının 1912-ci ildə təşkil etdiyi Erməni milli bürosu 1914-cü il imperialist müharibəsi zamanı ermənilərin çar Rusiyası tərəfindən müharibəyə cəlb edilməsi üçün geniş kampaniya aparırdı.”Milli büro”nun tərkibi aşağıdakılardan ibarət idi: Yepiskop Mesrop -Tiflis erməni burjuaziyasının rəhbəri və çarın Qafqazdakı canişini Vorontsov-Daşkovun arvadının məşuqu, “Daşnaksutyun” partiyasının fəal xadimi, Al.Xatisov -erməni xalqının qatili, 1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin başcısı, doktor Zavriyev-“Daşnaksutyun” partiyasının xarici işlər müdiri, Samson Harutyunov, xmbapet Dro (Drastamat Kananyan) -sonralar “Daşnaksutyun”un hərbi diktatoru və avantürist Andranik.

“Milli büro”nun üzvləri Vorontsov-Daşkovla görüşdükdən sonra Rusiyanın Türkiyə ilə müharibə aparacağı təqdirdə hər biri 400 nəfərdən ibarət dörd erməni könüllü dəstəsi hazırlamaq üçün razılıq almışdılar.¹

1914-cü il avqustun 10-da Qafqaz canişini, Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı Vorontsov-Daşkov hərbi nazir Suxomlinova müraciət etmişdi ki, Qafqaz dairəsinə 5000 tüfəng və 50 milyon güllə göndərsin. Bununla o, Zaqafqaziyada yerli könüllüləri silahlandırmaq istəyirdi. Bundan əlavə olaraq, o, Türkiyədəki antitürk ünsürləri (ermənilər və yunanları) silahlandırmaq üçün 25 min tüfəng və 12 milyon güllə gətirtmişdi.²

Rusiyanın xarici işlər naziri Vorontsov-Daşkova göndərdiyi məktubunda bildirirdi ki, kürdlərə Kürdüstan dövləti yaradılacağı vədini verməkdə ehtiyatlı olsunlar. Bununla belə, silah və güllələri hazırlamaq tapşırılırdı. Göründüyü kimi, çar Rusiyası Türkiyə ilə müharibə təqdirində etnik xristianlar arasında hazırlıq işlər aparırdı.

¹ ”Революционный Восток” журналы-1936, №23; Вах: История Азербайджана по документам и публикациям. Bakı, 1990, səh. 94-95.

² Арутюнян А., göstərilən əsəri, səh 52-53.

Avqustun 16-da Qafqaz ordusunun səhra kəşfiyyat idarəsinin rəisi kapitan Dratsenko öz məruzəsində Türkiyə ermənilərinin silahlandırmağın zəruri olduğunu göstərmişdi. Sonralar Daşnak hökumətinin baş naziri olmuş Ov.Kaçaznunun yazdığına görə, 1914-cü payızında hələ ki, Türkiyə müharibə edən ölkələr ailəsinə daxil olmadığı və buna hazırlaşmadığı vaxtda, Zaqafqaziyada böyük hay-küylə və böyük enerji ilə erməni könüllü dəstələri təşkil etməyə başlamışdılar.¹

Qafqaz hərbi dairəsinin qarargah rəisi Yudeniyç avqustun 16-da Baş Qərargahın rəisi general Yanuşkeviçə göndərdiyi gizli teleqramda göstərmişdi ki, əgər Türkiyədəki ermənilər, aysorlar və kürdlər arasında üsyan qaldırmaq lazımdırsa, bunun üçün 25 min tüfəng, 12 milyon güllə və 25 min rubl lazımdır.² Bütün bunlarla yanaşı, Qafqazda yaşayan ermənilərdən ibarət könüllü silahlı dəstələr təşkil edilir, onlar nizami ordunun tərkibində deyil, türk qoşunlarına arxadan zərbə vurmaq üçün təlim-məşqlər keçirirdilər. Rəsmi dairələr bu cür könüllü dəstələr

haqqında mətbuatda məlumat verməyi qadaqan etmişdilsə də, müharibənin gedişində hər şey aydın olmuşdu.³

Könüllü dəstələr həm də xaricdə hazırlanır, Rusiyanın rəsmi dairələrinin köməyi ilə indiki Ermənistan ərazisinə çıxarıldı. Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatların iştirakçısı, general-mayor Q.Korqanyan təsdiq edir ki, ilk vaxtlar erməni könüllüləri sırasında 2500 nəfər olmuş, sonralar 6000-ə çatmışdır.

Bəzi müəlliflər bu rəqəmin 9000 olduğunu göstərirlər.⁴

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Erməni milli bürosu”nun Qafqaz canişini ilə danışıqları zamanı 1600 nəfərdən ibarət könüllü dəstələr təşkil etməyə

¹ Ов. Качазнуни, göstərilən əsəri, səh. 10.

² Арутюнян А., göstərilən əsəri, səh. 56.

³ Yenə orada, səh. 315.

⁴ Yenə orada, səh. 287.

razılıq verildiyi halda, “Milli büro” Türkiyənin Şərq vilayətlərini sürətlə ələ keçirmək üçün 10000 nəfərlik dəstə təşkil etmişdi. “Milli büro” öz xmbabetlərini (dəstəbəşləri) toplayaraq bu dəstələrə komandanlığı həvalə etmiş, türk əhalisini qəddarcasına məhv etməyi tapşırırmışdı.¹

Rusiyanın dəmiryol naziri 1915-ci il noyabrın 15-də xarici işlər naziri S.Sazonova bildirmişdi ki, Bolqarıstandan erməni könüllü dəstələri pulsuz olaraq Qafqaza gətirilmişdir ki, türklərə qarşı vuruşsunlar.

Rusiyanın Misirdəki nümayəndəsi Smirnov 22 fevral 1915-ci ildə Petroqrada vurduğu teleqramında göstərmişdi ki, Fransadan, Amerikadan və digər ölkələrdən 1000-ə yaxın erməni gəlib, könüllü olaraq Qafqaza getmək istəyirlər və bunun üçün maddi yardım xahiş edirlər.²

ABŞ-dan ilk könüllülər dəstəsi 12 mart 1915-də yola düşərək Arxangelskə, oradan da Qafqaz cəbhəsinə yollanmışdılar. İkinci dəstə mayın 10-da, üçüncü dəstə isə noyabrın 21-də yola düşmüşdü.

Könüllülərin təchizatı üçün hər yerdə vəsait toplanırdı. Təkcə 1915-ci ildə 1444000 rubl toplanmışdı.³

1914-cü ilin sonunda artıq dörd könüllü drujina yaradılmışdı və onlar aşağıdakı istiqamətdə hücumə keçməli idilər.

I drujina - İran-Başqala-Van istiqamətində (komandir Andranik Ozanyan)

II drujina İydir-Bayazid-Berkri-Van istiqamətində (komandir general Nikolayev).

III drujina - Qağızman-Ələşkert-Manazkert-Bidlis istiqamətində (general Prcevalskinin tabeliyində).

IV drujina - Sarıqamış-Qaracaörən-Körpüköy-Ərzurum istiqamətində (polkovnik Kulebyakinin tabeliyində).

¹ История Азербайджана по документам и публикациям. Bakı, 1990, s. 95.

² Арутюнян А., göstərilən əsəri, səh. 297.

³ Yenə orada, səh. 298.

1915-ci il aprelin 16-da Vorontsov-Daşkov erməni drujinalarının ştat cədvəlini təsdiq etmişdi. hər bir drujina dörd rotadan ibarət olmaqla, hər rotada 234 nəfər olmalı idi. Əlavə ştatlarla birlikdə hər drujinada 985 nəfər nəzərdə tutulurdu.

1915-ci ilin yanvarında isə Kənəkerdə quldurbaşı Vardanın rəhbərliyi ilə drujina formalaşdırılmışdı. 2-ci, 3-cü, 4-cü drujinalar onun tabeleyinə verilmişdi və “Araratyan zoraxumb” adlanırdı. Andranikin başçılığı ilə 1-ci drujina İranda-Cənubi Azərbaycanda idi və orada qırğınlar törədirdi. Aprelin 15-də İrəvanda drujinalara baxış keçirilmiş, Eçmiədzində təntənəli şənlik olmuş, katolikos V. Kevorqun xeyir-duası ilə “qədim erməni torpaqlarını yadelli əsarətdən qurtarmaq üçün” İydir istiqamətində yola düşmüşdülər.¹

Erməni könüllü dəstələrinin Şərqi Anadoluya doğru , .hərəkətidən ruhlanan Türkiyə erməniləri “Qərbi Ermənistan”ı azad edib müstəqil dövlət qurmaq fürsətini əldən verməmək üçün hər yerdə silahlı basqınlar edərək türkləri qırıb məhv etməyə başlamışdılar. Bu haqda çoxlu faktlar mövcuddur. İngilis tarixçisi Stenford Ç.Şou tarixi sənədlər əsasında göstərmişdir: “ Erməni könüllülərinin köməyi ilə rus ordusu Van istiqamətində hücum keçərək mayın 14-də oranı tutan kimi 2 gün ərzində yerli müsəlman əhalisini kütləvi surətdə qırmağa başladılar... Rusların himayəsi altında Vanda erməni hökuməti qurulmuşdu (halbuki müharibənin əvvəlində vilayətdə ermənilər 42,3 %, yəni 33789 nəfər təşkil etmişdir- yenə orada).” İyulun ortalarında hər tərəfdən 250 min erməni Vanda toplanmışdı.”²

¹ Yenə orada, səh. 304-305.

² “Армянский геноцид” миф и реальность. Справочник фактов и документов . Bakı, 1992, səh. 229.

Türkiyə hökuməti məcburiyyət qarşısında qalıb ermənilərin türk ordusuna arxadan zərbəsinin qarşısını almaq məqsədilə müharibə rayonundan erməniləri ölkənin içərilərinə köçürmək haqqında qərar qəbul etmişdi. Hər cür hazırlıqdan sonra, mühafizə dəstələrinin müşayiəti ilə mayın 28-də köçürmə işlərinə başlanmışdı. Köçürmə şərtləri aşağıdakı kimi idi:

“Boşaldılan erməni evləri möhürlənərək mühafizə altına alınacaqdır; geridə buraxılan hər cür mal və əşya sahibinə qaytarılacaqdır; daşınmaz mallar, xarab olacaq qida maddələri açıq-artırma ilə satılacaq, pulları sahibinin adına əmanətə alınacaqdır; bilxassə kilsələrdəki rəsm və kitablar üçün ayrı inventar tənzim ediləcək, yaşadıqları kənddə kilsəsi olan ermənilərin Şərqi Anadoluda yenidən yerləşdikləri kənddə yeni kilsələri olacaqdır; bütün bunlara riayət etməyənlər üçün sərt tədbirləri görülməkdir.”¹

Göründüyü kimi, bu qərar ədalətli qərar idi və hər b bölgəsindən kənarda yaşayan ermənilərə şamil edilməmişdi. Bu o demək idi ki, Osmanlı dövləti ermənilərə qarşı ədalətlə davranmışdı.²

Ermənilər hər il aprelin 24-nü “genosid günü” kimi qeyd edərək iddia edirlər ki, guya həmin dövrdə türklər 1,5 milyon ermənini qırmışlar. Əslində isə həmin gün sadəcə olaraq İstanbulda və digər şəhərlərdə türklərə qarşı xəyanət edən erməni təşkilatlarının təcili olaraq bağlanması, onların rəhbərlərinin həbs edilməsi və sənədlərin ələ keçirilməsi haqqında daxili işlər naziri əmr vermişdi. Bundan sonra 2345 erməni xəyanətə görə həbs edilmişdi. Maraqlı orasıdır ki, bu əmrin veriləcəyindən əvvəlcə xəbər tutan Ecmiədzin katolikosu aprelin 22-də ABŞ prezidentinə teleqram vurmuşdu ki, ermənilərin “türk fanatizminin özbaşınalığından xilas etsin.” Həmin teleqram aprelin 24-də, yəni əmr verilən günü artıq ABŞ prezidentinə çatmışdı.”

¹ Zeynalabdin Makas, “Şəxsiyyət arayışı” məqaləsi, “Tarix” qəzeti, № 19, 1991.

² Süleyman Kosabas, göstərilən əsəri. səh.392.

Əslində ermənilər aprelin 24-nü ona görə “genosid günü” kimi qeyd edirlər ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz köç haqqında qərardan sonra onların “Qərbi Ermənistan” yaratmaq istədikləri 6 vilayətdə (Ərzurum, Van, Bidlis, Xarput, Diyarbəkir, Sivas) onsuz da azlıq təşkil edən ermənilərin sayı minimuma endirilmişdi. Yəni onların “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq iddiaları puça çıxmışdı.

İstər indiki Ermənistan ərazisində, istərsə də Türkiyə ilə sərhədboyu ərazilərdə erməni quldur dəstələrinin özbaşınalıqları, qətl və qarətləri haqqında Rusiyanın rəsmi dairələrinə müntəzəm olaraq məlumat göndərilirdi. Xüsusən, Daxili İşlər Nazirliyinin agentləri erməni hərbi hissələrinin törətdikləri vəhşiliklər haqqında, ermənipərst Vorontsov-Daşkovun onları himayə etməsi haqqında Petroqrada məlumatlar göndərirdilər.² Həmçinin bir çox zabıt və generallar erməni könüllü dəstələrini soyğunçulutta, qarətçilikdə və yerli əhaliyə qarşı (yəni türklərə müəllif) özbaşınalıqda təqsirləndirirdilər.³ Ona görə də baş komandanlıq köhnə drujinalarda qayda-qanun yaradılmayınca yenilərinin yaradılmasını qadaqan etmək haqqında əmr vermişdi.⁴

Yeri gəlmişkən, Vorontsov-Daşkovun ermənipərəst mövqe tutması və “Daşnaksutyun” partiyasının əməlləri haqqında S.Şaumyan sosial-demokratlar mövqeyindən çıxış edərək 1915-ci ilin oktyabrında yazmışdı: “Erməni burjuaziyası keçmiş canişin Vorontsov-Daşkovun ona göstərdiyi xüsusi diqqətə görə minnətdarlıq əlaməti olaraq və himayəsi altında sərbəstcə varlandığı çar hökumətinə sadıq bəndəlik hissini ifadə etmək üçün müharibə zamanı öz

¹ Жорж де Малевил, Армянская трагедия 1915 года, Баки, 1990, səh.33-35.

² Арутюнян А., göstərilən əsəri, səh. 316.

³ Yenə orada, səh. 313.

⁴ Yenə orada, səh. 313.

yalançı vətənpərvərliyini ən böyük hay-küylə göstərməyə çalışırdı- Bunun üçün o (yəni “Daşnaksutyun” partiyası-müəllif) öz pulu ilə erməni könüllü dəstələri yaratmışdı. Bu dəstələrə Türkiyə erməniləri də (türk ordusundan fərarilər və hətta Türkiyə parlamentinin deputatı) cəlb edilmişdilər... Bədbəxt Türkiyə ermənilərinin öz dövlətinin açıq xainləri kimi, demək olar ki, ucdantutma vəhşicəsinə məhv edilməsi erməni burjuaziyasının və onun nökrəri “Daşnaksutyun” partiyasının xudbin sinfi siyasətinin kədərli, lakin təbii nəticəsi oldu...”¹

Deməli, S.Şaumyan da etiraf edirdi ki, ermənilər türklərdən öz xəyanətkar əməllərinin layiqli cavabını almışdılar. 1917-ci ildə erməni generalları Qafqaz ordusunun tərkibində ayrıca erməni silahlı birləşmələrinin yaradılması haqqında dəfələrlə Ali Baş Komandanlıq adından vəsatət qaldırmışdılarsa da Müdafiə Nazirliyi buna razılıq verməmişdi. Bununla belə, Qafqaz ordusunda ermənilərin xüsusi çəkisi yüksək idi. 1917-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə təkcə Tiflis səfərbərlik məntəqəsində hərbi xidmətə 304164 nəfər cəlb edilmişdi ki, onlardan 121321-i erməni, 121113-ü gürcü, 42712-i rus, 1314-ü tatar, 3221-i yəhudi, 2413-ü alman və 11470-i qeyri millətlərdən ibarət idi.²

Nəhayət, 1917-ci il oktyabrın 23-də Qars cəbhəsinin baş komandanının sərəncamı ilə iki erməni atıcı briqadası yaradılır. Sonralar bu briqadalar erməni daşnak hökuməti ordusunun əsasını təşkil etmişdi.

İstər indiki Ermənistan ərazisində, istər Qars vilayətində, istərsə də Qarabağ və Azərbaycanın digər bölgələrində yüz minlərlə soydaşlarımıza qarşı soyqırım aksiyası 1918-1920-ci illərdə məhz bu ordu tərəfindən həyata keçirilmişdi.

¹ Şaumyan S., Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1978, 2-ci cild, səh. 15-16.

² Арутюнян А., göstərilən əsəri, səh. 319.

3. MÜHARİBƏ MÜDDƏTİNDƏ ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ QIRĞINLAR.

İndiki Ermənistan ərazisində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bəhs etməkdən öncə Qars vilayətində rus ordularının və erməni quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklərdən bəhs etmək lazımdır. Qars vilayətinin əhalisi etnik mənsubiyyət baxımından İrəvan xanlığının əhalisi ilə demək olar ki, eyniyyət təşkil edirdi. Çünki İrəvan xanlığının əhalisinin əksər hissəsi 19-cu əsrdə baş vermiş Rusiya-İran müharibələrinin nəticəsində xanlığın ərazisindən qaçqın düşərək Qars vilayətində məskunlaşmışdılar. 1877-78-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra Qars vilayəti hərbi-inzibati ərazi kimi Rusiyanın tərkibinə qatılmışdı. Vilayətin yerli türk əhalisi hər cür təzyiq və təqiblərə məruz qalmalarına baxmayaraq yenə də bölgədə əksəriyyət təşkil edirdi. Təsədüfi deyil ki, 1919-cu ildə Paris sülh konfransında Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin memorandumunda qeyd edilirdi ki, Qars ətrafının sakinləri azərbaycanlılarla eyni etnik qrupa daxildirlər, onların dini adət-ənənələri, vərdisləri, yaşayış tərzləri və məişətləri Azərbaycanın qalan hissələri ilə eyniyyət təşkil edir. Həmin ərazidə yaşayan müsəlmanlar dəfələrlə Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdilər ki, Azərbaycan

Cümhuriyyətinin tərkibinə qatılmaq istəyirlər. Memorandumda İrəvan quberniyası (bura Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, Yeni Bayazid, Eçmiədzin, İrəvan və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi daxil edilmişdi) Azərbaycanın keçmiş inzibati-ərazi bölgüsü kimi təqdim edilmişdi.¹

Digər tərəfdən, 1914-1918-ci illərdə Qars vilayətində ermənilərin törətdikləri qırqınların ən qaynar bölgəsindən olan Aqbaba nahiyyəsinin əksər və Şörəyel nahiyyəsinin bir hissəsi 1921-ci

¹ Cəmil Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, 1918-1920-ci illər, Bakı, 1993, səh. 203-204. 64

il Qars müqaviləsinə əsasən Ermənistan ərazisinə qatılmışdı. Bütün bunlara görə, indiki Ermənistan ərazisində ermənilərin törətdikləri qırğınlardan bəhs edərkən Qars vilayətində törədilən qırğınlardan bəhs etməmək mümkün deyil.

1914-cü ildə başlanan rus-türk müharibəsində Körpüköy ətrafında rusların məğlubiyyətindən sonra yerli türklərin 37 illik rus-erməni əsarətindən qurtaracaqlarına ümidləri artmışdı. Lakin bu sevinc uzun sürmür. Türk tarixçisi Fəxrəddin Kırzioğlunun yazdığına görə, ruslar müharibədə dönüş yaradaraq yeni-yeni türk torpaqlarını işğal etməyə başlayırlar. 1914-cü il yanvarın 5-də Ərdahanı işğal edən Sibir kazak alayı Çıldırdan Göləyədək türk kəndlərində “türklərin gəlişini alqışladınız” deyərək, silahsız əhalini, çoluc-cocuq demədən qətlə başlayırlar. “1915-ci ilin əvvəlindən etibarən üç ay ruslar Qars vilayətindəki silahsız türk-müsəlman əhalisini qıraraq qurtarmaqla məşğul oldu. Bakıdakı “İslam Cəmiyyəti Xeyriyyəsi”nin “Fəlakət və hərəbzadələrə yardım şöbəsi” çardan rəsmən izn alıb 1915-ci il aprelin əvvəlində yardıma gəlincəyə qədər, çox vəhşicə yapılan bu rus qırğını davam etdi. Ən azı 40000 türk qətl edildi. Bu cəmiyyət rəsmi qeydiyyatla 22000 hərəbzadə qarşılıya 1917-ci ilin sonuna qədər yardımını davam etdirib onları ölməkdən qurtardı”.

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti bu köməkliyi etmək üçün üç dəfə Rusiya çarına müraciət etmiş, lakin hər dəfə rədd cavabı almışdı. Bundan sonra cəmiyyət Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı ilə Tiflisə - Qafqaz canişininin yanına nümayəndə heyəti göndərir. Onlara “Siz Qafqazlı müsəlmanlar, bizim düşmənlərimizə yardım etmək istəyirsiniz. Müharibə zamanı buna icazə verilməz”- cavabı verilir. Bu zaman Əlimərdan bəy Topçubaşov: “Siz iki dövlət - Osmanlı imperatorluğu ilə Rusiya çarlığı müharibə edirsiniz. Biz, Sizin düşmənlərinizlə deyil, işğalınız altına aldığınız vilayətlərdəki pərişan qardaşlarımıza insani və maddi yardım etmək istəyirik”- deyərək, icazə almağa nail olur.

¹ Kırzioğlu F., Kars tarixi, 1-ci cild, İstanbul, 1953, səh. 554.

Başqa bir mənbədə göstərilir ki, 1916-cı ildə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ağabala Quliyev və müsəlman icmasının digər üzvləri Tiflisə gedərək Qafqaz cəbhəsinin komandanı general Mışlaevski ilə görüşmüş və ondan Qars vilayətindən müsəlmanların erməni qırğınlardan qorunmasına təminat verməsini və ermənilərin qətlə yetirdiyi tatar (azərbaycanlı) ailələrinə yardım üçün vəsait yığılmasına icazə verilməsini xahiş etmişdilər.²

1915-ci ilin martında Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti Qars ətrafındakı hərəbzadələrə yardım üçün Xosrov bəy Sultanovun başçılığı ilə komissiya göndərmişdi. Novruz bayramı ərəfəsində yola düşən komissiya martın 21-də Gəncəyə gəlmiş, onları Nəsən bəy Ağayev, Xəlil bəy Xasməmmədov, Ələkbər bəy Rəfibəyov, Xudadat bəy Rəfibəyov qarşılamış və əlavə maddi yardım göstərmişdilər. Gəncədə Əhməd Cavad da nümayəndə heyətinə qoşularaq Qarsa getmişdi.³

Doktor Xosrov bəy Sultanov 1915-ci il aprelin 8-də Ərdahanın “Kaspi” qəzetinə göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Bütün müsəlman yaşayış məntəqələrində bir nəfər də olsa, canlı insan tapmaq mümkün deyil. Yalnız iki məntəqəyə 500-600 qadın və uşaq yığılmışdır. Onların içərisində cəmi 6 kişi vardır ki, onlarda da əldən düşmüş qocalardır.”

Nümayəndə heyətinin üzvü İsmayıl Nazaralı xatirələrində yazır ki, Azərbaycan Xeyriyyə Cəmiyyəti rus işğalındakı Şərqi Anadolu vilayətlərinə göndərdiyi heyət vasitəsilə 12000 yetim uşaq topladı, milyonlar dəyərində ərzaq və geyim gəndərdi. Rus

¹ Məmməd Sadiq Aran. “Qardaş köməyi” məqaləsi;1951; Bax: “Ədəbiyyət və incəsənət” qəzeti, 2 oktyabr 1990-cı il.

² Azərbaycan Respublikası MDSPİHA, f.276, s.8, iş 463, v.23; Bax: Bəxtiyar Nəcəfov, Лицо врага (История Армянского национализма в Закавказье в конце XIX начале XX в.), Bakı, 1993, səh. 354-355.

³ Əli Saləddin. “Azərbaycan şerinin Əhməd Cavad dövrü” məqaləsi. “Həyat” qəzeti, 12 may 1992-ci il.

zabitlərinin və erməni komitəçilərinin türklərə təhdid və təcavüz edən bir çox yüksək rus və erməni zabitləri azəri advokatlar tərəfindən məhkəməyə verildi və cəzalandırıldı. Bununla da türk xalqına qarşı edilən özbaşınalıq hərəkətlərinə son qoyuldu.¹

Bakı əhalisini, Azərbaycan türklərini Anadoludakı qardaşlarına yardıma çağırmaq işində Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin nəşr etdiyi “Qardaş köməyi” məcmuəsinin çox böyük rolu olmuşdur. 1916-cı il fevralın 16-da rusların əlinə keçmiş Ərzurum şəhərinin əhalisinə də bu cəmiyyət tərəfindən yardım edilmişdi. 1917-ci ilin iyun ayında general-mayor Xan Talışinski və Elyasov Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən Ərzuruma göndərilmişlər və buradakı qaçqınlara un, ərzaq, pal-paltar paylanmışdı.²

İndiki Ermənistan ərazisindən və ona bitişik Şərqi Anadolunun rus-erməni işğalı altında olan ərazilərindən canını salamat qurtarıb qaça bilən kimsəsiz uşaq və qadınların bir qismi Azərbaycana pənah gətirmişdilər. Tiflisdəki Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti qaçqın yetimlərin cüzi bir hissəsini yetimxanada himayəyə götürmüşdü. Qaçqınların əksəriyyəti isə Bakıya üz tuturdu.

Sonralar Cənubi-Qərbi Qafqaz Respublikasının xarici işlər naziri olan Fəxrəddin Ərdoğan 1917-ci ilin əvvəlində Rusiyadan sürgündən qayıdarkən Bakıda gördükləri haqda yazmışdır: “İlk iş olaraq Bakı Xeyriyyə Cəmiyyətinə getdik, orada olanlarla tanış olduq. Burada istiqlal eşqiylə cəmiyyətlər qurulmuş, durmadan çalışırlar. Düşdüyümüz İsmailiyyə binasında Musa Nağıyevin 50 yataqlı qonaqxanası vardı... Bu binanı Nağıyev Xeyriyyə Cəmiyyətinə bağışlamışdı bundan başqa 200 yataqlı bir də yetimxanası vardı. Burada cəbhədə toplanan kimsəsiz cocuqlar gətirilərək saxlanırdı. Bakı yetimxanalarını da gözdüm, 1000-ə qədər Ərzurum

¹ Məmməd Sadiq Aran, göstərilən məqaləsi.

² Yavuz Aslan, “Doğu Anadoluya Azərbaycanın yardımı” məqaləsi, “Millət” qəzeti, 23 may 1992-ci il.

cəbhəsindən gətirilən cocuq və qadın burada saxlanırdı.”¹

F.Ərdoğanın verdiyi məlumata görə rus qoşunları Qarsdan geri çəkildiyi zaman Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin, Qarsdakı nümayəndələr Rza bəy Qaraşarov və Yusif Kənan bəy əhalini erməni qırqınlarından qurtarmaq üçün silah tədarük etmişdilər. Rza bəy Qaraşarov Qarsda “Yeni Xurşud” adlı qəzet çıxararaq, xalqı savadlandırmağa çalışmış.²

Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabından sonra çar üsul-idarəsi yıxılmış, müvəqqəti hökumət qurulmuşdu. Martın 9-da müvəqqəti hökumətin qərarı ilə Qafqaz Cənubunda buraxılmış, fəvqəladə Zaqafqaziya Komitəsi yaradılmışdı. Noyabrın 11-də Zaqafqaziyada fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatların Tiflisdə yığıncağı keçirilmiş və Zaqafqaziya Komissarlığı yaradılmışdı. Həmin ayda M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan fraksiyası təsis edilmişdi.

1917-ci il oktyabrın 25-də (köhnə stillə) Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gəlir. Çevrilişin ikinci günü Sovetlərin Ümumrusiya qurultayı sülh haqqında dekret qəbul edir.

Noyabrın 2-də Sovet hökuməti “Rusiya xalqlarının hüququ Deklarasiyası”nı qəbul edərək bütün xalqlara öz müqəddaratını təyin etmək hüququ verir. Həmçinin millətlərin işləri üzrə Xalq Komissarlığı və onun nəzdində erməni məsələsi üzrə komissarlıq yaradılmışdı. Bu komissarlıq 1917-ci ilin sonundan 1921-ci ilin əvvəlinədək fəaliyyət göstərmişdi. Dekabrın 16-da Rusiya Xalq Komissarları Soveti S.Şaumyanı Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə komissar təyin etmişdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Sovet hökuməti sülh haqqında dekret qəbul etməsinə baxmayaraq, dekabrın 29-da “Türkiyə Ermənistanı” haqqında dekret qəbul etmişdi. Bu dekret

¹ Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellərində Hatırlarım*, İstanbul, 1954, səh. 126.

² Fahrettin Erdoğan göstərilən əsəri, səh. 133.

“Qərbi Ermənistan” dövləti yaratmaq üçün ermənilərin iştahını artırmışdı.

1918-ci ilin yanvarında Sovet Rusiyası hökuməti “Erməni qaçqınlarına təcili gəmək göstərilməsi haqqında” erməni məsələləri üzrə komissarlığın bəyanatını müzakirə edərək qərara alır ki, bu məqsədlə təmännasız olaraq 6.194.784 rubl vəsait ayırsın. Eyni zamanda bütün inqilab komitələrinə, digər yerli orqanlarına erməni könüllü dəstələri təşkil edərək, onları silahlandırır mənəəsiz surətdə Ermənistanı göndərmək haqqında təlimat göndərmişdi.¹

İstər çar Rusiyası, istərsə də Sovet Rusiyası erməni könüllü dəstələrinin təşkili və onların maliyyələşdirilməsini öz üzərinə götürmüşdü.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, erməni könüllü dəstələri İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin ərazisində istədikləri türk kəndlərinə hücum edir, əhalini qaçqın düşməyə məcbur edirdilər. Boşalmış türk evlərində isə Türkiyənin içərilərindən gələn erməniləri yerləşdirirdilər. Erməni mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, 1914-1916-cı illərdə Qafqaza təqribən 350 min erməni köçmüşdü.² Onların böyük əksəriyyəti İrəvan quberniyasının ərazisində yerləşmişdilər. İş o yerə çatmışdı ki, etdikləri cinayətlərə görə cəzasız qaldıqlarını gören Tiflis quberniyasının tərkibində olan Axılkelək erməniləri də həm Axılkelək, həm də qonşu Ağbaba nahiyyəsinin türk kəndlərinə silahlı basqınlar edirlər. Erməni vəhşiliklərini öz gözləri ilə gören 1-ci Axıska dairəsi müfəttişi doktor Xoroşenov yazmışdır: “Keçən 1917-ci ilin dekabr ayının ortasına doğru 8 ağbabalı müsəlman Boqdanovka kəndində yaşayan duxoborlardan quru ot satın almaq üçün buraya gəlmişdilər. Müsəlmanların yanında silah deyilən şey yox idi. Xocabəy kəndinin erməniləri bunu xəbər alınca, həmən oraya gedərək bu 8 müsəlmandan 4-nü xəncərləyərək öldürdükdən sonra gözlərini oymuş,

¹ Киракосян Дж., Младотурки перед судом история, İrəvan, 1986, səh. 224.

² История Армянского народа, İrəvan, 1980, səh. 268.

dilləri və gövdələrinin o biri hissələrini də kəsib, vücutlarını parça-parça edərək cürbəcür hərəkətlər yapmışlar. Qalan 4-nü də tufənglə vuraraq öldürmüşdülər. Bundan sonra parçalanmış cəsədləri yandırdılar, tufənglə öldürülən 4-nün cəsədlərini sonradan ağbabalılara verdilər.

1918-ci ilin yanvarından başlayaraq ermənilər müsəlmanların yaşadıkları kəndlərə hücumu başladılar. Öncə: “Silahlarınızı təhvil etsəniz, sizlərə əsla toxunmarıq” deyərək, söz verdilər. Ermənilər bu sözlərlə qalan islamların əllərindəki silahları aldıqdan sonra, müsəlman kəndlərinə hücum etməyə, onları öldürməyə, kəndlərini yandırır mallarını və əşyalarını qarət etməyə başladılar. Beləliklə, Xorepya, Kokiya, Vereban, Tok, Okam, Qulalız, Patkana, Sağamo, Kuvaşa, Alaca və Gümrıs adlı kəndləri yandırdılar, dağıtdılar, dirliklərini, heyvanlarını və bütün əşyalarını alıb apardıqdan sonra, sağ qalan kişilərlə qadınları da dustaq olaraq Axılkelək qəsəbəsidəki kazarmaya topladılar.”¹

Daha sonra Xoroşenov yazır ki, düşərgədəki müsəlmanlar soyuq və aclıqdan hər gün tələf olurdular. Bu, 1918-ci il mayın 21-nə qədər davam etdi. Türklərin gəldiyini eşidən ermənilər qaçmazdan əvvəl kazarmadakı əsir müsəlmanları xəncər və tufənglə öldürdükdən sonra onların qaldıqları evləri üstlərinə uçurdular. Bir çoxlarının cəsədlərinin çuxurlara atdıqdan

sonra, üstlərinə qazyaqı tökərək yandırdılar. “İştə 20-ci yüzilliyin Ermənistanında yaşayan mədəni (!) ermənilərin yaptıkları vəhşət budur”- yazır Xoroşenov. Sənədin rusca əslisi Türkiyə İnkilab Tarixi İnstitutunun arxivindədir (№74/17571).

Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyətini qəbul etməyən siyasi qüvvələr birləşib 1917-ci il noyabrın 15-də Tiflisdə E.Gegeçkorinin sədrliyi ilə keçirilən Zaqafqaziya Komissarlığının iclasında Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı Prjevalskinin təklifi ilə 3-cü türk ordusunun komandanı Mehmet Vehib Paşanın

¹Ermeniler hakkında derlemeler, Ankara, 1982, səh. 205-206.

barışıq imzalanması təklifi haqqında müraciətini müzakirə etmiş, ertəsi gün bu təklifin bəyənilməsi haqqında cavab məktubu göndərmiş və komissarlıq bu münasibətlə orduya və Zaqafqaziya əhalisinə müraciət etmişdi.¹ Dekabrın 18-də Ərzincanda barışıq imzalanır. 1917-ci ilin dekabrın ortalarından Qafqazdakı rus ordusu cəbhəni özbaşına tərk etməyi başlamışdı. Dekabrın 18-də Zaqafqaziya Komissarlığı milli korpuslar və hərbi hissələr təşkil ediləcəyini elan edir. Bundan istifadə edən ermənilər rus ordusunun hərbi texnikasına yiyələnərək, Cənubi-Qərbi Qafqazda türklərə qarşı soyqırım həyata keçirirlər. Yanvarın 14-də Vehib paşa Qafqaz ordusunun komandanı Odişelidzeyə məktub göndərir ki, sülh müqaviləsi imzalamaq üçün Qafqaz hökuməti ilə danışıqlara başlamaq istəyir.² Ərzincanda barışıq imzalandıqdan sonra rus qoşunları işğal etdiyi ərazilərdən geri çəkilməyə başlayır. Rus ordusu geri çəkilərkən müsəlman əhalisini vəhşicəsinə qırır - çatır, kəndləri yandırır. Həmin dövrdə Tiflisdə nəşr edilən qəzetlər tərxis edilmiş rus ordusunun “adamyeyənlər bandasına” çevrilərək, Sarıqamışdan Aleksandropola (Gümrüyə) qədər keçdikləri əraziləri dağıdıb, xarabaya qoyduqlarını yazırdılar.³

Buna görə də Vehib paşa barışığın pozulduğunu və erməni quldur dəstələrinin vəhşilikləri haqqında yanvarın 22-də general-leytenant Odişelidzeyə məktub göndərir. Bundan sonrada erməni vəhşiliyinin həddinin aşdığını, onların cəzasız qaldığını görən Vehib paşa fevralın 1-də Baş komandan Prjevalskinin adına məktub, fevralın 11-də isə Odişelidzenin adına teleqram göndərir. O, məktub və teleqramlarda konkret faktlarla erməni vəhşilikləri

¹ Документы и материалы по внешней политики Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, səh. 15-16.

² Yəni orada, səh. 24.

³ Погосян А., Карская область в составе России, İrəvan, 1983, səh. 192.

haqqında məlumat verir və onlara qarşı ölçü kötürülməsini tələb edir.¹

Fevralın 12-də türk ordusu erməni qırğınlarına dəzə bilməyərək hücumə keçir. Bu arada ermənilərin özbaşınalılıqlarına “son qoymaq üçün” Zaqafqaziya Komissarlığı Andraniki və doktor Zavriyevi Ərzuruma göndərir. Bundan sonra ermənilər daha azğınlaşır. Karibi 1920-ci ildə Tiflisdə dərc etdirdiyi “Qırmızı kitab”da yazır: “General Andranik ermənilərin başçısı kimi 1918-ci il fevralın 18-də Ərzuruma gəldi. Burada, bu tərəfdə erməni silahlı qüvvələri o dərəcə başıpozuq idilər ki, talançılıqla məşğul idilər.”²

Fevralın 18-də Zaqafqaziya Seymi yaradılır və fevralın 25-də Zaqafqaziya hökuməti Trabzonda danışıqlar keçirmək üçün türk komandanlığına müraciət edir. Martın 1-də Zaqafqaziya Seymi Türkiyə ilə sülh müqaviləsi bağlamaqda səlahiyyətli olduğunu və qoşunları 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkmək üçün sülh müqaviləsi imzalamaq istədiyini bildirir.³ Lakin martın 3-də Türkiyə ilə Sovet Rusiyası Brest-Litovsk müqaviləsini imzalayır. Bu müqavilə 1711-ci ildən bəri ilk dəfə Türkiyənin Rusiyaya qarşı bir zəfəri mahiyyətində idi və ruslar nəinki 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkilməyi, hətta 1878-ci il Berlin müqaviləsi ilə Türkiyədən qoparılan Üç Sancağı (Batum, Ərdahan, Qars vilayətlərini) qaytarmağı qərara almışdılar.⁴

Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə Rusiya-Türkiyə müqaviləsinin 1-ci maddəsində deyilirdi ki, Rusiya türk ordusunun qeyd edilən ərazilərə qayıtmasınadək qarət və cinayətlərə yol verilməsinin qarşısını

¹ Документы и материалы..., səh. 41-45.

² История Азербайджана по документам и публикациям, В., 1990, səh.167.

³ Документы и материалы..., səh. 83-84.

⁴ Gokdemir Ahmet, Cenubi Garli Kafkaz Hukumeyi, Ankara, 1989, səh.15.

alacaq, erməni “çətə”lərini tərxis və tərksilah edib buraxacaq.¹

Zaqafqaziya hökuməti martın 7-də Brest-Litovsk müqaviləsinin imzalanmasına etiraz etmişdisə də rus qoşunlarının yerini tutmuş erməni silahlı qüvvələrinin türk ordusunun qarşısında duruş gətirmədiyini yaqin etdikdən sonra, aprelin 10-da Trabzondakı Zaqafqaziya nümayəndələri bu müqaviləni qəbul etdiklərini bildirmişdilər.

Zaqafqaziya Seyminin bütün müsəlman fraksiyaları aprelin 15-də Qars vilayətindəki hadisələr haqqında məsələ müzakirə edir. Müzakirənin protokolunda yazılır: Qaçqın yunanlar xəbər verirlər ki, hücum edən türk qoşunlarının qarşısından çəkilən erməni hərbi hissələri və silahlı fərariləri yollarda rast gəldikləri müsəlman kəndlərini tam məhv edir, hər şeyi yandırır, əhalini qılıncdan keçirir, təsvir ediləsi mümkün olmayan vəhşiliklər törədirlər. Onlar qadınları lüt-üryan edir, süngülərə keçirilmiş südümər körpələri hərbi qənimət kimi aparən “qalib” erməni qoşunlarının keçməli olduğu böyük yolların kənarına düzürdülər”. Yunanlar deyirlər: “Gərək qeyri-insani əsəblərin ola ki, bu cəhənnəm əzabını, dəlilik dərəcəsinə çatdırılmış qadınların və uşaqların qəlbi dağlayan naləsini, köməksiz qocaların iniltilərini eşidə və dözə biləsən... Təxmini hesablamalara görə 82 kənd təsvirolunmaz dağıntılara məruz qalmışdır. Çiçəklənən Qars vilayəti kapitan Movsesyanın və general Aresovun dəstəsinin vəhşi tüğyanı sayəsində indi təəssüf ki, 1915-ci ilin əvvəlindəki dəhşətləri xatırladır. İndi bütün Qars vilayəti törədilmiş qəddar vəhşiliklərdən, həmişəlik insanlıq sifətini itirmiş ermənilərin riyakarlığından, vəhşiliyindən və alçaqlığından xəbər verən nəhəng qəbiristanlığa çevrilib.”²

¹ Документы внешней политики СССР, М. 1957, 1-ci cild, səh. 199-200.

² ARDA, F.970, siy. 1, İş 1, v. 28-29.

Erməni qırğınları martın 12-də türk qoşunlarının Ərzurumu azad etməsi zamanı daha da şiddətlənmişdi. Həmin hadisələri 15-ci Qafqaz Kolordusu komandanı Kazım Qarabəkir paşa Amerika nümayəndə heyətinin başçısı general Harborda verdiyi raportda belə izah etmişdir: “Ərzurumda elə acı mənzərələr gördük ki, insanı insanlıqdan iyrəndirirdi. Xalq gözü yaşlı orabura qaçaraq kimi oğlunu, kimi atasını, kimi arvadını süngülənmiş və ya yandırılmış tapır, saçlarını yolurdular. Bir çox küçələrdə həyat yox idi. Yerlərdə cocuq, qadın, qoca qanlar içində yatırdılar. Yalnız son gecə (11-12 mart 1918-ci ildə) üç min müsəlman kəndliklərini ermənilər öyünərək ruslara bildirmişdilər, bunu polkovnik Tverdoxlebov raportunda (xatirələrində) yazmışdır. Dəmiryolu stansiyasında sanki bir məzarlıq ölümlərini kənara tullamışdı. Cənəzələr arasından keçərək, bu dəhşətləri gördük. Hələ içərisinə insanları doldurub birlikdə yandırdıqları binalar insanı titrədirdi.”¹

Kazım Qarabəkir paşa yazır ki, türk qoşunlarının erməniləri Qarsda mühasirəyə almaq və onları təqib etməkdən vaz keçməsinə baxmayaraq yenə də ermənilər razılığı pozub şəhərdə qırğınlar törətmişdilər. “Aprelin 25-də axşam Qarsı geri aldım. Şəhəri dolaşdım. Hər tərəf yanır, stansiyada yüzə qədər əsir əsgərimiz işgəncə ilə öldürülmüşdü. Qarsı müdafiə Komandanlığı dairəsinin 20 metr qərbində (kiçik hövzədə) Qars çayına atılmış 50-yə qədər müsəlmanın cəsədini tapdıq.”²

Bu arada, yəni aprelin 22-də Zaqafqaziya Seymi öz yığıncağında Zaqafqaziyanı müstəqil Demokratik Federativ Respublika elan edir və bu respublika aprelin 28-də Türkiyə tərəfindən tanınır.

Türk qoşunlarının qarşısından çekilən erməni qoşunları Gümrüdə də dəhşətli qırğınlar törətmişdilər. Həmin qırğınlar haqqında sənədli məlumatlar şəkillərlə birlikdə diviziya generalı

¹ Kirzioğlu Fahrettin, Karsili və çevresinde, ermeni mezalimi, Ankara, 1970, səh. 84-85.

² Yenə orada, səh. 87.

Əhməd Hulki Saralın "Erməni məsələsi" kitabında toplanmışdır. "İslam əhalinin uğradıqları məzalim üzərinə bölgələrə dayanan bilgilər" adı ilə ilk nəşri bütünlüklə köşklərdən və kitabxanalardan yığışdırdığı üçün 1919-cu ildə həm türkcə, həm də fransızca yenidən nəşr edilmişdi. Sənədlərdə deyilir:

"1) 29.04.1918-ci ildə Gümrüdə 500 araba ilə Axılkeləyə götürülməkdə olan 3000-ə qədər qadın, qoca, uşaq və kişi öldürülərək yox edilmişdir.

2) Min əsgər, iki pulemyot və iki topla silahlanmış ermənilər (Duzluca) və İrəvan bölgəsindəki islam kəndlərini dağıtmış qadın, uşaq və kişiləri qırmisslar.

3) 01.05.1918-ci ildə yüzə qədər erməni atlısı Şiştəpə və Düzkənd ətrafında (indiki Amasiya rayonunun ərazisində) altmış uşaq, qadın və kişini qırmisslar.

4) 01.05.1918-ci ildə Axılkelək ətrafındakı kəndlərdə Acaraça, Danqal, Mulanı, Murcahet, Padızka, havur və Gümrüs kəndləri yandırılmış, əhalisi məhv edilmişdi. Arpaçay üzərindəki Baçoğluilə İrəvanın şimali şərqindəki kəndlərin xalqı ermənilər tərəfindən qırılmış, kəndlər yandırılıbdağıldılmışdır."¹

İrəvan ətrafındakı müsəlmanları erməni qırğınlarından xilas etmək üçün Bakı (İslam) Xeyriyyə Cəmiyyətinin 36-cı Qafqaz diviziyası komandanlığına etdiyi müraciətdə deyilirdi:

"İrəvan quberniyası ərazisindəki islamların qırılıb, yox edilməkdə olduqları, otuzdan çox müsəlman kəndinin yandırılıb, əhalisinin qırıldığı və İrəvandan qaçaraq gələn yaralı və xəstə köçkünlərin sayının gündən-günə çoxalmaqda və yoxsulluq ilə pərişanlıq içində üzüldüklərindən, bunlara sığınacaq və daldalanacaq yerinin göstərilməsi rica olunmaqdadır."²

¹ Kirzioğlu Fahrettin, Yenə orada, səh. 44-45.

² Yenə orada, səh. 46.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qars vilayətində türk qoşunlarının önündən geri çəkilməyə məcbur olan erməni könüllü birlikləri qırğınları İrəvan quberniyasının ərazisində davam etdirmişdilər. "Qarsdan sonra zorakılıq dalğası İrəvan quberniyasına keçdi. Qısa müddətdə Qars vilayətində 82, İrəvan quberniyasında 211 müsəlman kəndi yandırıldı, əhalinin bir hissəsi qırıldı, qalan hissəsi isə didərgin düşdü. İrəvan quberniyasından olan qaçqınların sayı 80 min nəfəri keçirdi."¹

Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası Qars vilayətində və İrəvan quberniyasında törədilən qırğınlar haqqında iki dəfə məsələ müzakirə etmiş və Seym qarşısında məsələ qaldırmışdı:

a) daxili işlər nazirinə tapşırılsın ki, müsəlmanlara kömək etmək üçün xüsusi komissiya göndərilsin,

b) bütün müsəlman qaçqınları öz yerlərinə qaytarılsın,

v) ərazi nazirliyinə tapşırılsın ki, təcili yardım göstərsin,

q) azğınlıq edən erməni hərbi hissəsi buraxılsın,

d) müsəlman qaçqınlarının sayı və vəziyyəti öyrənilsin, onlara əlavə yardım göstərilsin.

Müsəlman fraksiyasının gərgin səyi nəticəsində Zaqafqaziya hökuməti bu məsələni öyrənmək üçün komissiya yaratmış və qaçqınların ən zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün bir milyon manat vəsait buraxmışdı.² 1918-ci il mayın 15-də türk qoşunları Arpaçay xəttini keçib Gümrüyə daxil olmazdan əvvəl Kazım Qarabəkir paşa Gümrüdəki erməni nümayəndələrinə: "Şəhərdəki türkləri gətirib təhvil verin və sonra da şəhəri təslim edin"-deyə ultumatı göndərir. Dərhal ermənilər təlaşla arabalar

¹ ARDA, F.970, s.1, iş 1, v.29; Bax: Cəmil Həsənov, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, 1918-1920, Bakı, 1993, səh.

² ARDA, f.970, s.1, iş 1, v.27; Bax: Cəmil Həsənov, göstərilən əsəri, səh. 72.

hazırlayırlar, Gümrüdə bulunan 250 xanə (ev) türkləri arabalara mindirib, Arpaçay üzərindəki körpüdən keçirərək türklərə təslim edirlər.¹

Bu hadisə ilə ədaqədar Kazım Qarabəkir paşa yazır: “Gümrü köylərində tək-tək qoca qadın və kişi qalmışdır. Gümrüdə 8-10 türk evi var. Orada türk gəncləri görünməyir. Qoca türk ana və ataları, qoca babalar əsgərlərimizə sarılıb öpürlər. Əlində qanlı bir dəyənək, aq saqqallı və bir çox yerlərindən qanlar axan, fəqət dim-dik duran bir baba əsgərlərimizin qoynuna sarılıb belə hayqırır: 93 hərbindən (yəni 1878-ci il) bəri bir gün dəxi ümidimizi kəsmədən sizinlə qovuşacağımı bilirdim. Fəqət artıq dünyanın sonuna qədər ayrılmayacağıq və gözlərindən yaşlar axır”.² Gümrünü azad etdikdən sonra türk qoşunları iki istiqamətdə - İrəvan və Qarakilsə (Kirovakan) irəliləməyə başlayırlar. Mayın 28-də Hamamlı (Spitak) və Qarakilsəni azad edirlər.

Mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi buraxıldıqdan sonra əvvəlcə Gürcüstan, mayın 28-də isə Azərbaycan və Ermənistan öz müstəqilliyini elan edir. İyunun 4-də Türkiyə ilə Ermənistan arasında Batumda sülh müqaviləsi imzalanır. Bu müqaviləyə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min kv.km, əhalisi isə 321 min nəfər (o cümlədən 230 min erməni, 80 min müsəlman, 5 min yezidi kürdləri, 6 min digər millətlər) təşkil edirdi. Bu respublikanın ərazisinə Yeni-Bəyazid qəzası, İrəvan qəzasının beşdə üçü, Eçmiədzin qəzasının dördə biri, Aleksandropol qəzasının dördə biri daxil idi.³ Alman diplomatı Bernsdorf bu mənzərəni belə təsvir etmişdi: “Türkiyə ermənilərə ancaq Sevan (Göycə-müəllif) gölünü saxlayıb, hansı ki, çimə bilərlər, ancaq çıxmağa və özlərini qurutmağa yer qalmayıb.”⁴

¹ Fahrettin Erdoğan, Türk Ellərində Hatıralarım, səh. 155.

² Kazım Karabekirin Kalemindən, Doğunun Kurtuluşu, Ərzurum, 1990, səh. 371.

³ Киракосян Дж. Младотурки перед судом истории, İrəvan, 1986, səh.239.

⁴ Киракосян Дж., göstərilən əsəri, səh.239.

Ümumiyyətlə, Batum müqaviləsinə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi Birinci Dünya müharibəsinə qədər ermənilərin İrəvan quberniyasında kompakt yaşadıkları ərazilərə məhdudlaşdı.

Mütəxəssis Makkartinin hesablamalarına görə, Birinci Dünya müharibəsi zamanı rus və erməni hərbi birləşmələrinin Şərqi Anadolunu işğalı nəticəsində həmin ərazidən 800 min nəfər müsəlman qaçqın düşmüşdür. Müharibənin sonunadək Qafqazdan 400 mindən artıq müsəlman onların cərgəsinə əlavə olmuşdur. Şərqi Anadoluda milyondan artıq müsəlman - o cümlədən ən azı 130 min Qafqazdan olan müsəlman qaçqınlar qırılmışdır.¹

Ermənistanda daşnakların hakimiyyəti dövründə türklərə qarşı soyqırım daha geniş vüsət almış, onların yaşadıkları ərazilər demək olar ki, bütünlüklə xarabazarlıq çevrilmişdi.

4. 1918-Cİ İLİN ƏVVZLİNDƏ BAKI QUBERNŞASINDA ERMƏNİ VƏHŞİLİKLƏRİ.

Son iki əsrdə bilavasitə Rusiyanın himayədarlığı ilə istədikləri əməlləri həyata keçirən ermənilər Qafqaza gəlmə bir xalq olmalarına baxmayaraq, bu qədim və zəngin ərazidə yurd salmaq, dövlət yaratmaq üçün hər cür hiyləyə, fitnə-fəsada əl atmışlar.

Bu haqda rus tarixçiləri İ.Dyakonov və N.Şavrov belə demişlər: “Qədim ermənilər, təxminən bizim eradan əvvəl birinci minillikdə, Fərat çayının yuxarı vadisi zonasında meydana gəlmişlər”.¹ XX əsrin başlanğıcında Zaqafqaziyada yaşayan 1300000 ermənidən 1 milyondan artıqı bu rayonun yerli əhalisi deyildir: onlar buraya bizim tərəfimizdən köçürülmüşlər.²

Ermənilərin Qafqaza köçürüldükləri barədə (Türkiyədən və İrandan) “Ermənilər, əsasən, müsəlman mülkədarların torpaqlarında yerləşmişlər” - deyən vəzir-muxtar, diplomat və dramaturq A.Qriboyedovun “Ermənilərin İrandan bizim əyalətlərə köçməsi haqqında qeydlər”ini oxumaq kifayətdir.³

Ermənilərin Qafqazın aborigen xalqı olmamaları barədə vaxtilə mənşəcə erməni alimlərin özləri də etiraf etmişlər. Tarixçi B.İşxanyan “Qafqaz xalqları” əsərində yazır: “Antik dövrdə ermənilərin əsl vətəni olan Böyük Ermənistan Kiçik Asiyada, yəni Rusiyadan kənarda yerləşirdi.”⁴

Ermənistan SSR EA-nın ilk prezidenti İ.Orbelinin qeydinə diqqət yetirək: “İndiki Dağlıq Qarabağ orta əsrlər Albaniyasının bir hissəsi olmuş,

¹ Dyakonov İ., Erməni xalqının ilkin tarixi, İrəvan, 1968, səh. 237, (rus dilində)

² Шавров Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье S.-Peterburq, 1911, səh.61.

³ Qriboyedov A., Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild, M.1977, səh. 399-444.

⁴ İşxanyan B., Qafqaz xalqları, Petrograd, 1916, səh.18 (rus dilində).

sonradan erməni feodalları tərəfindən zəbt edilmişdir.”¹

Ermənilərin kim olduqlarını və harada təşəkkül tapdıqlarını, fikrimizcə, tanınmış alim Manuk Abeqyan daha dəqiq və düzgün ifadə etmişdir: “Erməni xalqının əsili nədir; necə və nə vaxt, haradan və hansı yollarla o buraya (İrəvan torpaqlarına - müəl.) gəlib, erməni olmazdan əvvəl və sonra hansı tayfalarla əlaqədə olub, onun dilinə, etnik tərkibinə kim necə təsir göstərüb? Bizim əlimizdə bunları sübuta yetirən aydın və dəqiq dəlillər yoxdur.”²

Hansı dona, hansı cildə istəsən girməyi bacaran erməni daşnakları 1917-ci ildə belə bir plan hazırlamışdılar ki, istər Şimali Azərbaycanda, istər tarixi Azərbaycan torpaqlarında, istərsə də Qafqazın digər ərazilərində yaşayan azərbaycanlıları bütünlükdə məhv etsinlər, ermənilərin əsas məqsədi bir xalq və millət kimi azərbaycanlıların ən dəhşətli soyqırımını təşkil etmək idi. Daha doğrusu, erməni daşnak partiyasının liderləri 1918-ci ilin ilk aylarından etibarən Bakıdan başlayaraq Tiflisə qədər məskunlaşan azərbaycanlıları qırıb Kür çayına, Qubadan Astarayadək yaşayanları isə Xəzər dənizinə tökməyi planlaşdırmışdılar.

Həmin plana uyğun olaraq 1918-ci ilin mart-may aylarında Bakıda, Şamaxıda, Qubada və Göyçayda ermənilər yerli əhaliyə qarşı kütləvi qırğın tədbirlərinə əl atdılar.

Həmin günlərin acı həqiqətlərini qocaman müəllim Məmməd Hüseyn Axundov belə xatırlayır: “Ermənilər azərbaycanlıları qıra-qıra Göyçaya çatmışdılar. Onlar görünməmiş vəhşiliklər törədir, hamilə qadınların qarnını yarıb uşağı nizəyə keçirib, divara sancır, camaatı məscidə doldurub yandırır, qız və gəlinlərin kürəyinə qaynar simavar bağlayır və başqa vəhşiliklər edirdilər.”

¹ Orbeli İ., Seçilmiş əsərləri, İrəvan, 1963, səh.358 (rus dilində).

² Abeqyan M., Erməni ədəbiyyatı tarixi, İrəvan, 1975, səh.11 (rus dilində).

1917-ci ildə Rusiyada çar hökuməti devrildikdən sonra Almaniya və Avstriya cəbhələrində xidmət edən minlərlə erməni əsgəri öz silahları ilə (o vaxtlar rus ordusuna azərbaycanlılar hərbi xidmətə çağırılmırdılar, əvəzində dövlətə vergi verilirdi) daşnakların niyyətlərini həyata keçirmək üçün Bakıda cəmləşmişdilər. Hətta xatirələrdən məlum olur ki, 1918-ci ilin yanvar-fevral aylarında özlərinə çox arxayın olan daşnak zabıt və əsgərləri Bakının küçələrində belə bir mahnını oxuya-oxuya gəzirləmiş:

Bir, iki, Qafqaz oldu bizimki,

Bir, iki, Bakı oldu bizimki,

Dənizdən dənizə,

Qara dəniz, Aralıq dənizi,

Üstəlik Kirit adası.

Şimal sərhədimiz Voronec şəhəri,
Paytaxtımız Tiflis şəhəri,
Yaşa, çox yaşa Andranik paşa,
Andranik paşa, səni çox yaşa.

Göründüyü kimi, ermənilərin iştahası çox böyük imiş. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki onların Rusiyada V.İ.Lenin kimi himayədarları, Qafqazda isə S.Şaumyan və A.Mikoyan kimi arxaları vardı.

1918-ci ilin mart ayının sonu Azərbaycan xalqının qanlı və faciəli günləri kimi tarixə düşmüşdür. İstiqlaliyyət tariximizin görkəmli araşdırıcısı Cahangir Zeynaloğlu mart hadisələri barədə belə yazır: “Daşnak fırqəsi xüsusi bir proqram daxilində müntəzəm şəkildə Bakıda müsəlmanları qırdı. Bu qırğına “bolşevik - müsəvat fırqə mübarizəsi” adı verildi və qətl edilənlərin malları yağma edildi və yandırıldı. Martın 31-də başlayan bu qırğın üç gün davam etdi. “İsmailiyyə” deyilən böyük və gözəl milli saray yandırıldı. “Təzə pır” və sair camelər də bombardman edildi. Şəhidlərin miqdarı 15 minə təxmin edilməkdədir. Qətlərdən qurtulan müsəlmanlar ətraf köylərə və dağlara çəkildilər.”¹

Bakıda azərbaycanlıların kütləvi qırğınından sonra oyuncaq hökumətin (daşnakların və ermənipərəst komissarların daxil olduqları Bakı kommunasının) başcısı S.Şaumyan özünün baş planını (azərbaycanlıların bir millət kimi məhvi barədə) həyata keçirmək məqsədilə Quba, Şamaxı, Salyan və Göyçay bölgələrində törədiləcək qırğınları həyata keçirməyə başladı.

Ermənilərin Bakıda qazandığı uğurlar S.Şaumyana qol-qanad verirdi. Öz hərəkətlərinə haqq qazandırmağa çalışan daşnak lideri Rusiya proletariyatının başcısından da xeyir-dua almışdı. O vaxtlar V.İ.Lenin S.Şaumyana yazdığı xüsusi məktubda Bakıda mart qırqınında onun möhkəm və qəti siyasətinə məftun olduğunu bildirir və həmin siyasəti davam etdirməyi məsləhət görürdü. Daha sonra bolşeviklərin rəhbərləri tapşırırdı ki, bu siyasəti çox ehtiyatlı bir diplomatiya ilə birləşdirmək unudulmamalıdır. V.İ.Leninin fikrincə, belə etdikdə qələbənin təmin olunacağına böyük inam bəsləmək olardı.

1918-ci ilin aprelində Bakı şəhəri və Bakı quberniyası bolşeviklərin əlinə keçdiyi bir vaxtda S.Şaumyanın tapşırığı ilə Quba qəzasında hakimiyyəti ələ keçirmək üçün tədbirlər görülməyə başlanmışdı. Aprelin ortalarında S.Şaumyan özünün sadıq məsləkdaşı David Gelovanini ermənilərdən ibarət iki yüzə yaxın silahlı əsgərlə Qubaya göndərir. Burada özünü Quba qəza komissarı elan edən D.Gelovani yerli əhaliyə bildirir ki, onlar mütləq bolşeviklərin hakimiyyətini tanımalıdırlar. Vəziyyətin çox ağır olduğunu dərk edən qubalılar bu təkliflə razılaşırlar. Bir neçə gündən sonra Qubada sakitliyin yarandığını görən D.Gelovani yerli camaatın tərkisilahlı edib həbsxanada saxladıqları iki yüzdən artıq erməni azadlığa buraxdırır.

¹ Müxtəsər Azərbaycan tarixi, Bakı, 1992, səh. 110.

gətirsinlər. Bununla qəti şəkildə razılaşmayan Əlipaşa Kərbəlayı Məhərrəm oğlu və onun oqlu yeoindəcə vəhşicəsinə güllələnmişdilər. Bəzən ermənilər onların əmrlərini yerinə yetirməyən kişilərin gözlərini çıxarmış, qarınlarını xəncərlə doğram-doqram etmişlər. O vaxt şəhərdə iki mindən artıq kişini öldürən azqın erməni əsgərləri yüzə yaxın qadın və qızı zorlamış, namuslarına toxunmuşlar...

Şəhər əhalisinin əmlakı tar-mar edilərək oğurlanmışdı. Təkcə Qubanın özündə Hamazaspın əsgərləri dörd milyon manat nəğd pul, xeyli qızıl pul, qiymətli daş-qaş və beş milyon manatlıq əşya-mal, iyirmi beş milyon manatlıq ərzaq ehtiyatı ələ keçirmişdilər. Xatırladaq ki, həmin qızılıların və qızıl pulların bir hissəsi sonralar S.Şaumyan həbs edilərkən (öz məsləkdaşları ilə birlikdə) onun yük çamadanlarındakı 80 milyon məbləğindəki qızıl pulun içərisində olmuşdur.

Təkcə Qubanın özündə Hamazaspın dəstəsi 105 ev yandırmışdır. İbarihim bəy Şıxlarlıya, Məşədi Əli Hüseynova, Orucəli Məmmədova, Bəkir Mehrəliyevə, Səttar Məmmədyarova, Hidayət Əmirbəyova, Əli bəy Zizikliyə, Rəcəb Orucova, Yusif bəy Abdulsəlimbəyova, İsgəndər

Abdullayevə məxsus böyük mülk-evlərin, şəhərdəki məscidlərin, bir sıra idarə və digər inzibati binaların yandırılıb külə döndərilməsi əhaliyə olduqca böyük ziyan vurmuşdu.

Hamazaspın “cəza dəstəsi” Qubaya gələrkən Bakı-Xaçmaz dəmiryolunun sağ və sol tərəflərində yerləşən kəndləri dağıtmış, yandırmış, əmlakını qarət etmiş, qaçıb canını qurtara bilməyənləri isə qətlə yetirmişdi. Bəzən hətta elə olub ki, bu və ya başqa yaşayış məntəqəsində camaat ermənilərlə dil tapmağa, danışqlar aparmağa cəhd göstərmiş, lakin əvəzində düşmənlə güllələrinin qurbanı olmuşlar. Məsələn, Dəvəçi icmasının Dəvəçibazar və Qızılburun camaatı on beş nəfərdən ibarət ağsaqqallar heyətini erməniləri duz-çörəklə qarşılamağa göndərmiş, lakin Hamazaspın göstərişi ilə onların hamısı güllələnmişdi.

Ermənilər bütün kəndlərdəki məscidlər dağıdaraq, müqəddəs quran kitablarını təhqir edərək ayaqlar altına atmış və yandırmışlar. Bütünlükdə Quba mahalında daşnaklar 122 kəndi dağıtmış yandırmış, viran qoymuşlar. Həmin yaşayış məntəqələri bunlardır: Dəvəçi, Sədan, Çarxana, Dərə Zarat, Saqolcan, Eynibulaq, Ağasibəyli, Kolanı, Uqah, Nardərə, Siyəzən, Rəhimli, Surra, Qaraqaşlı, Aşağı, Quşçu, Sarvan, Əmirxanlı, Qarabulağ, Aygünlü, Qaraqurdlu, Qaraçı, Nərcan, Xudat, Aşağı Buduq, Xaçmaz, Təzə və Köhnə Xaçmaz, Mürşüd oba, Xaspolad oba, Babalı, Mehralıqışlaq, Bəyqışlaq, Canaxır, Qobuqırağı, Mürsəlliqışlaq, Çarxı, Xırdaoymaq, Qaraçallı, Yergüç, Hülövlü, Həsən Əfəndi, Ərəb, Qarabağlı, Çaxmaqlı, Cığatay, İlxiç, Avaran, Xuray, Çiləkir, Həzrə, Əcəxür, Düztahir, Həsənqala, Urva, Aşağılök, Aşağılökər, Köhnə Xudat, Əvəcüç, Zeyxur, Quzuqışlaq, Kədəzeyxur, Yasab, Nügədi, Amsar, İqırığ, Əski İqırığ, Daşlıyataq, Təkyə, Qımılqışlaq, Əlibəyqışlaq, Əniq, Aşağı Xuc, Alpan, Digah, Zizik, Mirzəməmmədkənd, Üçkün, Hacıqayıb, Susay, Xucbala, Cimi, Rustov, Yenikənd, Küləzi, Cici, Söhüb, Nöhürdüzü, Zərqova, Afurca, Xəlfələr, Cök, Qırzdəhnə, Nabran və s. O vaxtlar ermənilərin Quba mahalında yandırdıqları bir sıra kəndlər - Əlixanlı, Ərəbməmməd, Ərəb-Xəmnə, Qulamlar, But-but, Tura, Əzizlər, Bişbişi, Aşalı, Küləşqışlaq, Yusifqışlaq, Dəndəlik, Xızı Fəriz, Ərəb Sofu, Qərəblər, Əbilə kəndləri bütövlükdə dağıdılmış, heç sonralar dirçələ bilməmişdir. Bəzi kəndlərdə, məsələn, Nardərə, Qarabulaq, Nıgır düzü kimi qədim yaşayış məskənlərində hətta indinin özündə 3-5 ev qalıb. Adları çəkilən məntəqələrdə elə bizim günlərdə təzə binaların özülü qazılarkən 75 il əvvəl ermənilərin yandırdıqları binaların gülü üzə çıxır.

Ermənilərin Quba mahalında törətdikləri vəhşilikləri öz gözləri ilə görənlər, yaralanan, həm də təsadüf nəticəsində salamat qalan adamlar da olmuşdur. Onların söylədikləri daşnak əməllərinin necə dəhşətli və qənsiz hərəkətlər olduğunu bir daha sübut edir. Sonralar Quba şəhəri sakinlərindən, eləcə mahalın digər yerlərində yaşayan əhalinin nümayəndələrindən Quba hadisələrinin tədqiq edən, öyrənən fəvqəladə istintaq komissiyası bir sıra ifadələr almışdır. həmin komissiyanın üzvü Dovatskinin hazırladığı məruzə erməni vəhşiliklərini kifayət qədər əks etdirmişdir. O, hətta məruzəsinin sonunda Quba qırğınına törədənlərin ən ağır cəzalara layiq olduqlarını da qeyd etmişdir.¹ Lakin belə bir qiymətli sənəd uzun müddət bilərəkdən unudulmuş, gizlədilmişdir...

Uzun illər, 1918-ci il hadisələrinin çoxu qəsdən unuduldu. Xüsusən Şimali Azərbaycanda bolşeviklər hakimiyyət başına gəldikdən sonra ermənilərin Bakıda, Şamaxıda və Qubada törətdikləri vəhşiliklər barədə danışılmadı. Azərbaycanda ən məsul vəzifələrə irəli çəkilən ermənilər və ermənipərəst “azərbaycanlılar” olub-keçənləri çox böyük ustalıqla ört-basdır edə bildilər. Xalqdan gizlədilən həqiqətlər xatirələrdən silindi.

Vaxtilə görkəmli ədibimiz Üzeyir bəy Nəciyev 1918-ci ilin mart aylarında ermənilərin qənsiz və vicdansız hərəkətləri ilə bağlı yazırdı ki, əgər Osmanlı türk qəhrəmanları vaxtında köməyə gəlməsəydilər, azğınlaşmış ermənilər nəinki Bakıda, Şamaxıda, Qubada, bəlkə də bütün Azərbaycanda daşı daş üstə qoymazdılar... Bəli, o vaxt erməni vəhşiliklərinin qarşısına türklər Göyçay bölgəsində sədd çəkildilər, daşnakların bütün dəstələri darmadağın edildi.

Bakıda, Qubada və Şamaxıda törədilən qırğınlar tarixçilərimiz tərəfindən bir-birinə zidd mövqedən qiymətləndirilmişdir. Bunun da bəzi obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Hələ o vaxtlar qeyri-bolşevik partiyaların əksəriyyəti bu hadisələri bütünlüklə milli qırğın hesab edir, bolşevikləri, erməni millətçilərini müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayətdə təqsirləndirirdilər. Bolşeviklər isə mart-may hadisələrini əsasən sinfi

¹ARDD, F.1061, siy.1, İş 95, v.5-8; Вах: История Азербайджана по документам и публикациям, səh. 182-187.

düşmən qüvvələrinə qarşı mübarizə, Sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi yolunda əksinqilab üzərində böyük qələbə, vətəndaş müharibəsi hesab edirdilər.

Lakin bu gün bizim üçün hər şey aydındır Tərədilən vəhşiliklərin, cinayətlərin başbilənlər əlləri qana bulanmış düşmənlərimiz haqqında çox şey bəllidir.

* * *

Bakıda tərədilən qırğınlar Erməni Milli Şurasının “qələbəsi” sayılsa da, Müsəlman Milli Şurasının ağır məğlubiyyətə uğraması heç də daşnakların qələbəsi deyildi. Düzdür, Bakıda axıdılan günahsız qanlar nə qədər faciəli olsa da, o dövrdəki müvəqqəti məğlubiyyətlər azərbaycanlıları heç də həvəsdən salmadı, mübarizlik ruhunu qıra bilmədi.

Əksinə, “mart günlərindən sonra, azərbaycanlılar artıq muxtariyyətdən deyil, ayrılmaqdan danışıır, və öz ümidlərini rus inqilabına yox, Türkiyənin köməyinə bağlayırdılar.”¹

Faciəli Mart qırğınından sonra Bakıda yerləşən Müsəlman Milli Şurası və azərbaycanlıların digər siyasi təşkilatları müvəqqəti olaraq Gəncəyə və Tiflisə köçmək məcburiyyətində qaldılar. Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində daşnakların törətdikləri vəhşiliklərin dalğaları tədricən Gəncə və onun ətraf yerlərində də hiss olunmağa başlayırdı.

Əslində Gəncə və onun ətraf ərazilərində azərbaycanlıların qırğınlarını həyata keçirmək üçün Bakının “bolşevik” daşnakları ilə Qarabağ erməniləri əl-ələ verməli, qüvvələrini vahid məqsədə yönəltməli idilər. Daha doğrusu, daşnaklar Göyçayı, Yevlaxı, Goranboyu zəbt etdikləri vaxt Qarabağ erməniləri də cənubdan Gəncə istiqamətində öz planlarını həyata keçirəcəkdilər. Hətta o vaxtlar Azərbaycan demokratik qüvvələrinin məqsədinin lağa qoyan daşnak lideri S.Şaumyan və digər erməni

¹ Qafqaz Azərbaycanı Respublikası, Paris, 1919, səh. 21. 88

qədim şəhərdə ermənilərin daha geniş şəkildə əl-qol açmalarına imkan vermədi, onların hazırladıqları bir çox azğın və murdar planları alt-üst etdi. Azərbaycana Türkiyədən silahlı qoşun hissələrinin köməyə gəldiyini görən daşnaklar müttəfiqlər sorağında çox yollara əl atdılar. Lakin S.Şaumyan və onun tərəfdarları iyul ayının sonunda istefa verməyə məcbur oldular. Bakıda hakimiyyəti eser-menşevik və yeni daşnaklardan ibarət Sentrokaspi diktaturası aldı.

Az keçməmiş özünün çox gücsüz olduğunu başa düşən Sentrokaspi ingilisləri kömək üçün Bakıya dəvət etdi. Lakin Odlar yurdunda ağalıq etmək arzusu ilə yaşayan yad və qondarma hökuməti nə ingilislər qoruya bildi, nə də özünün 14-cü maddəsi ilə ADC-yə arxadan zərbə vuran Mudros sazişi.

Avqust ayının ikinci yarısında Azərbaycan dövlətinin qoşunları, eləcə də Türkiyədən öz qan qardaşlarını müdafiə etmək üçün gəlmiş türk hərbi dəstələri Bakı üzərinə qəti hücum planları hazırladılar.

1918-ci il sentyabrın 15-də general-leytenant Əliağa Şıxlınskinin rəhbərliyi altında Azərbaycan və üç gün sonra isə Nuru paşanın başçılığı ilə türk qoşun hissələri Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti paytaxtı Bakını menşevik, eser və daşnaklardan ibarət oyuncaq Sentrokaspi hökumətindən təmizlədi. İngilislər elə sentyabrın 15-də Bakını tərk etdilər. Öz xalqına sadıq sərkərdələrin və kifayət qədər silahın olması bu ağır müharibədə igid Azərbaycan əsgərlərinə qələbə qazandırdı. 15 min nəfərlik qoşunla düşmənin 50 minlik ordusu tamamilə darmadağın olundu.

Azərbaycan hökuməti Bakıya köcdü.

5. AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MİLLİ MÜNAQİŞƏLƏR VƏ QAÇQINLAR PROBLEMI

1918-ilin mayında Zaqafqaziya üç müstəqik Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan dövlətləri yaransa da onların arasında sərhədlər dəqiq müəyyəd edilməmişdi. Çar Rusiyası dövründə Qafqaz canişinliyinə tabe olan quberniyalarda azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin qarışıq şəkildə məskunlaşması bu sərhədləri müəyyən etməkdə çətinlik yaradırdı.

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanla Ermənistan və Azərbaycanla Gürcüstan respublikaları arasında 11 zonada mübahisəli ərazilər problemi meydana çıxmışdı. Həmin ərazilərin bəzilərinə mübahisələr dinc yolla, yəni əhalinin öz müqəddaratını azad təyin etmə prinsipi ilə həll edildiyindən silahlı müdaxiləyə ehtiyac qalmamışdı. Əksər hallarda isə Ermənistan və Gürcüstan hökumətləri məsələni silah gücünə həll etməyə cəhd göstərdiklərindən, problemin həlli daha da kəskinləşmişdi.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi 97297,67 kv.km (Bakı quberniyasında 39075,15 kv.km, Gəncə quberniyasında 44371,29 kv.km, Zaqatala quberniyasında 3992,54 KB.KM, İrəvan quberniyasında 9858,69 kv.km) təşkil etmişdir. Azərbaycanla Ermənistan və Gürcüstan arasında mübahisəli ərazisi 16598,30 kv.km (İrəvan quberniyasında 7913,17 kv.km, Tiflis quberniyasında 8685,30 kv.km) olmuşdur. ADC dövründə mübahisəli ərazilərlə birlikdə ölkə ərazisi 113895,97 kv.km olmuşdur.¹

Zaqafqaziya Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Respublikası öz mübahisəsiz ərazilərindən Moskvanın təzyiqi ilə müxtəlif

¹ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Баки. 1920, 1-й выпуск, с. 50.

dövlərdə təqribən 10 min kv.km ərazisini Ermənistan və Gürcüstana verməyə məcbur olmuşdur.

1918-1920-ci illərdə Zaqafqaziya respublikaları arasında mövcud olmuş ərazi mübahisələri olduqca mürəkkəb xarakter almışdı. Bu münaqişələrin səciyyəvi cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, mübahisəli ərazilərin etnik müsəlman əhalisi bir qayda olaraq, zərər çəkən tərəf olmuş, qonşu respublikalar, xüsusən də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən təcavüzə qalmışdır.

1918-ci ildə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Bakı quberniyasında 229 yaşayış məntəqəsi (o cümlədən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 112), Gəncə quberniyasında 272 yaşayış məntəqəsi (Zəngəzurda 115, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 211 (İrəvan qəzasında 32, Yeni-Bayaziddə 7, Sürməlidə 75, Eçmiədzində 84), Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə yeksan edilmiş, yüz minlərlə əhali qırılmış və öz etnik ərazilərindən qaçqın düşmüşdü.¹

Qaçqınlar problemi ilə məşğul olmaq üçün hələ 1918-ci ilin martında Zaqafqaziya Seymi nəzdindəki Müsəlman fraksiyasının qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdı. Müsəlman fraksiyası Seym hökuməti qarşısında məsələ qaldırmış, İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı edilən qırğınlara son qoyulması məqsədilə nümayəndə heyəti göndərilmiş, araşdırmaların nəticələri Seymin iclasında müzakirə edilmiş, qaçqınların vəziyyətinin müəyyən dərəcədə yüngülləşməsinə nail olunmuşdusa da, qırğınları dayandırmaq mümkün olmamışdı.²

1918-ci ilin mayında əzəli Azərbaycan torpaqları olan İrəvan quberniyası ərazisində Ermənistan dövləti yaradılan zaman onun paytaxtının hansı şəhər olacağı müəyyən edilməmişdi. Azərbaycan

¹ ARDA, f.894, siy.10, İş 80, v. 49-56; ARDA, f.970, siy.10, iş 16, v. 1-9; ARDA, f.1061, siy.1, iş 95, v.5-8; ARDA, f.970, siy.1, iş 1, v. 28-29; ARDA, f.970, siy.1, iş 166, v. 7.

² Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Баки. 1920, 2-й выпуск, с. 10-11.

hökuməti milli münaqişələrə son qoyulması məqsədilə mayın 29-da İrəvan şəhərinin paytaxt elan edilməsi üçün ermənilərə güzəştə getdiyini bəyan etmişdir. İrəvan Müsəlman Milli Şurası bu güzəştə dərhal öz etirazını bildirmişdi.¹

1918-ci il iyunun 4-də imzalanan Batum müqaviləsinə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min KB.KM-Ə çatırdı və Ermənistan hökuməti Azərbaycana qarşı ərazi iddiası olmadığını bildirmişdi. Lakin Şərqi Anadoluda qırqınlar törətdikdən sonra türk qoşunlarının önündən qaçan erməni silahlı qüvvələri general Andranikin komandanlığı altında Gümrüdən Qarakilsəyə, oradan Dilican dərəsinə və Göycəyə, sonra Naxçıvana, oradan da Zəngəzura adlayaraq, həmin ərazilərdəki müsəlman kəndlərini viran qoymuşdu. Erməni silahlı qüvvələrinin Zəngəzurdan Qarabağı təhdid etməsi Azərbaycan hökumətini ciddi narahat edirdi.

Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər silahlanaraq Andranikin qüvvələri ilə qovuşmaq, Qarabaqla Ermənistan arasındakı müsəlman kəndlərinin əhalisinin silah gücünə qovaraq Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək istəyirdilər.

Andranikin quldur dəstələri Yeni-Bayazid qəzasının Göycə nahiyyəsinin Çamırlı, Şorca, Qayabaşı, Sarıyaqub, Daşkənd, Təzəqoşabulaq, Qızılbulaq, Yuxarı Alçalı və Kərkibaş kəndlərini viran qoymuş, əhalinin əmlakını əlindən almış, qırğınlardan sağ qalan əhali dağlara çəkilməyə məcbur olmuşdu. Bu kəndlərin nümayəndələri Gəncəyə gəlib hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskiyə müraciət etmiş, Yeni-Bayazid qəzasında müsəlmanlara qarşı qırğınlara son qoyulmasında köməklik göstərilməsini tələb etmişdilər. Bu səbəbdən də Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə etirazını bildirmiş, əhalinin maneəsiz olaraq öz yerlərinə qayıtmaları

¹ ARDA, f.970, siy.1, iş 5, v. 14; Həsənov Ç., göstərilən əsəri, səh. 89.

u üçün gördüyü tədbirlər haqqında ondan cavab istəmişdi.¹

Erməni silahlı qüvvələri Göycəni darmadağın etdikdən sonra Naxçıvanı işğal etmiş oradan da Zəngəzur qəzasına daxil olmuş, Gorus nahiyyəsini və Şuşa yolunu ələ keçirmişdilər. Bununla əlaqədar Azərbaycan hökuməti avqustun 15-də Ermənistan hökumətinə etiraz notası göndərmiş, erməni silahlı qüvvələrinin bu addımını təcavüz kimi qiymətləndirərək, əgər erməni qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən çıxarılmasına qarşı tədbir görülməzsə, hadisələrin sonrakı inkişafı üçün məsuliyyətin Ermənistan hökumətinin üzərinə düşəcəyini kəskinliklə bildirmişdi.² Lakin Ermənistan hökuməti hiylə işlədib Andranikin silahlı qüvvələrinin Ermənistan hökumətinə tabe olmadığını bəhanə edərək, avqustun 1-də bildirmişdi ki, general Andranik və onun dəstəsi bütünlüklə Ermənistan ordusunun tərkibindən silinmişdir. Buna səbəb isə Andranik və onun dəstəsinin Ermənistan daşnak hökumətini tanımadıqlarını bəyan etmələri olmuşdu. Elə buna görə də Ermənistan hökuməti Andranikin və onun dəstəsinin əməllərinə cavabdeh olmadığını bildirmişdi.³

Ermənistan hökumətinin 1918-ci ilin oktyabrında Qazax qəzasının Karvansara nahiyyəsinə (indiki İçevan) öz nümayəndəsini təyin etməsi və silah gücünə həmin ərazinin idarə etməyə başlaması da Azərbaycan hökumətinin narazılığına səbəb olmuş, buna qarşı etirazını bildirmişdi.⁴

Azərbaycan hökuməti Ermənistanla münasibətləri sivilizasiyalı yollarla nizama salmaq, milli münaqişələrə və silahlı toqquşmalara son qoymaq, ərazi iddialarını ədalətlə həll etmək, qaçqınların vəziyyətini yüngülləşdirmək məqsədilə 1918-ci il

¹ ARDA, f.970, siy. 1, iş 11, v. 149

² Yenə orada, v. 180.

³ Yenə orada, v. 193.

⁴ ARDA, f. 887, siy. 1, iş 6, v. 370.

noyabrın əvvəllərində Məmməd Xan Təkinski Ermənistana daimi nümayəndə təyin etmişdi. 1918-ci ilin payızında Azərbaycan tərəfi sülh konfransı keçirmək üçün Ermənistan hökumətinə dəfələrlə müraciət etsə də, əks tərəf bu təklifə etinasız yanaşmışdı. Oktyabrın 30-da imzalanan

Mudros sazişinə əsasən türk və alman qoşunlarının Zaqafqaziyadan geri çəkilməsindən və özünə müttəfiq saydığı Antanta ölkələrinin simasında ingilis qoşunlarının Zaqafqaziyaya mandat almasından sonra yaranmış fürsətdən istifadə edən Ermənistan tərəfi silah gücünə Azərbaycan və Gürcüstan əraziləri hesabına öz ərazisini genişləndirmək yolunu tutmuşdu. Lakin İrəvan quberniyasının Vedibasar və Zəngibasar nahiyələrində, Şərur-Dərələyəz qəzasında yerli müsəlman özünümüdafiə dəstələrinin erməni silahlı qüvvələrinə vurduğu sarsıdıcı zərbələr, gürcü qüvvələrinin Borçalı və Loruda əks hücumları Ermənistanı sülh danışıqlarına getməyə məcbur etmişdi.

Azərbaycanla Ermənistan arasında ərazi mübahisələrinin Ermənistanın xeyrinə həll etmək üçün Birləşmiş dövlətlərin Ali komissarlığı Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında neytral zona yaratmaq, bunula da həmin əraziləri Azərbaycanın nəzarətindən çıxarmaq istəyirdi. Lakin Azərbaycan hökuməti bu məsələdə ona edilən təzyiqləri dəf edərək, o şərtlə neytral zona yaradılmasına razılıq vermişdi ki, həmin ərazidə Azərbaycanın suveren hüquqları saxlanmış olsun.

1919-cu il noyabrın 23-də ərazi mübahisələrini həll etmək üçün Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının Baş nazirləri Tiflisdə görüşmüşdülər. Həmin görüşdə Ermənistan hökuməti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün öz qoşunlarını zəbt etdiyi Zəngəzurdan çıxarmağı öhdəsinə götürmüşdü.¹

Lakin Ermənistan hökuməti Zəngəzurda işğal edilmiş yaşayış məntəqələrindən erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması haqqında verdiyi vədin əksinə olaraq,

¹ ARDA, f. 897, siy. 1, iş 31, v. 44.

1920-ci il yanvarın 19-25-də Zəngəzur qəzasının 3-cü sahəsində 48 kəndi, 4-cü sahəsində isə 3 kəndi darmadağın etmiş, yerli müsəlman əhalisini soyqırımına məruz qoymuşdu.²

1920-ci ilin mart ayında bolşevik qoşunlarının şimaldan Azərbaycan sərhədinə yaxınlaşdığı zaman Erməni Milli Şurasının üzvlərinin gizləncə Ermənistandan Qarabağa gəlmələri, orada təxribatlar və milli qırğınlar törətmələri vəziyyəti daha da kəskinləşdirmişdi. Azərbaycan hökuməti Ermənistan emissarlarının Qarabağdan uzaqlaşdırılması, separatçı ermənilərin susdurulması üçün ciddi tədbirlər görmüş, Qarabağda öz suveren hüquqlarının qorunmasını təmin etmişdi.

1920-ci ilin yanvarında Paris Sülh Konfransında Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin rəsmən tanınmasından sonra belə, ərazi mübahisələrinə, milli münaqişələrə son qoyulmamışdı.

Qaçqınlar problemi isə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinə Birinci Dünya müharibəsindən və 1918-ci il mart-aprel aylarında Bakı və İrəvan quberniyalarında baş verən milli münaqişələrdən miras kimi qalmışdı.

Birinci Dünya müharibəsində Şərqi Anadoludan, Balkanlardan və s. münaqişə ocaqlarından Bakı quberniyasına, xüsusən də Bakı şəhərinə minlərlə qaçqın pənah gətirmişdi. Bakıya gələn qaçqınların əksəriyyətini qeyri-müsəlmanlar təşkil edirdilər. Həmin dövrdə Bakıda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti ilə yanaşı erməni qaçqınlarına Yardım komitəsi, Latış Qaçqınlarına Yardım Komitəsi, Müharibə nəticəsində Daşlımış Polyak Əhalisinə Kömək Komitəsi, knyakinya Tatyana Nikolayevanın təsis etdiyi komitənin Qaçqınların qeydə alınması üzrə Bakı Komitəsi, Qafqaz Cəbhəsində Qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə Baş müvəkkilliyinin Bakı şöbəsi və s. cəmiyyətlər və komitələr fəaliyyət göstərirdi. Bakı

² ARDA, f. 2898, siy. 1, iş 6, v. 34.

Qradonaçalnikinin 1917-ci il dekabrın 31-də Petroqrada göndərdiyi məlumatında göstərilirdi ki, Bakıda 2568 qaçqın - o, cümlədən 1763 erməni, 276 latış, 169 rus, 157 yəhudi, 95 yunan, 84 polyak, 13 aysor, 7 macar, 3 çex, 1 bolqar qeydə alınmışdır.¹ Göründüyü kimi, Bakı Qradonaçalniki müsəlman qaçqınlarını yardımdan məhrum etmək məqsədilə müsəlman

qaçqınlarını qeydə almamışdı. Əslində isə həmin dövrdə Şərqi Anadoludan, xüsusən də Qars vilayətindən minlərlə türk qaçqını Bakıda sığınacaq tapmışdı. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti onları himayəyə götürmüşdü. ADC hökuməti Gəncədə yerləşdikdən sonra Səhiyyə və himayəçilik nazirliyi yaradılmış, Xudadat bəy Rəfibəyov nazir təyin edilmişdi.

ADC hökuməti oktyabr ayında Bakıya köçən zaman bu nazirlik 2 yerə - Səhiyyə nazirliyinə və himayəçilik nazirliyinə bölünmüşdü.

Himayəçilik nazirliyinin qarşısında 2 əsas vəzifə dururdu:

1. Qaçqınlar məsələsi. Qonşu ölkələrdən (Ermənistan və Türkiyədən) gələn qaçqınları qəbul etmək, onları ilkin zəruri ərzaq və qida məhsulları ilə təchiz etmək, əkin üçün toxum və işçi heyvanları ilə təmin etmək, bəzi kənd icmalarında fərdi təsərrüfatları dirçəltmək üçün faizsiz kredit vermək və qaçqınları işlə təmin etmək.

2. Himayəçilik məsələsi. Azyaşlı yetim uşaqların saxlanması üçün yetimxanalar və düşərgələr təşkil etmək, kasıblar üçün ucuz qiymətlə yeməxanalar, qida məntəqələri açmaq, fərdi və ictimai xeyriyyəçilik fəaliyyətinə nəzarət etmək, onun inkişafına yardım göstərmək.

Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün nazirlikdə 3 şöbə - himayəçilik, qaçqınlar və təsərrüfat şöbələri yaradılmışdı. Nazirlik yerlərdə məsələləri qaydasında həll etmək üçün 6 dövlət himayəçiliyi dairəsi təşkil etmişdi: 1) Bakı dairəsi (Bakı şəhəri, Bakı, Quba qəzaları daxil idi), 2) Gəncə dairəsi (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), 3) Şamaxı dairəsi

¹ ARDA, f. 46, siy. 2, iş 235, v. 6. 100

(Şamaxı və Göyçay qəzaları), 4) Nuxa dairəsi (Nuxa, Orəş qəzaları, Zaqatala quberniyası), 5) Qarabağ dairəsi (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları), b) Lənkəran dairəsi (Lənkəran və Cavad qəzaları). Bu dairələrdə işlərə himayəçilik müfəttişləri rəhbərlik edirdilər. Qaçqınlara yardım məsələsi himayəçilik nazirliyində üç əsas istiqamətdə qurulmuşdu: 1) Bakıda və onun mədən rayonlarında, 2) ölkənin digər yerlərində, 3) xarici dövlətlərdə.

1919-cu ildə qaçqınlar, kimsəsizlər və qoçalar üçün Suraxanıda, Romanıda, Maştağada, Bülbülədə, Ermənəkənddə və Bayılda yeməxanalar açılır. Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə yeməxanaların sayı 17-ə çatdırılır, 2 ərzaq paylanma məntəqəsi, 5 çayxana fəaliyyət göstərir. himayəçilik nazirliyi Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin vasitəçiliyi ilə Qars vilayətindən gəlmiş və Ermənəkənddə məskunlaşmış təqribən 700 qaçqının gündəlik çörək ehtiyacı xərclərini öz üzərinə götürmüşdü. Bu məqsədlə 1919-cu ilin noyabrından 1920-ci il yanvarın 1-nə qədər müddətdə 526195 manat vəsait ayrılmışdı.

1919-cu ildə qaçqın dairələri üzrə mənzərə aşağıdakı kimi olmuşdu:

1. Gəncə dairəsində - qaçqınların sayı 21098 nəfər, 5 qida məntəqəsi, 3 yetimxana, bir xəstəxana açılmış, 18244 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

2. Şamaxı dairəsində - qaçqınların sayı 26877 nəfər, 13 qida məntəqəsi, 2 yetimxana, bir erməni uşaq evi, bir xəstəxana açılmış, 18244 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

3. Nuxa dairəsində - qaçqınların sayı 5100 nəfər, bir qida məntəqəsi, bir müsəlman, iki erməni uşaq evi açılmış, 2623 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

4. Qarabağ dairəsində - 20 mindən artıq qaçqına yardım edilmiş, 3 ay ərzində Zəngəzur qaçqınlarına 187500 manat kredit ayrılmışdı.

5. Lənkəran dairəsində 3205 nəfərə ərzaq yardımı edilmiş, bir qida məntəqəsi, bir yetimxana açılmış, 4 min puddan artıq taxıl məhsulları paylanmışdı.

1919-cu ildə Gəncə dairə müfəttişinin verdiyi məlumata görə, Gəncədə müsəlman qaçqınları ilə yanaşı, 3928 nəfər erməni (o cümlədən 1818 nəfər Türkiyə ermənisi), erməni silahlı qüvvələri tərəfindən didərgin salınan Saratovka və Novo-İvanovka kəndlərindən 427 rus qaçqınları sığınacaq tapmışdı. Himayəçilik nazirliyi Gəncədə erməni qaçqınları üçün lazaret (hərbi xəstəxana) açmışdı.¹

Qeyd etdiyimiz kimi, himayəçilik nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də xaricdə yaşayan soydaşlarımıza, müsəlman qaçqınlarına kömək etməkdən ibarət olmuşdu. ADC hökuməti 1919-cu il iyunun 4-də İrəvandakı diplomatik nümayəndəsi M.Təkinskiyə tapşırıq

vermişdi ki, İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdılmış kəndləri haqqında, orada öldürülənlərin ad-familiyaları haqqında, əsir götürülənlər, oğurlanmış sürülər haqqında statistik rəqəmləri toplayıb göndərsin. Azərbaycan hökuməti bu faktlardan Paris Sülh konfransında istifadə etmək istəyirdi. İrəvan Müsəlman Milli Şurası bu faktlardan böyük dövlətlərin Qafqazdakı missiyalarının başçılarına müraciətində istifadə etmişdi.²

Ermənistandakı müsəlman qaçqınların problemini həll etmək üçün 1919-cu il iyulun 8-dən etibarən vəkil Zülfüqar bəy Makinski Nəmayəçilik nazirliyinin İrəvanda müvəkkili kimi işə başlamışdı. Hələ Birinci Dünya müharibəsi zamanı Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qarsda şöbəsi açılmışdı. Bu cəmiyyət erməni soyqırımından xilas olan 40 min türkü acliqdan, ölümdən xilas etmişdi. ADC dövründə həmin şöbə əsasında Qarsda nümayəndəlik açılmışdı. Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan

¹ ARDA, f. 28, siy. 1, iş 13, v. 7.

² ARDA, f. 970, siy. 1, iş 65, v. 3.

hökumətinə müraciət edərək qaçqınların problemlərini həll etmək üçün maddi yardım və məmurlar istəmişdi.¹ Azərbaycan hökuməti Cıldır və Ağbaba nahiyələrinin əhalisinə, İrəvan quberniyasının kəndlərindən qaçıb həmin ərazilərdə sığınacaq tapmış qaçqınlara kömək göstərilməsi üçün bir neçə diplomatik şəxslər vasitəsilə (bir heybə) qızıl pul göndərmişdi.²

1918-1920-ci illərdə Ermənistandan və Qars vilayətindən azəri türkləri əsasən İrəvan-Gümrü-Tiflis, Qars-Gümrü-Tiflis dəmiryolu vasitəsilə Gürcüstan sərhədinə gəlmiş, oradan isə Tiflis-Gəncə-Bakı dəmiryolu vasitəsilə Azərbaycana yol salınmışdı. Ümumiyyətlə, 1919-cu il ərzində Ermənistandan və Qars vilayətindən Tiflisə gəlib çıxan qaçqınların Azərbaycana yol salınması üçün Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəliyi Gürcüstan Yollar nazirliyinə 171 vaqon sifariş vermişdi.³

Azərbaycanın Ermənistandakı Daimi Nümayəndəliyinin verdiyi məlumatlara görə təkcə 1919-cu ildə Yeni-Bayazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarında erməni silahlı qüvvələri tərəfindən evləri dağıdılmış, didərgin salınmış müsəlman əhalisinin sayı 200 minə çatırdı. Himayəçilik nazirliyinin Ermənistandakı nümayəndəsinin verdiyi məlumatlar əsasında nazirlik Ermənistandakı əhaliyə yardım göstərilməsi haqqında Parlamentə qərar layihəsi təqdim etmişdi. 1919-cu ilin iyulunda bu məqsədlə 3 milyon manat vəsait ayrılır. Bu vəsaitin hesabına Ermənistana 15 vaqon un, taxıl və arpa göndərilmişdi. Bundan əlavə 1919-cu il sentyabrın 1-dən etibarən İrəvanda müsəlmanlar üçün ambulatoriya açılmış, orada 85 nəfərlik uşaq evi təşkil edilmişdi. Hansı ki, sonralar bu uşaq evi Amerikanın Uşaqlara Yardım Komitəsinin sərəncamına verilmişdi. Ermənistandan və Qars vilayətindən qaçqın düşən müsəlmanlara yardım

¹ Yenə orada, v. 27.

² Fəhrettin Erdoğan, göstərilən əsəri, səh. 241.

³ ARDA, f. 897, siy. 1, iş 40, v. 1-204.

göstərilməsi üçün onların keçdiyi yolların üzərində səyyar qida məntəqələri (pulsuz yeməxanalar) açılmışdı. himayəçilik nazirliyinin göstərişi ilə belə qida məntəqələri Aşağı Saral stansiyasında və Tiflis yaxınlığında açılmışdı.¹

ADC-nin süqutu ərəfəsində 1918-ci ilədəg indiki Ermənistan ərazisində yaşamış 575 min nəfər müsəlman əhalidən cəmi 10 min nəfərdən bir qədər artıq türk (azərbaycanlı) əhali qalmışdı.² Deməli, 1918-1920-ci illərdə Ermənistanda soyqırıma məruz qoyulan yarım milyondan artıq azərbaycanlı əhalidən öz canlarını xilas edə bilən əhalinin əsas hissəsi qaçqın kimi Azərbaycanda sığınacaq tapmışdı. Lakin qaçqınların öz özəli torpaqlarına qayıtması problemi ADC hökumətindən Sovet Azərbaycanı hökumətinə miras qalmışdı. Təəssüf ki, bu problem Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti dövründə də ədalətlə həll edilməmişdi. 1922-ci ilədək indiki Ermənistana - öz tarixi etnik torpaqlarına cəmi 100 min azərbaycanlı qayıda bilmişdi.

¹ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., В.1920, III hissə, səh. 87.

² Korkodyan Z., Sovet Ermənistanını əhalisi, 1831-1931, (ermənicə). İrəvan, 1932, səh.185; Bax: İ.Məmmədov, S.Əsədov, Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi, Bakı.1992, səh. 33.

III FƏSİL: ERMƏNİSTANDA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI REPRESSİYA VƏ DEPORTASIYA SİYASƏTİ

1. OTUZUNCU İLLƏR REPRESSİYASI

1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra daşnak hakimiyyəti dövründə qədim ata-baba yurdlarından didərgin salınaraq Azərbaycana, İrana, Türkiyəyə və Gürcüstana sığınmış müsəlman qaçqınlarının bir qismi qayıtmağa müvəffəq olmuşdular.

Ermənistan rəhbərləri qaçqınların geri qayıtmasının qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif bəhanələr gətirir, onları Ermənistan ərazisinə buraxmaq istəmirdi. 1922-ci ilin yayında Ermənistan hökuməti yolxucu xəstəliklərin yayılmasını bəhanə edərək, İran ərazisində sığınacaq tapmış qaçqınların Culfa və Şahtaxtı keçid məntəqəsindən keçərək Ermənistana qayıtmalarının qarşısını almaq üçün dəfələrlə Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdi. Vedibasər və Zəngibasər qaçqınlarına o şərtlə qayıtmağa icazə vermişdilər ki, onların 1918-1920-ci illərdə ermənilərə qarşı vuruşmalarda iştirak etməmələri sübuta yetirilmiş olsun.¹

Lakin Ermənistan hökumətinin müqavimətinə və orada hökm sürən aclıq və səfalətə baxmayaraq, artıq 1922-ci ildə 100 min qaçqın doğma yurdlarına qayıtmışdı. Müsəlmanların yaşamış olduqları kəndlərin çoxunda Türkiyədən gəlmiş erməni ailələri yerləşdiklərindən, qayıdan qaçqınlar ya öz yurdlarını yenidən tərk etməyə məcbur olmuş, ya da ermənilərlə birgə yaşamağa məhkum olmuşdular. Sonralar 80-dən artıq ermənilərlə qarışıq yaşayış məskənləri beləcə yaranmışdı.

1926-cı ildə Ermənistanda 743573 erməni, 84717 türk siyahıya alınmışdı. 1939-cu ildə isə 1062000 erməni, 130800 türk qeydə alınmışdı. Müqayisədə

¹ Azərbaycan Respublikası DA, F.28., siy.1, iş 210, vərəq 125.

ermənilər 42,7%, türklər isə 56,8% artmışdı, Türklərin yüksək artımı erməniləri narahat edirdi.

Bəs Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı repressiyalar necə həyata keçirilirdi? Təbii ki, həmin dövr Ermənistan mətbuatında bu məsələ ilə əlaqədar heç bir iz buraxılmamışdır. Lakin həmin dövrdə repressiyadan canını qurtarıb İran və Türkiyəyə qaçan mühacirlərin verdikləri məlumatlar Türkiyədə və Almaniyada çıxan bir sıra məcmuələrdə öz əksini tapmışdır. 20-ci illərin sonu və 30-cu illərin əvvəllərində bütün Sovet İttifaqında həyata keçirilən kollektivləşmənin ən sərt tədbirləri Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilirdi. İlk növbədə ata-babadan varlı olanların mal-qarasını əllərindən alıb kolxoz təsərrüfatına qatır, özlərini isə “qolçomaq” damğası ilə Qazaxıstana və Sibirə sürgün edirdilər. Bir azdan bu cür tədbirlərin ortabab kəndlilərə də şamil edilməsi, mal-qaradan əlavə əkin sahələrin də onların əllərindən alınması Vedibasərdə, Zəngibasərdə və Qəmərlidə kəndli üsyanlarının baş verməsinə səbəb olmuşdu.

1930-cu ildə Türkiyədə çıxan “Odlu yurd” məcmuəsi (baş redaktoru M.Ə-Rəsulzadə) “Vedibasər və Naxçıvan üsyanları davam edir” başlıqlı məqaləsində yazırdı: “Üsyan bir tərəfdən İrəvana və Göycə gölünə, digər tərəfdən Ordubad və Zəngəzura sirayət eyləmişdir.

Böyük Vedibasər partizanlarının miqdarı 600 nəfərdir... Partizanalara heç bir tərəfdən yardım edilmir və Qızıl ordudan saldırdıqları silah və köylülərin verdikləri ərzaqla keçinirlər.

Zəngəzur, Ordubad, Naxçıvan, Vedibasər və Göycə partizanları arasında rabitə mövcud olub, Qarabağ, Gəncə və Muğan partizanları ilə əlaqəyə girməyə səy edirlər.

Sovet Ermənistanının Kommunistlər Şurasının rəisi Sedrak Sarkisyan partizanların hücumuna məruz qalaraq öldürülmüşdür. Şofer və arkadaşı ağır y aral anmışdır.”¹

Getdikcə güclənən Vedibasər üsyanı haqqında həmin məcmuənin başqa bir sayında yazılır: “Minlərlə kəndlinin iştirak etdiyi partizan hərəkəti qüvvətli bir şəkil almışdır. Üsyançılar kollektivləşmə siyasətindən vaz keçilməsini, ərzağın hökumətin qoyduğu qiymətlərlə deyil, sərbəst surətdə satılmasını və terrora son verilməsini tələb şüarı altında hərəkət etmədədirlər... Ən aktiv rolü orta hallı köylülər və əksəriyyətlə şəhər ünsürləri oynamaqdadır.”²

“Odlu yurd” məcmuəsi Vedibasər üsyanının yatırılması zamanı qətlə yetirilən Abbasqulu bəy Şadlinskiyin ölümü ilə bağlı başqa bir məlumat-onun daşnaklar tərəfindən qətlə yetirilməsi haqqında məlumat vermişdi. Məcmuənin “Vedibasərdə qara bayraq” adlı məqaləsində yazılır: “Zəngibasər, Vedibasər, Gərnibasər və Naxçıvan tərəflərdə üsyan məntəqələrində olan köylərdə qara bayraq çəkilmiş olduğu hüduu boyunda olan müxbirlərimiz tərəfindən xəbər verilməkdədir. Matəmdə erməni köylüləri də iştirak etməkdədirlər. Abbasqulu ağanın qrupundan olan köylülərdən 80 nəfəri 17 tələfat vermək müqabilində Türkiyəyə keçməyə müvəffəq olmuşlar. Ruslar Araz boyunda hüduu keçərkən öldürdükləri 17 köylünün meyitlərini günlərcə səhrada buraxmışdılar. Türkiyəyə keçməyə müvəffəq olan 63 köylünün söylədiklərinə görə, Abbasqulu ağa daşnaklar tərəfindən qətl edilmişdir. Və bu hadisə daşnak olmayan erməni köylülərinin də nifrətinə səbəb olmuşdur.”³

“Abbasqulu ağa nəçin öldürüldü” sualına məcmuədə belə cavab verilir: “Hər kəsdən ziyadə bolşevikləri sevindirəcək olan bu qətl hadisəsinə Daşnaklar nədən müraciət etmişlər?

¹“Odlu yurd” (“Odlu Yurt”) məcmuəsi, 1930-cu il, sayı 17(5), səh.193.

² Həmin məcmuə, 1930-cu il, sayı 18(6), səh. 244.

³Yerə orada, səh. 229.

Abbasqulu ağa rus inqilabından sonra əksəriyyəti türk olan İrəvan vilayətində “süni bir erməni əksəriyyəti” yaratmaq üçün türk köylərini yerlə yeksan etməyə başlayan daşnaklara, onların qəhrəmanı andraniklərə iki il müqavimət göstərmiş, bu yerlərdə türkün mövcudiyyətini mühafizə etməyə müvəffəq olmuşdu.

O zaman İrəvan vilayətində Zaqafqaziya Seyminin xüsusi komissiyası 200-dən artıq türk köylərinin məhv edilmiş olduğunu təsbit etmişdi. Abbasqulu aqa daşnakların şeytani tədbirlərinə qarşı çıxmış, bu sayədə Vədi və Naxçıvan tərəfləri bu soyqırımdan qurtara bilmişdi. Daşnaklar indi Abbasqulu ağanın ruslara qarşı mübarizə etməsindən istifadə edərək «intiqam» almışlar. Abbasqulu ağanın öldürülməsindən daşnak olmayan erməni köylüləri daha çox mütəəssir olmuşdular.”¹

Ermənistanda azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin üsyanı yatırıldıqdan sonra, üsyançıların xeyli hissəsi İran və Türkiyəyə qaçmağa məcbur olmuşdularsa da, bu üsyanı bəhanə edərək azərbaycanlı kəndlərində kütləvi surətdə həbs prosesi başlanmışdı. həbslərin başlanmasına ikinci bəhanə isə Ermənistanda yaşayan türklərin - azərbaycanlıların İran və Türkiyə ilə qohumluq əlaqələrinin olması və onların guya həmin ölkələrə mühacirət etmiş əksinqilabçı qüvvələrlə əlaqə saxlamaları olmuşdu.

“Odlu yurd” məcmuəsi “İrəvanda həbslər” adlı məqaləsində yazırdı: “İrəvan vilayətində 130 türk millətsevərlər həbsə alınmışlar. Bunlar Rusiyaya sürüləcəklər. Məhbusların arasında Türkiyəyə keçməyə təşəbbüs etməkdə ittiham edilənlərdən Abbas və Məhəmməd Tağı bəylər də vardır. Martin 17-də sürüləcəklərdi. Fəqət Borçalıda və Qazax tərəflərində dəmiryol xəttinin türk köylərinin əlində olması nəzərə alınaraq hələlik təxirə salınmışdır.”

¹ Yenə orada, səh.230.

² Yenə orada, səh.231.

Ermənistanda azərbaycanlıların kütləvi repressiyası onların Türkiyəyə qaçıb canlarını yurtarmağa məcbur edirdi. Bu, xüsusilə Türkiyə ilə həmsərhəd rayonlarda kütləvi xarakter almışdı. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar sərhəd mühafizəsinin zəif olduğu yerlərdən, dağlıq ərazilərdən gecələr dəstələrlə Türkiyəyə keçirdilər.

Adı çəkilən məcmuə “Mühacirət” məqaləsində yazırdı: “Ermənistanda yaşayan türklərdən mayın sonuna qədər Türkiyəyə (İqdir tərəflərə) 300 adam keçmişdir. Bunlardan yalnız 50-si ailəlidir. Yerdə qalanların ailələri o tərəfdə qalmışdır. Zəngibasar, Vedibasar və Gərnibasarda 200 ailənin evləri məhv edilmişdir. Sərhəddə yaxın və uzaq yerlərdən 10 minlərlə əhali gecə-gündüz Türkiyəyə keçməyə çalışırlarsa da, bolşeviklər sərhəddə mane olurlar. Məndiyə qədər keçmək istəyənlərin çoxu ruslar tərəfindən sərhəddə öldürülmüşdür.”¹

30-cu illərdə Vedibasarin, Zəngibasarin, Qəmərlinin, Dərələyəzin, Ağbabanın və digər bölgələrin əlli mindən artıq türk əhalisi ailəliklə Qazaxstan çöllərinə sürgün edilmişdilər. Sərt iqlim və bərbad mənzil şəraitinə uyğunlaşa bilməyən əhəlinin xeyli hissəsi tələf olmuşdu.

Sürgün müddəti qurtardıqdan sonra öz evlərinə qayıtmaq istəyən ailələrin əksəriyyətini yaşadıkları rayonun Türkiyə ilə sərhəd olmasını bəhanə edərək Ermənistana buraxmadıqlarından, onlar ya geri qayıtmış, ya da Azərbaycan və Gürcüstanda sığınacaq tapmışdılar. Nazırda Qazaxıstanda yaşayan soydaşlarımızın əksəriyyətini 30-cu illərdə Ermənistandan sürgün edilmiş ailələrin övladları təşkil edirlər.

Keçmiş Sovet İttifaqının hər yerində olduğu kimi, 1936-37-ci illər repressiyası zamanı Ermənistanda da ilk növbədə orada yaşayan türk ziyalıları təqiblərə məruz qalmışdılar. On minlərlə türk həmin illərdə “troyka”nın qərarı ilə həbs edilmiş, onların xeyli hissəsi güllələnmişdi.

¹Yenə orada.

Ermənistanı əksinqilabçı və antisovet ünsürlərdən təmizləmək adı altında aparılan milli ayrışdırıcı siyasəti o həddə çatdırılmışdı ki, respublikada azərbaycanlı kadrlar demək olar ki, qalmamışdı. İş o həddə çatmışdı ki, “parçala, hökm sür” siyasəti yeridən Moskvanın vəziyyəti Ermənistanda azərbaycanlıların diskriminasiyaya məruz qalmasını etiraf etməyə məcbur olmuşdu. 1936-cı ilin noyabr ayında SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Millətlər Şurasının Rəyasət Heyəti “Ermənistanda milli azlıqlar arasında aparılan işlərin vəziyyəti” haqqında məsələ müzakirə etmişdi. Qərarda göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi milli azlıqlar arasında iş aparan şöbəsini ləğv etmişdir. Mərkəzi orqanlar milli azlıqların mədəni və təsərrüfat ehtiyaclarının ödənilməsinə təmin etməmişlər. Milli azlıqlar içərisindən mərkəzi aparatlar üçün milli kadrların hazırlanması, milli rayonların azərbaycanlı və kürd kadrları ilə təmin edilməsi və dövlət işlərinin yerlərdə onların dilində aparılması qeyri-kafi vəziyyətdə olduğu qeyd edilirdi.

SSRİ MİK Millətlər Şurasının Rəyasət heyəti Ermənistan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə tapşırırmışdı ki, qısa müddət ərzində milli azlıqlarla iş aparan şöbəni bərpa etsin, azərbaycanlı və kürd əhalisinin yaşadıkları rayonların aparatlarını milli kadrlarla əvəz etsin, milli azlıqlar içərisindən kadrlar hazırlasın, azərbaycanlıların və kürdlərin milli kolxozlarında torpaqların əbədiyyət olaraq onların istifadəsinə verilməsi haqqında fərman versin.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz qərarla əlaqədar Berlində nəşr edilən “Kutlu od” adlı milli Azərbaycan məcmuəsi “Ermənistanda türklər” məqaləsində yazırdı: “Sovet Azərbaycanında tədrisatın 15 dildə getdiyi, gərək maarif, gərəkse kommunist fırqəsi təşkilatlarında bu millətlərə məxsus seksiyalar mövcud olduğu oxucularımıza məlumdur, Üstəlik, bir də “Muxtar Dağlıq Qarabağ” adıyla Azərbaycanın göbəyində bir Ermənistan dəxi yaradılmışdır.

Məlum olduğu üzrə bugünkü Sovet Ermənistanında yaşayan azəri türkləri Qarabağdakı ermənilərin sayından az deyildir. Əcəba, bu yüz əlli minə varan qardaşlarımızın vəziyyəti nə

haldadır? Onlara muxtariyyət verilmişmi? Dövlət müəssisələri yanında onlara məxsus təbii səsiyyəti mövcuddurmu? Milli kulturlərini inkişaf etdirmək üçün imkan və vəsaitə malikmidirlər?

...Ermənistanda sayları 150 minə çatan türklər yox olmağa məhkum edilmişlər. Vəziyyət o qədər faciəvi imiş ki, Moskva bunu etiraf etməyə məcbur olmuşdur. Bir Moskva ki, özü rus olmayan millətləri boğazlamaq və məhv etməklə məşğuldur.”¹

1937-ci ilin payızında Ermənistanda güclənən repressiyaların dalğasının fonunda azərbaycanlılar daha ağır zərbə almış oldular. Xalq düşmənlərini, trotskiçi-buxarınçı cəsusları ifşa etmək məqsədilə AMikoyan, N.Yecov və L.Beriya Ermənistanla gəlmişdilər. Mikoyanın repressivliyi ilə keçirilən “təmizlənmə” prosesində Moskvaya belə məlumat vermişdilər ki, Ermənistanda Araz və yuxarı Arpaçay boylarında yaşayan azərbaycanlılar guya elliklə Türkiyəyə keçmək fikrindədirlər. Ona görə də həmin ilin payızında və 1938-ci ilin yazında Vedibasar, Zəngibasar, Qəmərli, Eçmiədzin, Noktemberyan və Ağbaba rayonlarının Türkiyə ilə həmsərhəd kəndlərində yaşayan on minlərlə azərbaycanlılar kütləvi surətdə repressiyaya məruz qaldılar. Minlərlə ailə sürgün edildi.

Ümumiyyətlə, Ermənistanda 30-cu illərdə 50 mindən artıq azərbaycanlılar repressiyaya məruz qalmışdılar. Bu aksiya icra edilən zaman heç bir müqavimətə rast gəlməyən Ermənistan rəhbərləri 40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərində daha bir aksiyanın azərbaycanlıların deportasiyası aksiyasının həyata keçirilməsinə nail oldular.

¹ “Kutlu od” (“Kutlu od”) məcmuəsi, 1936-cı il, N 1, səh.28-29

2. 1948-1953-cü İLLƏR DEPORTASIYASI.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı 1918-1920-illərdə soyqırım və 1930-1938-ci illərdə repressiya aksiyası həyata keçirilməsinə baxmayaraq, Ermənistanın Türkiyə və İran sərhədləri, eləcə də Azərbaycan və Gürcüstan sərhədləri boyunca yenə də əsasən azərbaycanlılar yaşayırdılar. İrəvan şəhərinin ətraf rayonları ən münbit torpaqlar hesab edilirdi və həmin rayonlarda da azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər.

Ermənistan rəhbərlərinin qarşısında duran başlıca vəzifə İrəvan ətrafında və Türkiyə ilə sərhəd boyu münbit torpaqlarda yaşayan azərbaycanlıları həmin ərazilərdən köçürməyə nail olmaqdan ibarət idi. Bunun üçün isə ilk növbədə Moskvanın razılığı alınmalı idi. Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanda yaşamaq arzusunda olduqlarını, lakin onları yerləşdirmək üçün ərazilərin azlıq təşkil etdiyini Stalinin nəzərinə çatdırmaq lazım gəlirdi. Çıxış yolunu isə türklərin Azərbaycanın arın rayonlarına köçürülməsində göürdülər.

Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanla köçürülməsi üçün məsələ qaldırmaq fürsətini onlar ilk dəfə 1943-cü ildə Tehran konfransı zamanı əldə etmişdilər. Konfransın gedişində zərək erməni diasporunun nümayəndələri SSRİ xarici işlər naziri Molotovla əlaqə yaratmış, onların Ermənistanla köçürülməsi üçün Sovet rəhbərliyinin razılıq verməsini xahiş etmişdilər. Molotov İ.Stalinlə danışıqdan sonra onların köçürülməsinə razı olduqlarını bildirmişdi.¹

1945-ci ildə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Harutyunov yenidən Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsini qaldırır. O, məsələ müsbət həll olunarsa, onda Qarabağın keçmiş mərkəzi və 1920-ci ildə dağıdılmış Şuşanın bərpası

¹ Məmmədov İ., Əsədov S., Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi öçerk) Bakı, 1992, səh.48. 112

haqqında təkliflər hazırlayaraq Mərkəzi hökumətə təqdim edəcəyini bildirir. Stalin həmin məktubu K.Malenkova, o da M.Bağirova göndərir. Bağirov cavab verir ki, etiraz etmir, lakin o şərtlə ki, Ermənistanın, Gürcüstanın və Dağıstanın əsasən azərbaycanlılar yaşayan və tarixən Azərbaycanın olmuş əraziləri onun özünə qaytarılsın. Beləliklə, məsələnin arzu olunmaz istiqamət alacağını hiss edən Moskva onun üstündən keçməli olur.¹ Bundan sonra Ermənistan

rəhbərləri öz taktikasını dəyişir. Xaricdən gətiriləcək erməniləri yerləşdirmək bəhanəsi ilə oradan azərbaycanlıların deportasiya edilməsinə nail olmağa çalışır.

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan hökumətinin vəsatətini əsas götürərək SSRİ hökuməti xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına köçürülməsi işinin təşkili haqqında qərar verir. Ermənistan hökuməti yanında repatriantların qəbulu və yerləşdirilməsi üzrə xüsusi komitə yaradılır və ermənilərin köçürülməsi nəzərdə tutulan ölkələrə respublika hökuməti öz nümayəndələrini göndərir. Artıq 1946-cı ilin əvvəlində 130 min erməni Ermənistana köçmək arzusunda olduğunu bildirir. “hncak” və “Ramkavar” partiyaları Ümumerməni Xeyriyyə İttifaqı köçürülmənin təşkili üçün 1 milyon dollar xərcləyir.

Təkcə 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50,9 min nəfər, 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İran və Livandan 35,4 min nəfər erməni qəbul edilib Ermənistanda yerləşdirilmişdi.

1948-ci il yanvarın 9-da “Sovet Ermənistanı” qəzeti baş məqaləsində yazırdı: “Bolşeviklər Partiyası, Sovet hökuməti və şəxsən Stalin yoldaşın qayğısı sayəsində öz doğma yurdundan uzun illər boyu didərgin düşərək yad ellərdə səfilliklə həyat keçirən 90 minə qədər erməni öz doğma vətəninə - Sovet Ermənistanına qayıtmaq imkanı tapmışdır... Vətənə

¹ Paşayev A., Köçürülmə, B.1995, səh. 7-8.

² История армянского народа, İrəvan, 1980, səh.365.

qayıdan ermənilər böyük şadlıq və misli görünməmiş ruh yüksəkliyi ilə onlar üçün yeni olan həyata qoşulurlar.

Sovet hökuməti vətənə qayıdan erməniləri aclıq və dilənçiliyinin girdabından xilas etmiş, onlara yeni həyat şəraiti yaratmışdır.”

Göründüyü kimi, “millətlər atası” Stalinin sayəsində ermənilərə “yeni həyat”, azərbaycanlılara isl sürgünlər, didərginlik və deportasiya qismət olurdu.

Ermənistan rəhbərləri köçürülmələrin 1946-cı ilə nisbətən 1947-ci ildə azalmasının səbəbini onunla izah edirdilər ki, xaricdən gələn ermənilər əsasən şəhər sakinləridir, onları dağlıq rayonlarda yerləşdirmək mümkün deyil, köçürülənlər isə yalnız İrəvan və onun ətraf rayonlarında məskunlaşmaq istəyirlər. Ermənistan rəhbərliyi xaricdən gələn erməniləri qəsdən günlərlə dəmiryol stansiyalarında saxlatdırır, onlar arasında təbliğat aparırdılar ki, əgər İrəvanda və onun ətraf rayonlarında yerləşdirilməsələr, geriye - xaricə qayıtmaq haqqında Moskvaya teleqramlar vursunlar. Onlar bütün bunların Sovet hökumətinin xarici ölkələrdə nüfuzuna təsir edəcəyini İ.Stalinin nəzərinə xüsusi çatdırırdılar. Digər tərəfdən, xaricdən Ermənistana köçmək arzusunda olan minlərlə ermənilərin siyahısı hər gün Moskvaya təqdim edilirdi.

Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Harutyunov “vəziyyətdən yekənə çıxış yolunu” Ermənistandan yüz min əhəlinin Azərbaycana köçürülməsində görür, İ.Stalindən buna razılıq verməsini xahiş edir. Ermənistan hökuməti köçürüləcək yaşayış məntəqələrinin siyahısını əvvəlcədən hazırlamışdı. Bu siyahıya ilk növbədə İrəvan şəhəri və ona yaxın Əştərək, Zəngibasar, Eçmiədzin, Noktemberyan, Artaşat (Qəmərli) Qarabağlar, Vədi, Yeğeqnadzor, Hrazdan (Axta), Əzizbəyov və s. rayonlar daxil edilmişdi.

Ermənistan rəhbərləri Stalini başa salmışdılar ki, göçürülən azərbaycanlıları Azərbaycanın pambıq yetişdirilən rayonlarında, Muğan-Mil düzənliyində yerləşdirmək iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Çünki 1945-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti Kür-Araz ovalığının yenidən qurulması haqda qərar qəbul etmişdi.

Ermənistandan azərbaycanlıların zorla Azərbaycana köçürülməsinə razılıq verən, isti iqlim şəraiti və baxımsızlıq nəticəsində on minlərlə adamın tələf olmasında müqəssir hesab edilən Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mircəfər Bağirovun məhkəməsi zamanı o, həmin prosesə belə şərh etmişdi ki, 1947-ci ilin sonunda İ.Stalinin köməkçisi Poskrebışev ona zəng edib Stalinin onu çağırıldığını söyləyir. O, Moskvaya gedir və Stalinin qəbul otağında Q.Harutyunovla rastlaşır. Birlikdə Stalinin kabinetinə daxil olurlar. Stalin müqəddiməsiz filansız deyir:

-Bağırov, bilirsən də ermənilər xaricdən Ermənistana gəlirlər. Harutyunovun da torpaı yoxdur. Sən öz azərbaycanlılarını oradan götür, onları Muğanda, Mildə yerləşdirərsən.

M.C.Bağırov deyir ki, yoldaş Stalin, bu asan məsələ deyil. İcazə verin qayıdım, Bakıda yoldaşlarla da məsləhətləşim. Məsələni yoluna qoymaqı götür-qoy edək. Stalin onun bu cavabından əsəbləşir və deyir:

-Deyildi, əməl et! Qurtardı!

M.C.Bağırovun Bakıya qayıtmasından bir qədər sonra yəni dekabrın 27-də SSRİ Nazirlər Soveti "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 4083 №-li qərar qəbul edir.

Bu qərar Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türkləri üçün qəfil və gözlənilməz olur. Dekabrın 23-də qəbul edilən qərarın özü də tələsik hazırlandığından giriş və izahat verilməmişdi. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il fevralın 2-də müvafiq qərar qəbul edir.

SSRİ Nazirlər Soveti 10 mart 1948-ci ildə 4083 №-li qərara əlavə olaraq "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında 754 №-li qərar qəbul edir. Bundan sonra Azərbaycanda Köçürmə İdarəsi, Ermənistranda isə köçürmə komissiyası təşkil edilir.

Ermənistan rəhbərliyinə də elə bu lazım idi. 1948-ci ildə Suriya, Livan, Fransa, ABŞ, Misir, Bolqarıstan və Rumıniyadan cəmi 10 minə yaxın erməni köçürülür. Beləliklə, xaricdən ermənilərin Ermənistana köçürülməsi dayandırılır.

Ümumiyyətlə, 1946-1948-ci illərdə xaricdən Ermənistana təqribən 100 min erməni köçürülür.¹

1947-ci il 23 dekabr tarixi qərarında göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə "kənüllülük prinsipi əsasında" Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. 1948-ci ildə 10 min 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin qərarın 11-ci bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalini Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri öz yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 2 fevral tarixli qərarına əsasən 1948-ci ildə Ermənistandan köçürüləcək 10 min nəfər əhalini qəbul etmək və yerləşdirmək planlaşdırılmışdı. Qərarla Salyan, Saatlı, Sabirabad, Əli-Bayramlı, Puşkin Ağcabədi və Xıllı rayon icraiyyə komitələrinə tapşırılmışdı ki, 1948-ci il fevralın 15-də köçürülənlərin yerləşdiriləcəyi kolxozlarda olan boş yaşayış evlərinin təmiri və bərpası üçün tikinti briqadaları yaratmaq, onları lazımi nəqliyyat vasitəsilə təmin etmək, yaşayış evlərinin bir hissəsini köçürülənlərə vermək istəyən kolxozçuları aşkar etmək və uçota götürmək, kolxozlarda köçürülmə ilə əlaqədar geniş izahat işləri aparmaq lazımdır.

Qərarın icra edilməsinin məcburiliyi ona gətirib çıxarmışdı ki, mülayim iqlim şəraitinə, bulaq suyuna adət etmiş əhalinin xeyli hissəsi

¹ История армянского народа, səh. 365.

Kür-Araz ovalığında ictimai binalarda yatalaqdan, qızdırmadan, malyariyadan və digər yolxucu xəstəliklərdən məhv oldular.

Ümumiyyətlə, 1948-ci il noyabrın 1-nə qədər 1799 təsərrüfat, (7747) nəfər köçürülmüş, üstəlik, 429 ailə (2834 nəfər) köçürülməsi nəzərdə tutulan və tutulmayan rayonlardan müxtəlif təzyiqlərə məruz qaldıqları üçün pərakəndə halda Azərbaycana köçmüşdülər.

Həmin ilin dekabrında 129 təsərrüfatda birləşən 462 nəfər də köçür. Onlardan 65 ailə Noyembəryan rayonunun Körpülü kəndinin, 64 ailə isə İrəvan şəhərinin sakinləri olmuşlar¹. Ümumiyyətlə, rəsmi məlumatla 1948-ci ildə Ermənistandan Azərbaycana 6298 ailə (24631 nəfər) köçürülmüşdür.

1949-cu ilin sentyabrın 21-də vəziyyətin dözülməz olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti SSRİ Nazirlər Sovetinə müraciət edir ki, həmin il üçün köçürülmə planını

10 min nəfərə endirsin. 1949-cu ilin oktyabr ayına olan məlumata görə 983 təsərrüfat (4000 min nəfər) keçürülmüş, 1500 təsərrüfatı birləşdirən 6000 min nəfərə isə köçürülmə biletləri verilmişdi. Hətta Ermənistanda benzin çatışmadığından köçürmə planını yerinə yetirmək məqsədilə Azərbaycan öz yanacaq fondundan əhalini dəmiryol stansiyalarına gətirmək üçün 60 min ton benzin ayırır. Ümumiyyətlə, 1949-cu ildə Ermənistandan 12306 ailə (54373 nəfər) köçürülür. Köçürülənlər əsasən Zərdab, Əli-Bayramlı, Kürdəmir, Göyçay, Mirbəşir, Salyan, İmişli, Sabirabad və Yevlax rayonlarında yerləşdirilir.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1950-ci ildə 2419 ailənin (14361 nəfər) köçürülməsi üçün qərar qəbul etsə də, həmin il 65 min nəfər köçürülür. 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülmüş ailələrdən yalnız 4878-ni yaşayış evləri ilə təmin etmək mümkün olur.

1951-ci ilin əvvəlindən köçürülən əhalinin bir hissəsi məcbur olub Ermənistana - boşaldılmış kəndlərə qayıdırlar. Geri qayıtmanın kütləvi şəkil

¹ Paşayev. A, “Köçürülmə”, səh.16-17

alacağından ehtiyat edən Ermənistan rəhbərliyi böyük hay-küy qaldırır, onları qəbul etməkdən imtina edir. Əslində isə xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək adı altında köçürülən kəndlər əsasən boş qalırdı. Xaricdən gələnlərin cüzi hissəsi kənd rayonlarına gedirdilər. Hər cür yağlı vədlərlə gətirilən ermənilərin əksəriyyəti özlərini aldadılmış hesab edir, sosial inkişaf baxımından bərbad vəziyyətdə olan azərbaycanlı kəndlərinə ayaq qoymaq istəmirdilər. Ermənilər kütləvi surətdə gəldikləri ölkələrə qayıtmağa can atırdılar.

1951-ci ildə Ermənistandan 1500 ailənin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi planlaşdırılır. Onlardan 400 ailə İrəvan şəhərinin sakinləri nəzərdə tutulurdu. 1952-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin köçürmə planı haqqında qəbul etdiyi qərarla 1200 təsərrüfatın köçürülməsi nəzərdə tutulur və ilin axırında bu plan 124,6 faiz yerinə yetirilir. Nəmin illərdə eyni zamanda qeyri-rəsmi surətdə Ermənistandan Azərbaycana mindən çox ailə köçüb gəlmişdi.

1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 144 654 nəfər doğma ev-əşiyindən zorla köçürülür¹.

1953-cü ildə İ.Stalinin elümündən sonra köçürmə dayandırılır və əhalinin geriye qayıtma prosesi sürətlənir. Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası ilə yanaşı, yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi, təhsil və mədəniyyət ocaqlarının bağlanması, rayonların birləşdirilməsi əməliyyatı aparılırdı. Təkcə 1947-1953-cü illərdə 60-dan artıq yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilmişdir. Ermənistan SSR Ali Sovetinin 19 sentyabr 1950-ci il fərmanı ilə aşağıdakı dəmiryol stansiyalarının adları dəyişdirilmişdir: Kolagirən - Tumanyan, Hamamlı - Spitak, Ortakilsə - Maisyan, Tomardaş -Vardakar, Arpaçay - Axuryan, Buğdaşen - Baqravan, Qaraqula - Gedap, Ələyöz - Araqats, Boğudlu - Arteni,

¹ Sərdarov Z., “Ən böyük tarixi ədalətsizlik” məqaləsi, ”Xalq qəzeti”, 26 dekabr 1997-ci il.

Qaraburun - Qarmraşen, Qamışlı - Sovetaşen, Uluxanlı - Masis, İmanşahlı - Mxçyan, Qəmərli - Artəşat, Şirazlı - Ayqavan.

1951-ci il martın 19-da verilən fərmanla Dilican rayonu İcevanla, Əzizbəyov rayonu Mikoyan rayonu ilə, Ələyöz rayonu Abaranla, Qarabaqlar rayonu Vedi ilə, Qukasyan rayonu Amasiya ilə birləşdirilmişdi. Kadr məsələləri həll edildikdən, yəni azərbaycanlı kadrlar çıxış edildikdən sonra bəzi rayonları sonralar yenidən ayırmışdılar.

Ermənistandan zorakı keçürülmə aksiyasını həyata keçirdikdən sonra türkdilli əhalinin azalmasını əsas götürərək rayon və respublika səviyyəli türkdilli kadrları ermənilərlə əvəz edilməyə başlamışdılar. Qarabaqlar, Vedi, Zəngibasar, Krasnoselo rayonlarının partiya komitələrinin birinci katibləri, digər 10 rayonda isə ikinci və üçüncü katiblər dəyişdirilərək yerinə ermənilər təyin edildilər.

Sonralar isə Ermənistan KP MK-nın təşkilat məsələləri üzrə katibi Məmməd İsgəndərov, kənd təsərrüfatı şöbəsinin müdir müavini Rəhim Allahverdiyev, MK-nın məsul təşkilatçısı Cümşüd Sultanov, kənd təsərrüfatı nazirini müavini Hüseyn Məmmədov, Ermənistan

SSR Ali Sovetinin sədr müavini Mirzə Bəşirov tutduqları vəzifələrdən azad edildilər. Məsul vəzifələrdə işləmiş azərbaycanlıların Azərbaycana axını sürətləndi.

Bütün bunlarla yanaşı 13 rayonda Azərbaycan dilində çıxan qəzetlərdən 9-nun nəşri dayandırılır. Azərbaycan teatr sənətinə görkəmli sənətkarlar bəxş edən İrəvan teatri köçürmə illərinin hər cür təzyiq və sıxıntılara baxmayaraq, 1948-1949-cu illərdə “Məşədi İbad”, “Leyli və Məcnun”, “Eşq və intiqam”, “Şah İsmayıl” kimi əsərləri tamaşaya qoymuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq, teatr Basarkeçər rayonunun tamamilə ermənilər yaşayan mərkəzinə köçürüldü.

Ermənistanda ali təhsilli azərbaycanlı kadrların çoxalmasına imkan verməmək məqsədilə ilk növbədə X.Abovyan adına İrəvan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dilində olan fakültələri - dil-ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, fizika-riyaziyyat fakültələri, Ermənistan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun eyniadlı fakültələri bağlanaraq Bakıdakı müvafiq institutlara köçürüldü. Azərbaycan elminə görkəmli xadimlər bəxş etmiş İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Texnikumu bağlanaraq Xanlar rayonuna köçürüldü. Bir qədər əvvəl, yəni müharibə illərində Leninkanda (Gümrüdə) fəaliyyət göstərən və Zaqafqaziyada yeganə olan Süd Sənaye Texnikumunun azərbaycanlı şöbəsi də bağlanmışdı.

Ermənistan rəhbərləri xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək bəhanəsi adı altında Naxçıvanla Ermənistan arasındakı ərazilərdə xeyli miqdarda erməni əhalisinin yerləşdirilməsinə nail oldular. İrəvan şəhərinin əhatəsindən köçürülən azərbaycanlıların əvəzinə erməniləri məskunlaşdırdılar. Köçürülmə nəticəsində İrəvan ətrafındakı Əştərək, Qarabağlar, Qəmərlı, Vədi, Zəngibasar, Hoktemberyan, Eçmiədzin rayonlarının və Arpa-Sevan (Göycə) xətti ətrafında yerləşən rayonların müsəlmanlar yaşayan münbit torpaqları ermənilərin əlinə keçdi. Türkiyə ilə sərhəd boyunda yerləşən Vədi, Zəngibasar, Noktemberyan rayonlarının azərbaycanlı əhalisini köçürməklə ermənilər özləri üçün “etibarlı sərhəd zolağını” təmin etdilər. Amasiya rayonu bir tərəfdən Türkiyə, digər tərəfdən Gürcüstanın ermənilər yaşayan Boqdanovka və Axılkelək rayonları arasında yerləşdiyindən, Ermənistan rəhbərliyi həmin rayonu da köçürmək qərarına gəlmişdi. “Ermənistanın Sibiri” adlandırılan Amasiya rayonunun Qarabulaq, Qızılkənd, Şurabad və Daşkərpü kəndləri Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülmüşdü. Lakin sonralar Amasiyadan köçürülmə prosesi dayandırılmışdı. Çünki köçürülən kəndlərdə kənardan heç bir erməni gəlib məskunlaşmaq istəmədiyindən, kəndlər boş qalırdı. Bu isə iqtisadi cəhətdən Ermənistan hökumətinə əl vermirdi. Çünki Ermənistanın heyvandarlıq məhsulları ilə təmin edilməsində Amasiya rayonunun xüsusi yeri var idi.

Əgər 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 150 minə yaxın əhali deportasiya edilərək Azərbaycana köçürülməsəydi və bu köçürülmə ilə yanaşı mədəni-maarif ocaqları bağlanmasaydı, rəhbər kadrlar sıxışdırılıb çıxarılmasaydı, azərbaycanlı əhalinin təbii artımı nəticəsində 80-ci illərin sonunda Ermənistanda azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayına yaxınlaşacaqdı. Bu təhlükəni Ermənistan rəhbərləri əvvəlcədən hiss edir və vaxtında tədbir görürdülər.

Ermənistandan azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə əlaqədar o dövr Ermənistan mətbuatı, o cümlədən “Sovet Ermənistanı” qəzeti heç bir iz buraxmamışdır. 1948-1953-cü illərdə “Sovet Ermənistanı” qəzetinin səhifələrində yalnız onu müşahidə etmək olur ki, kəndlərdə əhalinin milli tərkibi tədricən dəyişir, müsəlman kəndləri erməni kəndlərinə çevrilir.

Araşdırmalar göstərir ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası haqqında SSRİ hökumətinin qərarı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. həmin qərarla Ermənistanın 23 rayonundan 100 min azərbaycanlı əhalinin könüllü köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdusa da, əslində qərarın icrası zorakı təzyiqlər vasitəsi ilə həyata keçirilmiş, 24 rayondan və İrəvan şəhərindən (200 yaşayış məntəqəsindən) 150 minə yaxın azərbaycanlı deportasiya edilmişdi.

1989-cu ildə SSRİ hökuməti 40-cı illərdə deportasiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının bərpası haqqında qərar qəbul etsə də 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılar həmin xalqların siyahısına daxil edilmədi. Prezident H.Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı həmin illərdə xalqımıza qarşı həyata keçirilmiş

tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi, onun beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılması üçün zəmin yaratmışdır.

1948-1953-cü illərdə indiki Ermənistandan deportasiyaya məruz qalmış azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin siyahısı kitabın əlavə sənədlər hissəsində verilir.

3. ERMƏNİ ŞOVİNİZMİNİN DİRÇƏLİŞİ (1960-1987-ci İLLƏR)

Ermənistanda antitürk, antimüsəlman təbliğatı 60-cı illərin ortalarında yenidən var gücü ilə işə salınmışdı. 1964-cü ildə Ermənistanın rəsmi dairələri Moskvanın razılığı ilə uydurma “Erməni genosidi”nin 50 illiyinin qeyd edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdilər. Bir il ərzində Ermənistanın bütün kütləvi informasiya vasitələri, nəşriyyatları, redaksiyaları 1915-ci il “genosidi”nin təbliği ilə məşğul olmuşdular. həmin vaxtadək gizli fəaliyyət göstərən “Daşnaksutyun” partiyası fürsətdən istifadə edərək, bir növ açıq fəaliyyətə keçmişdi. Erməni millətçiləri 1965-ci ilin fevralında cəllad Andranik Ozanyanın anadan olmasının 100 illiyini təntənəli surətdə qeyd etdilər. Həmin dövrdə Ermənistanı Yenidən Birləşdirmə Komitəsi aradılmışdı.

Bu hərəkata gizli surətdə Ermənistanın KP MK-nın o zamankı birinci katibi Y.Zarobyanyan, ikinci katibi H.Bağdasaryan, Elmlər Akademiyasının prezidenti V.Hambarsumyan, şairlərdən Hovanes Şiraz, Silva Kaputikyan, akademik B.Ulubabyan, C.Kirakosyan və s. rəhbərlik edirdilər. Nümayiş və mitinqlərdə isə tələbələr və xaricdən gələn erməniləri qabağa verirdilər.

Komitə öz qarşısına “Türkiyə Ermənistanı”nı, Naxçıvan və Qarabağı indiki Ermənistana birləşdirməyi məqsəd qoymuşdu.

1965-ci aprelin 24-də İrəvanda “qırğınların” 50 illiyinə həsr edilmiş yığıncaq keçirilmiş, Ermənistan EA-nın prezidenti Viktor Hambarsumyan məruzə etmişdi.

Tədbirin keçirilməsi zamanı Ermənistanı Yenidən Birləşdirmə Komitəsinin üzvləri onların nümayəndəsinə məruzə üçün söz verilməməsinə etiraz əlaməti olaraq Opera Teatrı binasının şüşələrini sındırmış, şəhərdə çaxnaşma salmış, orada yaşayan azəri türklərini “genosid”lə hədələmişdilər.¹

60-cı illərin ortalarında Ermənistanda aparılan milli ayrışdırıcılıq siyasəti və diskriminasiya aksiyası nəticəsində İrəvan və onun ətraf rayonlarından minlərlə ailə Azərbaycana köçməyə məcbur olmuşdu.

1961-ci ildə SSRİ hökuməti xaricdə yaşayan ermənilərin yeni dəstəsinin qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Ermənistan KP MK-nın 1961-ci il oktyabr plenumunda qərara alınmışdı ki, ermənilərin Ermənistana 1946-48-ci illər köçürülməsi zamanı əldə edilən təcrübəyə əsaslanaraq, onlara mənzil fondu ayırmaqla, məktəblər və s. sosial obyektlər təşkil etməklə onların yerləşdirilməsinə başlansın. 1962-ci ilin əvəlində başlayaraq Kiprdən, Misirdən, İrandan, ABŞ-dan, Türkiyədən, Urquvaydan, Argentinadan ermənilər Ermənistana axışdılar. 1962-1965-illərdə Ermənistana 7 min erməni gəlmişdi. Onlar əsasən sənaye şəhərlərində və Høktəmbəryan , Eçmiədzin, Artəşat və Vədi rayonlarında yerləşdirilmişdilər.

Ümumiyyətlə, 1962-1973-cü illərdə xaricdən Ermənistana 26 min erməni gəlmişdi.²

1946-1948-ci illərdə olduğu kimi, 60-cı illərdə də xaricdən ermənilərin Ermənistana gətirilməsi oradan azərbaycanlıların kütləvi surətdə deportasiya edilməsi ilə nəticələnmiş, on minlərlə azərbaycanlı əhalinin Azərbaycana və başqa yerlərə köçməsinə səbəb olmuşdu. 1968-ci ildə erməni tarixçiləri saxtakarlıqla Erebus (guya qədim İrəvan) şəhərinin guya 2750 il öncə salındığını sübuta yetirməyə cəhd göstərdilər, təntənəli yubileylər keçirdilər. Ermənilər əski erməni əlifbası ilə şəhərin salınma tarixini yazmış və onu şüşə qabın içərisində torpağa basdırmışdılar. Lakin həmin şüşə qabın II Yekaterina zamanında Rusiyada istehsal olunduğu sübut edildikdən sonra ifşa olundular. Erməni tarixçilərinin İrəvan şəhərinin əski türk şəhəri

¹ Didərginlər, Bakı, 1990, səh. 92-97.

² История армянского народа, İrəvan, 1980, səh.417-418

olması faktını danmaq cəhdləri bir daha puça çıxdı. Təəssüf ki, həmin vaxt Azərbaycan alimləri susmaqı üstün tutdular.

1979-cu ildə keçirilən Ümumittifaq siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə Ermənistanda azərbaycanlılar 160841 nəfər, yaxud Ermənistan əhalisinin (3037259 nəfər) 5,3 faizini təşkil edirdilər. 1926-cı ildə Ermənistanda türklər 84,6 min nəfər olmuşdular. Həmin dövrlə müqayisədə azərbaycanlılar cəmişi 89 faiz, yaxud 1,9 dəfə artmışdı. Müqaisə olunan müddətdə ermənilər 743,6 min nəfərdən 2725000 nəfərə çatmışdı. Onların artımı 280 faiz, yaxud 3,7 dəfə olmuşdur. Eyni müddət ərzində kürdlər 15,3 min nəfərdən 50822 nəfərə çatmış, 301 faiz, yaxud 3,3 dəfə artmışdı. Bu rəqəmlər azərbaycanlıların Ermənistanda nə dərəcədə diskriminasiya və repressiyaya məruz qaldıqlarına əyani nümunədir.

Təəccüblü orasıdır ki, 1972-ci ildə Ermənistan respublikası “Xalqlar dostluğu” ordeni ilə təltif edilmişdi.

1965-ci ildə Ermənistan rəhbərləri Göycə (Sevan) gölünün suyunun azalmasını bəhanə edərək Arpa çayının kanal vasitəsi ilə Göycə gölünə axıdılması üçün SSRİ hökumətinin qərarını ala bildilər. Uzunluğu 48,5 km olan bu tunnel-kanalın çəkilməsi ilə Arpa çayından suvarılan Naxçıvan MSSR-in torpaqları suya həsrət qaldı. Təəssüf ki, Azərbaycanın o zamankı rəhbərləri ermənilərin bu hərəkətinə qarşı çıxmağa özlərində cəsarət tapmadılar.

1960-1970-ci illərdə Ağstafa - İcevan, İcevan -Razdan, Sevan - Şorca, Şorca - Zod (qızıl mədəninə) çəkilən elektrifikasişdırılmış dəmiryol xətləri Ermənistanın iqtisadiyyatının dirçəlməsinə xeyli təkan verdi. Çünki Ermənistanın nəhəng kimya sənayesi müəssisələri və toxuculuq kombinatları bütövlükdə Azərbaycandan gətirilən xammal əsasında işləyirdi.

Zod qızıl mədənindən çıxarılan qızılın yuyulması zamanı əmələ gələn zəhərli maddələr Araz çayına axıdılır. Gorus və Sisyanın sənaye müəssisələrinin tullantıları Həkəri çayı vasitəsilə,

Qacaran və Qafanın mis-molibden emalı kombinatlarının zəhərli tullantıları Oxçu çayı vasitəsilə Araz çayına, Allahverdi - Şamlıq mədənlərinin tullantıları isə Debet çayı vasitəsilə Kur çayına axıdılır, Azərbaycan təbiətinə, canlı aləminə, ekologiyasına öldürücü zərblər vurur.

Ermənistanın iqtisadiyyatı bütövlükdə Azərbaycandan qidalanmasına baxmayaraq, erməni ziyalıları, mədəniyyət və incəsənət xadimləri mütəmadi olaraq antitürk, antiazərbaycan təbliğatını gücləndirir, erməni və Azərbaycan xalqları arasında ədavət toxumu cücərdirdilər. İrəvanda 1915-ci il “soyqırımı”na məruz qalanların xatirəsinə abidənin qoyulması, Hoktemberyan rayonunda Sərdarabad döyüşçülərinin xatirəsinə memorial kompleksinin açılması, uşaqdan böyüyə kimi hamının bu abidələri ziyarət etməsi, “erməni qırğınları”na həsr edilmiş kinofilmlərin nümayiş etdirilməsi erməni xalqında Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik hisslərinin alovlanmasına səbəb olurdu. Xüsusən, erməni yazıçılarından S.Zoryanın, K.Eminin, S.Xanzadyanın, S.Ayvazyanın tarixi səpgidə yazılan roman və povestləri, publisistik əsərləri erməni xalqında türk dünyasına, müsəlman dünyasına qarşı düşmənçilik hissləri təlqin edirdi.

İrəvan televiziyası və radiosu Qarabağın və Naxçıvanın erməni torpaqları olması haqqında günəşiri verilişlər təşkil edir, bir növ erməni gənclərini Azərbaycana qarşı hücumə hazırlayırdı.

1965-ci ildən etibarən hər il aprelin 24-ü rəsmi olaraq “genosid” günü kimi qeyd edilir. Həmin günlər Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar üçün qorxulu gün hesab edilirdi. Şəhərin küçə bazarlarında ələ keçən azərbaycanlıları döyür, təhqir edirdilər.

1983-cü il aprelin 24-də ermənilər “genosid” gününü bəhanə edərək Masis (Zəngibasar) rayonunun mərkəzində (Uluxanlıda) azərbaycanlılar yaşayan evlərə basqınlar etmiş, qəsəbədəki qəbiristanlıqda qəbir daşlarını qırıb dağıtmışdılar. Müdafiəsiz əhali Türkiyə sərhəddinə sığınmağa məcbur olmuşdu. Yalnız hərbiçilər işə qarışdıqdan sonra azqınlıqlara son qoyulmuşdu.¹ Bu cür hadisələr Ermənistanda türklərin yaşadıkları 22 rayonda müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif cür baş verirdi.

Son yetmiş ildə Ermənistanda yaşayan Azərbaycanlılara qarşı açıq elan edilməmiş “səlib yürüşü”nün proqramı respublikanın ən yüksək dairələrində hazırlanır, gizli qərarlar və xüsusi göstərişlər vasitəsilə həyata keçirilirdi. 80 -ci illərin ortalarında Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların problemlərini həll etmək üçün məsələnin kəskin şəkildə Ermənistan rəhbərləri

qarşısında qoyulması vaxtı çatmışdı. Bu məsələni Azərbaycan rəhbərləri qaldırmalı idilər. Haqq, ədalət də bunu tələb edirdi. Lakin Azərbaycan rəhbərləri hər gün Ermənistandan onların ünvanına göndərilən imdad dolu şikayət məktublarına etinasız yanaşır, Ermənistanın “daxili işlərinə qarışmamağını” üstün tuturdular.

Həmin dövrdə Ermənistanda iki yüz mindən artıq azərbaycanlı yaşadığı halda, Ermənistan KP MK aparatında onları bir nəfər inspektor təmsil edirdi. Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin və Ali Sovetinin aparatlarında bir nəfər də olsun məsul şəxs işləmirdi. Ali Sovet sədrinin ictimai əsaslarla müaviniindən başqa (“Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktoru ənənəvi olaraq ictimai əsaslarla müavin seçilirdi). Komsomolun Mərkəzi Komitəsində isə 1981-ci ildən etibarən bir nəfər təlimatçı işləyirdi. Əhalinin əksəriyyətini türklər təşkil edən rayonlarda (Krasnoselo, Vardenis (Basarkeçər), Masis (Zəngibasar), Amasiya (Ağbaba)) əsas nomenklatur vəzifələrdə ermənilər işləyirdilər. Amasiya rayonu əhalisinin 86 faizini azərbaycanlılar təşkil etdiyi halda, nomenklatur vəzifələrinin 90 faizini ermənilər tutmuşdular. Əvvəllər Ermənistanın rayonlarında rayon partiya komitəsinin birinci katibi vəzifəsində işləmiş azərbaycanlıların heç birinə Ermənistanda

¹ Xəlilov İ., “Zəngibasar necə dağıldı” məqaləsi, “Vətən I səsi” qəzeti, № 39, 10 oktyabr 1991-ci il.

təqaüdə çıxmaq müyəssər olmamışdı. Onlar təqiblərə və terrora məruz qaldıqlarından ya respublikanı tərk edərək Azərbaycana köçməyə məcbur olmuş, ya da müəmmalı şəkildə həyatla vidalaşmışdılar. Əvvəllər Amasiya rayon partiya komitəsinin birinci katibi, sonralar isə “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktoru və Ali Sovetin ictimai əsaslarla müavini Məhərrəm Bayramovun taleyi 1981-ci ildə məhz belə olmuş, sui-qəsd nəticəsində həyatdan vaxtsız getmişdi.

Ermənistanda azəri türklərinə qarşı aparılan milli ayrışdırıcı siyasətinə, onların müxtəlif bəhanələrlə sıxışdırılmasına nəhayət ki, Sov.İKP MK reaksiya verməyə məcbur olmuşdu. “Ermənistan partiya təşkilatında Sov.İKP MK-nın 1983-cü il iyun plenumunun qərarının yerinə yetirilməsi haqqında” Sov.İKP MK-nın 17 oktyabr 1984-cü il tarixli qərarında deyilirdi ki, son vaxtlarda Ermənistanda millətçilik əhval-ruhiyyəsini qızışdıran əsərlər yazılır, tarixi həqiqətlər təhrif edilir, azlıqda qalan millətlərin dilinin və mədəniyyətinin inkişafına imkan yaradılmır, partiya, sovet və təsərrüfat strukturlarında onların nümayəndələri təmsil olunmurlar və s.

Bütün bunlarla müqayisədə, həmin dövrdə Azərbaycanda yaşayan ermənilər istənilən səviyyədə məsul vəzifələrdə irəli çəkildilər. Erməni millətindən olan nazir və neçə-neçə nazir müavinləri, rayon partiya komitələrinin katibləri, icraiyyə komitələrinin sədrləri, respublika miqyaslı idarə rəisləri Azərbaycanda vəzifə tuturdular. Hüquq və mühafizə orqanlarında, xüsusən də Respublika Prokurorluğunda və Daxili İşlər Nazirliyində bir çox məsul vəzifələrdə ermənilər işləyirdilər. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda erməni millətindən olan respublika səviyyəli nomenklatur kadrlarının ümumi sayı onların respublika əhalisinə olan nisbətindən dəfələrlə çox idi. DQMV-də əhalinin 30 faizini azərbaycanlılar təşkil etdiyi halda, vilayətin idarəetmə strukturlarında onlar həmin nisbətdə təmsil olunmamışdılar. Ermənistanda olduğu kimi, DQMV ərazisində də bütün səviyyələrdə azərbaycanlı zhalinin hüquqları tapdanırdı.

1984-cü ildə Azərbaycan xalqının qəddar düşməni Z.Balayanın “Ocaq” kitabının dərc edilməsi; Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik hisslərinin açıq-aşkar qızıışmasına səbəb oldu. Həmin vaxt Ermənistanda 170 təmiz və 94 qarışıq azərbaycanlı yaşayış məskənləri var idi. Z.Balayan kitabının əvvəlində yazır ki, Ermənistanda olan bütün kəndləri - 1063 kəndi gəzib dolaşmış, nəticədə həmin kitabı yazmışdır. O, həmin əsərdə heç olmazsa yolüstü də olsa azərbaycanlı kəndlərindən keçdiyini qəsdən qeyd etmir. Lakin Amasiya rayonunun İlli erməni kəndində öyrənir ki, rayonda yaşayan ermənilərin sayı azalır (təbii ki, türklərin sayı artırdı). Onda Z.Balayan tədbir görməyin vaxtı çatdığını bildirir. Balayanlara belə bir fürsəti M.Qorbaçovun elan etdiyi “demokratiya və aşkarlıq” prinsipləri verdi.

Dağlıq Qarabağ ermənilərinin öz müqəddaratını təyinetmə pərdəsi altında Azərbaycana qarşı anneksiya planının həyata keçirilməsinə maneçilik törədə biləcək şəxs - N.Əliyev 1987-ci ilin oktyabrında erməni lobbisinin təzyiqi ilə keçmiş Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosunun üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin 1-ci müavini vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı.

Elə həmin il oktyabrın axırından İrəvanda DQMV-ni Ermənistanla birləşdirmək tələbi ilə mitinqlər keçirildi. Noyabrın 18-də Qorbaçovun sağ əli sayılan A.Aqanbekyan Parisdə "Humanite" qəzetinə verdiyi müsahibəsində DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsinin iqtisadi cəhətdən daha sərfəli olmasını və bu məsələ üzərində xüsusi komissiya işlədiyini bəyan etmişdi.

4. İNDİKİ ERMƏNİSTANDA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SONUNCU SOYQIRIM.

Mixail Qorbaçovun 1985-ci ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Baş katibi seçilməsindən sonra Dağlıq Qarabağ ermənilərinin öz müqəddaratını təyin etməsi pərdəsi altında Azərbaycana qarşı anneksiya planı işlənib hazırlanmışdı.

1988-ci il fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin yalnız erməni deputatların iştirakı ilə keçirilən növbədənkənar sessiyası vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti DQMV XDS-nin konstitusiyaya zidd qərarını rədd etdikdən sonra, Ermənistanın millətçi rəhbərləri "Daşnaksutyun" partiyasının "Türksüz Ermənistan" proqramını həyata keçirməyə başladılar.

1988-ci il fevralın 19-dan etibarən İrəvanda kütləvi mitinqlər başlanır. Miting iştirakçıları "Ermənistanı türklərdən təmizləməli!", "Ermənistan yalnız ermənilər üçündür!" kimi şüarlar irəli sürürdülər. Mitinqlərin üçüncü günü İrəvanda salamat qalmış yekənə məscid binası (XX əsrin əvvəllərində şəhərdə 8 məscid olmuşdur) və azərbaycanlı orta məktəbi, C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycanlı Dram Teatrının ləvazimatı yandırıldı. İrəvanda bu hadisələrə qarşı etirazını bildirən azərbaycanlıların evlərinə od vurdular. İrəvanda bütün bunlar törədilən zaman Sumqayıt faciəsi hələ hazırlanırdı. "Sumqayıt qırğınları" proqramının icracılarından ən fəalının 1959-cu ildə anadan olmuş Eduard Robertoviç Qriqoryan adında erməninin olması (öldürülən 26 ermənidən 6 nəfəri onun payına düşür), hadisədən on gün əvvəl Sumqayıtın bütün əmanət kassalarından ermənilərin öz əmanətlərini kütləvi şəkildə götürmələri, qırğınların videolentə alınması üçün erməni operatorlarının əvvəlcədən hadisələrin planlı şəkildə törədiləcəyi yerlərdə özlərinə xəlvəti çəkiliş mövqeyi seçmələri, iki gündən sonra həmin lentlərin montaj edilib bütün dünyanı dolaşdırılması, "Sumqayıt qurbanları"nın xatirəsini "əbədləşdirmək" üçün əvvəlcədən hazırlanmış abidənin dərhal Xankəndində (Stepanakertdə) qoyulması və bu kimi faktlar sübut edir ki, bütün bunlar erməniləri, eləcə də dünya ictimaiyyətini Azərbaycan xalqına qarşı ayağa qaldırmaq, onun "vəhşi" obrazını yaratmaq məqsədini güdmüşdür. Sumqayıt qırğınlarının fəal təşkilatçılarından erməni Ohanyanın, Samoylov və Pavlovskinin adları isə uzun müddət mətbuatdan gizli saxlanmışdı.

Sonralar L.Ter-Petrosyan öz müsahibələrinin birində demişdi ki, Sumqayıt hadisələrindən sonra Azərbaycan xalqı şok vəziyyətinə düşmüşdü. Əgər ölkə rəhbərliyi bu məqamdan istifadə edib DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında qərar çıxarsaydı Azərbaycan xalqı buna etiraz edə bilməyəcəkdi. Bu sözlər aydın sübut edir ki, Sumqayıt faciəsi ermənilərə öz separatçılıq aksiyalarını həyata keçirməkdən ötrü lazım olmuşdur.

Lakin Moskvanın, onun Azərbaycana və Ermənistanla göndərilmiş emissarların ikiüzlü mövqeləri (Y.Liqaçov Azərbaycanda, A.Yakovlev Ermənistanda) erməni millətçilərinin öz bədnam niyyətlərini həyata keçirmək ümidlərini artırır.

Erməni millətçiləri üçün Ermənistanda ən münbit rayonlarda yaşayan 200 mindən artıq azərbaycanlıları oradan çıxarmaq Qarabağ məsələsini həll etmək qədər vacib idi.

1988-ci ildə isə respublika rəhbərliyi azərbaycanlıların təhlükəsizliyinin qorunmasına təminat verməməklə, onlar arasında vahimə və qorxu yaradaraq Ermənistandan deportasiya edilməsinə başlayır.

Ayrı-ayrı rayon rəhbərləri azərbaycanlılara qarşı iqtisadi təzyiq üsullarından istifadə edərək kəndlərə çörək, ərzaq və gündəlik tələbat mallarının verilməsini məhdudlaşdırırlar. Ərzaq üçün şəhərlərə və rayon mərkəzlərinə getməyə məcbur olan azərbaycanlılar təhqir edilir, döyülür və qarət edirlər.

İş o yerə çatır ki, mart ayında Gürcüstanın Boqdanovka və Axılkelək rayonlarında yaşayan ermənilər Amasiya rayonunun kəndlərinə dəfələrlə silahlı basqınlar edirlər.

Moskva azərbaycanlıların kompakt yaşadıkları rayonlara daxili xidmət qoşunlarının bölmələrini yerləşdirməyə məcbur olur. Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, bu bölmələrə yalnız qırğınları müşahidə etmək səlahiyyəti verilibmiş.

Hadisələrin bu cür inkişafının gözlənilməz, fəlakətli nəticələrə gətirib çıxaracağı hiss edilirdi. 1988-ci il martın 25-də “Qarabağ” komitəsinin fəaliyyəti Ermənistan SSR Konstitusiyasına və mövcud qanunvericiyə zidd olduğuna görə respublikanın Ali Soveti həmin komitəni qeyri-qanuni hesab edərək fəaliyyətinin dayandırılması haqqında qərar çıxarır. Azərbaycan SSR Ali Soveti də öz növbəsində “Qrunk” təşkilatının fəaliyyətini dayandırılması haqqında və onun təşkilatçılarının cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi haqqında qərar qəbul edir. Lakin hər iki qərar sonralar kağız üzərində qalır.

Ermənistan SSR Ali Sovetinin, Nazirlər Sovetinin və KP MK-nın orqanı olan “Kommunist” qəzeti “Fəlakət anı, məsuliyyət anı” məqaləsində həmin dövrü bulə səciyyələndirirdi: “Meydana siyasi avantüristlər çıxmışlar. Onlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün heç nəyin qarşısında dayanmırlar. Bu məqsədlər yaxşı məlumdur: onlar acgözlüklə hakimiyyətə can atırlar, xalqı milli faciə ilə nəticələnmə biləcək son həddə sürükləyirlər”.¹

1988-ci il iyunun 15-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edərək SSRİ Ali Sovetinə müraciət etdi ki, buna razılıq versin. Azərbaycan SSR Ali Soveti iyunun 17-də bu qanunsuz tələbi rədd etdikdən sonra Ermənistandakı azərbaycanlıların vəziyyəti daha da aqırlaşıp.

¹ “Kommunist” (rusca), 13 dekabr 1988-ci il.

İyunun 17-20-də İrəvanda teatr meydanında qeyzlənmiş erməni dəstələri avtobuslarla azərbaycanlılar yaşayan Masis rayonunun mərkəzinə və Zəngilər, Zəhmət, Dəmirçi, Dostluq, Nizami, Sarvanlar kəndlərinə basqınlar etdilər. Müdafiəsiz on mindən çox azərbaycanlılar Sovet-Türkiyə sərhədinə toplaşmış, orada keçələməyə məcbur olmuşdular. Həmin günlər 20-dən çox azərbaycanlı yaralanmışdı. Rayon mərkəzi Masis qəsəbəsindən 3 mindən çox azərbaycanlı evlərindən çıxarıldı. Bütün bu iğtişaşlar zamanı SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin rayonda olan qüvvələri yalnız müşahidəçi rolunu oynayrdılar.

1988-ci il iyulun 18-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin iclası DQMV-i haqqında məsələni müzakirə edərək respublikalar arasında sərhədlərin dəyişdirilməsi yolverilməz hesab edildikdən sonra, erməni millətçiləri azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən çıxarılması üçün hər yerdə mitinqlər təşkil etməyə başladılar.

Ermənistan EA-nın müxbir üzvü, “Qarabağ” hərəkatının liderlərindən biri Rafael Kazaryan 1988-ci il noyabrın 4-də İrəvanda keçirilən mitinqdə demişdi: “Dəstələrin köməyi ilə emiqrasiyanı təmin etmək lazımdır. Bizə bütün onilliklər ərzində ilk dəfə Ermənistanı təmizləmək imkanı verilmişdir. Mən bunu bu on aylıq mübarizəmizin ən böyük nəliyyəti hesab edirəm”.¹ İrəvanda rusca çıxan “Kommunist” qəzeti “Fəlakət anı, məsuliyyət anı” məqaləsində etiraf etməyə məcbur olmuşdu: “Komitənin (“Qarabağ”) yerli özəklərinin təşəbbüsü ilə rayon və kəndlərdə mitinqlər təşkil edilərək azərbaycanlılardan öz evlərini tərk etmələri tələbləri irəli sürülürdü. Ən həyəcanlandırıcı hal odur ki, “Qarabağ” komitəsinin hazırladığı siyasi münəqişələrə hətta uşaqları da cəlb edirdilər. Təsəvvür edin ki, Amasiya rayonunun

mərkəzində rayon xalq nəzarəti komitəsi sədrinin oğlunun rəhbərliyi ilə 30 məktəbli nümayiş keçirir və azərbaycanlıların işdən qovulmasını tələb

¹ Армения двадцат месяцев борьбы, İrəvan, 1989, səh. 15.

edirdilər”. Amasiyanın beynəlmiləl məktəbinin erməni şagirdlərinin tələbi ilə dərhal məktəbin azərbaycan bölməsi bağlanmışdı. Bir həftə ərzində, 1988-ci il dekabrın birinədək rəhbər vəzifələrdə işləyən azərbaycanlıların əksəriyyəti işdən azad edilmişdilər.

Şagirdlərin milli münaqişəyə cəlb edilməsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, hər bir erməni ailəsində deyilirdi ki, türklər onların qatı düşmənləridir və buna görə də fürsət düşən kimi onlardan qisas almaq lazımdır.

1988-ci il noyabrın ortalarında Azərbaycana 80 mindən artıq qaçqın pənah gətirmişdi. Noyabrın 17-də Bakıda “Azadlıq” meydanında keçirilən mitinq zamanı Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara muxtariyyət verilməsi tələbi ilə qətnamə qəbul edilmişdi. Ermənistan televiziyası həmin gün mitinqdən reportajlar göstərərək, qətnamənin tələblərini dəfələrlə efirdə səsləndirmişdi.

Bu tələblərdən narahat olan Ermənistan rəhbərliyi Ali Sovet sessiyasının noyabrın 22-də keçirildiyi Opera teatrının binasına mitinq iştirakçılarının hücumundan sonra sessiyasının gedişini dayandıraraq, onların tələbi ilə deputatları, rayon rəhbərliyini yerlərdə “qayda-qanun bərpa etməyə” göndərdilər. Əslində isə onlara tapşırıq verilmişdi ki, bir həftə ərzində, yəni noyabrın 28-dək Ermənistanı azərbaycanlılardan təmizləmək aksiyasını həyata keçirsinlər.

Bu haqda yuxarıda qeyd edilən “Fəlakət anı, məsuliyyət anı” məqaləsində yazılır: “Qarabağ” komitəsi avantüristlərinin çağırışına millətçilik azarına tutulmuş bir sıra partiya-sovet işçiləri də qoşulmuşlar. Ayrı-ayrı rayonlarda millətlərarası qırğına sürükləyən coşmuş ehtirasları cilovlamaq, vətəndaşları müdafiə etmək, təxribatçıları ifşa etmək əvəzinə, onlar adamların (yəni azərbaycanlıların-müəlliflər) kütləvi surətdə çıxarılmasına fitva verdilər. Bu cür “missiya” ilə bəzi “xadimlər” Kirovakanda, Stepanavanda, Artasatda evləri bir-bir gəzirdilər.” Əlbəttə, azərbaycanlılar yaşayan bütün rayonların vəziyyəti belə idi. Deportasiya aksiyasını müəyyən olunmuş müddətdə başa çatdırmaq üçün Kalinin, Spitak, Quqark, Noyemberyan, Krasnoselo, Vardenis, Yağeqnadzor, Əzizbəyov, Ararat, Masis, Sisyan və Meğri rayonlarının rəhbərləri xüsusilə canfəşanlıq göstərirdilər.

Ermənistanı 1988-ci ildə tərk edərək və Xanlar rayonuna pənah gətirmiş, milliyətcə rus olan L.V.Tolstyak Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətində yazdığı öz izahatında göstərmişdi ki, noyabrın 27-də Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini (daha sonralar Ermənistan KP MK-nın birinci I katibi) V.Movsesyan Vardenis rayonunun Zod kəndinə gəlib əhalinin kəndi tərk etməsi üçün üç gün vaxt veridiyini bəyan etdi və əlavə etdi ki, bu müddətdə kəndi tərk etməsələr, onların təhlükəsizliyinə təminat verilməyəcək. Deportasiyanı sürətləndirmək üçün elektrik xəttini kəsdilər, ərzaq verilməsini dayandırdılar, dağ yolları ilə rayonu tərk edən azərbaycanlıların köçünü tez-tez atəşə tutdular.

Bu cür izahatlar yüzlərcədir.

Yenə yuxarıda adı çəkilən “Fəlakət anı, məsuliyyət anı” məqaləsinə müraciət edək: “Noyabrın 26-da “Qarabağ” hərəkəti fəallarının təhrikçi çıxışlarından qızıxmış 500 nəfər Kirovakan sakini Şaumyan kəndinə doğru hərəkət etdi. Vuruşma iki gün davam etdi, silahlı atışma oldu. Ölənlər var. Kuybişev kəndində də qırğınlar törədildi, orada da tələfat var. Hərəkətin fəallarının köməyi ilə yaradılmış “özünümüdafiə dəstələri” yollarda qoyduqları postlarda azğınlıqlar törədirdilər. Azərbaycanlı kəndlərinə ərzaq köməyi göstərən ermənilər döyülürdülər.”

Ermənistan mətbuatı Şaumyan (əvvəlki adı Vartanlı) qırğınları haqqında yalnız “atışma olmuşdur, tələfat var” sözlərini qeyd etməklə kifayətlənmişdir. Şaumyan (Vartanlı) kəndi Kirovakan şəhərinə bitişik olmasına baxmayaraq, inzibati-ərazi bölgüsünə görə Quqark rayonuna daxil idi. Şaumyan (Vartanlı) faciəsi öz ssenarisinə görə 1918-1920-ci illərdə Gümrü-Qarakilsə

bölgələrindəki silahsız azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə erməni quldurlarının hücumları zamanı törədilən vəhşiliklərin təkrarı idi.

Təəssüf ki, dünya ictimaiyyəti Ermənistandakı nə 1918-1920-ci illər, nə də 1988-1989-cu illər qırğınları haqqında xəbər tutmamışdır. Ermənilər bir əsrdə Vartanlı kəndində iki dəfə azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətmişlər. Onlar “adımı sənə qoyaram, səni də yana-yana” prinsipi ilə Azərbaycan xalqını vəhşi kimi qələmə verməklə, ictimai rəy yaratmağa çalışmışlar. Vartanlı qırğınlarının üstündən sükutla keçib, onu ört-basdır etməklə yanaşı, özlərinin törətdikləri Sumqayıt qırğınlarına siyasi qiymət verilməsini tələb etmək məhz ermənilərə məxsus həyasızlıq idi.

İndi isə şahidlərin verdiyi ifadələr və Ermənistan Prokurorluğunun göndərdiyi cavablar arasında Vartanlı qırğınlarının bəzi səhnələri ilə tanış olaq. Əsrin əvvəllərində tamamilə azərbaycanlılar yaşayan Vartanlı kəndində 1988-ci ilin sonunda ermənilər çoxluq təşkil edirdilər, Ermənilər noyabrın 25-dən 26-na keçən gecə kəndə silahlı hücum edirdilər. Həmin gün güclü qar yağır, boran imiş. Azərbaycanlılar əsasən kəndi tərk edib meşəyə çəkilməyə məcbur olmuşdular. Qatillər kənddə rastlarına çıxan Mehralı İsgəndərovu ağaca bağlayır, gözləri qarşısında arvadı Xanım İsgəndərovanın boynuna kəndir keçirib hər cür təhqir edərək, kəndin içində gəzdirirlər. Onların 14 yaşlı oğlu Alim hadisədən xəbər tutaraq ov tüfəngini götürüb kəndə enir və ata-anasını xilas etmək üçün atəş açmağa məcbur olur. Güllələr dolu kimi Alimin üzərinə yağdırılır. Yaralı Alimi ata-anasının gözləri qarşısında yanan tonqalın içinə atırlar. Bu dəhşəti görməmək üçün anası Xanım özünü çaya atır ki, boğulsun. Onu çaydan çıxarıb işgəncə ilə öldürürlər. Vəhşicəsinə döyülüb hər cür təhqirlərə məruz qalan Mehralı İsgəndərov gözlərini əbədi yumur. Ermənistan Respublikası Prokurorluğunun bu cinayət işi ilə bağlı SSRİ Prokurorluğuna göndərdiyi cavabında deyilir: “İsgəndərov Mehralı Həsən oğlu, 1938-ci ildə anadan olmuş, Vartanlı kənd sakinidir. 1988-ci ildə millətlərarası toqquşma nəticəsində öldürülmüş, Vartanlı kənd qəbiristanlığında basdırılmışdır. Onun meyiti 1989-cu ilin sonunda qohumları tərəfindən çıxarılaraq Azərbaycanda yenidən dəfn edilmişdir. SSRİ Prokurorluğu cinayət işi qaldırmışdır. Cinayətkarlar tapılmamışdır.”

İsgəndərovların üçünün də haqqında verilən cavabın sonunda deyilir: “Cinayətkarlar tapılmamışdır.” Görəsən, bütöv kənd camaatının gözü qarşısında baş verən qırğınların icraçılarını doğurdanmı SSRİ Prokurorluğunun işçiləri əlləşib aşkara çıxara bilməmişdilər?

1941-1945-ci illər müharibəsində bir qolunu itirmiş 69 yaşlı Qərib Bayramovun evi kəndin yuxarı hissəsində olduğundan, İsgəndərovların faciəsindən keç xəbər tutur. Çayın kənarına enib meyitləri gördükdən sonra evə qayıdıb üstlərini örtmək üçün bir şey gətirmək istəyir. Bu dəm arxadan onu balta ilə vurub yanan tonqalın içinə atırlar. Ermənistan Prokurorluğunun cavabında isə deyilir: “Bayramov Qərib İsmayıl oğlu, 1919-cu ildə anadan olmuş, Şaumyan kəndinin keçmiş sakini, 1988-ci ildə Şaumyan kəndinin erməni əhalisi tərəfindən öldürülmüş, meyit yarı yandırılmışdır.”

Öz qonşusunun başına arxadan endirdiyi zərbədən qanına qəltan edilən, kəndin ağbirçəyi Hüseynova Leyli haqqında göndərilən cavabda deyilir: Hüseynova Leyli Həsən qızı, 1925-ci ildə anadan olmuş, Vartanlı kəndinin sakini, 1988-ci ilin noyabrında millətlərarası toqquşma nəticəsində öldürülmüş və Vartanlı kənd qəbiristanlığında basdırılmışdır. 1989-cu ilin axırlarında onun meyiti qohumları tərəfindən Azərbaycana aparılıb yenidən dəfn edilmişdir. SSRİ Prokurorluğu cinayət işi qaldırmış, cinayətkarlar tapılmamışdır.”

Sumqayıt faciəsi zamanı yüzlərlə azərbaycanlı ailəsinin öz həyatlarını təhlükə qarşısında qoyaraq, erməni qonşularını qəzəblənmiş kütlənin təhlükəsindən xilas etmələri haqqında mətbuatda çox yazılıb. Lakin Vartanlı erməniləri bu çür insani hisslərdən uzaq idilər. Onlar azğınlaşmış dəstənin önündə gedir, azərbaycanlıların sığındığı evləri nişan verirmişlər. Azğınlaşmış dəstəyə isə Şaumyan kənd sovetinin sədri C.Arakelyan bələdçilik etmişdi.

Süleyman Məmmədov qonşusu Mexaqın evində gizlənibmiş. Mexaq isə onu quldurlara təhvil vermiş, onlar isə maşın təkərlərini yandırır S.Məmmədovu diri-diri odun içinə atmışdılar.

Namərd qonşu işə tutduğu işdən həzz ala-ala, tükürpədicə səhnəyə tamaşa etmişdi. Cinayətkarlar yenə də “tapılmamışdı”.

Ermənistan Prokurorluğunun cavabı: “Məmmədov Süleyman Qənbər oğlu, 1938-ci ildə anadan olmuş, Vartanlı kəndi sakini, 1988-ci ilin noyabrında millətlərarası toqquşma nəticəsində öldürülmüşdür və Vartanlı kənd qəbiristanlığında basdırılmışdır. 1989-cu ilin axırında qohumları tərəfindən Azərbaycanda yenidən dəfn edilmişdir. SSRM Prokurorluğu cinayət işi qaldırmış, cinayətkar tapılmamışdır.”

Ümumiyyətlə, təkcə noyabrın 26-27-də Vartanlı kəndində 14 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə öldürülmüş və yandırılmışdır. Kəndin sağ qalan əhalisi qarlı-çovğunlu günlərdə dağlarla, meşələrlə gündüzlər gizləniş yalnız gecələr yol gedərək 13-14 gün ərzində Azərbaycana çatmışdılar.¹ Onlarca vartanlılar dağlarda itgin düşmüşlər. Toqquşma zamanı aldıkları bədən xəsarətindən, yollarda tutulduqları xəstəlikdən sonra Azərbaycana gələn onlarca vartanlı vəfat etmiş, çoxları şikəst olmuşdurlar. Ümumiyyətlə, Quqark rayonunla ermənilərin törətdiyi qırğınlar nəticəsində 30-dan artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir. Quqark faciəsi Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən ört-basdır edildi. Sonralar, yəni 1989-cu ildə Ermənistan KP MK bürosu Quqark rayon partiya komitəsinin birinci katibi L.Bağdasaryanı və RİK-nin sədri S.Kazaryanı işdən azad etməklə kifayətləndi. Lakin Vartanlı (Şaumyan)

¹ Çaxmaqlı Q., “Erməni xəyanətinin qurbanları” məqaləsi, “Vətən səsi” qəzeti, 28 noyabr 1990-cı il.

qırğınlarının əsas təşkilatçıları və icraçıları cinayət məsuliyyətindən kənarda qaldılar.

Qonşu Spitak (keçmiş Namamli) rayonunun rəhbərliyi azərbaycanlılara qarşı törədikləri cinayətlərə görə Quqark rayonunun rəhbərlərindən heç də geri qalmamışdı. Noyabrın 28-də Spitak rayon İK-nin sədri V.Nayçyan, DİŞ-in rəisi Sarkisyan, DTK rayon şöbəsinin sədr müavini Mehrabyan rayonun azərbaycanlılar yaşayan Saral və Qusarlı kəndlərinə gəlib bildirmişdilər ki, onların təhlükəsizliyinə təminat vermirlər. Əgər iki saat ərzində kəndi tərk etməsələr, silahlı dəstələr kəndə hücum edəcəklər. Camaat onların təklifini rədd edir. Lakin Spitak və Quqark rayon rəhbərləri yenə gəlib təkidlə tələb edirlər ki, kənd camaatı tezliklə çıxmalıdırlar. Onlar özləri ilə 34 avtobus və 40 yükünüözüboşaldan maşın gətirmişdilər. Onların göstərişi ilə bir dəstə erməni sahiblərinin gözü qarşısında ev əşyalarını həyəətə çıxarıb, od vururlar.

Avtobuslarla dolu camaatı rayon ərazisindən kənarda - Quqark rayonunun Mrqahovit (Həmzəçimən) kəndi yaxınlığında axşamdan xeyli keçmiş silahlı dəstələr gözləyirdilər. Spitak rayonunun rəhbərləri işi elə hazırladılar ki, qan qonşu rayonun ərazisində tökülməli idi, bununla da onlar məsuliyyətdən kənarda qalacaqdılar. Gecənin qaranlığında yolun kənarında pusquda durmuş quldurlar avtobusları atəşə tuqur, 3 nəfər həlak olur, 7 nəfər ağır yaralanır. Bu cinayətlə bağlı Ermənistan Prokurorluğunun verdiyi cavabdan:

“1. Balacayev Şahin Səyyad oğlu, 1977-ci ildə anadan olmuş, Saral məktəbinin 4-cü sinif şagirdi. Mrqahovit kəndinin yaxınlığında Spitakdan gələn ; PAZ-672 markalı 39-52 ADN nömrəli avtobus naməlum şəxslər tərəfindən atəşə tutulmuşdur, güllə başından dəymiş, yerində keçinmişdir. 01.12.1988

2. Balacayev Teymur Məsim oğlu, 1959-cu ildə anadan olmuş, Kirovakan dəzgahqayırma zavodunun fəhləsi, PAZ-696 markalı, 57-94 ADN nömrəli avtobusla (Spitakdan gələn kolonna) Mrqahovit kəndi yaxınlığında meşədə naməlum şəxslər tərəfindən daşa basılmış, başından zərbə alaraq yerində keçinmişdir.

3. Balacayeva Sürəyya Nüseyin qızı, 1954-cü ildə anadan olmuş, yuxarıda qeyd edilmiş hadisə zamanı bədən xəsarəti almış və 02.12.1988-ci ildə xəstəxanada keçinmişdir.”

Ermənistan Prokurorluğunun verdiyi həmin məlumatın əlavəsində isə Balacayevlərin hər üçünün güllə yarasından öldürüldüyü qeyd edilmişdir.

Sürəyyanın həyatını xilas etmək mümkün idi. Lakin onu Kirovakan xəstəxanasında tibb bacıları döşəkağları ilə boğub öldürmüşdülər. Sürəyyanın üstündə olan 6 min manat nəğd pulu və 3 min manat dəyərində olan zinət şeylərini xəstəxanada həkimlər oğurlamışdılar. Rayon rəhbərləri hər üç meyiti Azərbaycana gətirməyə qoymamış, Quqark rayonunun Vartanlı kəndində hərbiçilərin köməyi ilə dəfn etmişdilər.

Spitak faciəsindən daha bir nümunə. Qursalı kənd sakini Rəhim Daşdəmirov 23 il idi ki, Kirovakan şəhərində milis işçisi işləyirdi. Əmək veteranı, milis əlaçısı idi. 1989-cu il iyunun 9-da oğlu Mayilla şəxsi maşınlarında Spitak şəhərinə gəlib bəzi sənədləri götürmək və zəlzələdən sonra Qursalıda dağılmış evlərinin dəyərini əvəzini almaq istəyirdilər. Spitak RİK-in qarşısında onu tanıyan iki erməni hucum edib armaturla onun başını əzir və hadisə yerindən qaçırlar. Özünü itirən Mayıl atasını maşına qoyub Qazax xəstəxanasına çatdırmaq istəyir. Ermənilər onları maşınla təqib edirlər. Rəhim kişini xəstəxanaya çatdırmaq olmur. O, yolda keçirir. İyunun 10-da R. Daşdəmirovu Gəncə şəhərində dəfn edirlər.

Bununla əlaqədar olaraq Ermənistan Prokurorluğunun həqiqətdən uzaq, riyakar cavabında deyilir: “Daşdəmirov Rəhim Cabbar oğlu, 1932-ci ildə anadan olmuşdur. 1988-ci ilin iyulunda zəlzələdən çatacaq kompensasiyanı almaq üçün Spitaka gəlmişdilər. Döyülmüşlər. Xəstəxanaya yerləşdirməkdən imtina etmişdir. Öz maşınında Bakıya getmişdir. 1990-cı ildə Ermənistan DTK-na Bakıdan teleqram gəlmişdir ki, Daşdəmirov Spitakda döyüldükdən sonra Bakıda ölmüşdür. Bunun əsasında cinayətkar məhkəməyə verilmiş, ancaq psixi xəstə olduğu müəyyən edilmişdir.”

Ermənistan Prokurorluğu göndərdiyi cavab həqiqətə uyğun olmadığı kimi, Daşdəmirovun qatilinin “psixi xəstə” çıxması da ermənisayaqı saxtakarlıqdır.

Ermənistanda azəri türklərinə qarşı dəhşətli cinayətlər törədilmiş rayonlardan biri də Stepanavan (keçmiş Cəlaloğlu) rayonudur. Kuybişev kəndinin sakinləri Təmraz Yusif oğlu İsgəndərov, Gilas Rüstəm qızı Xəlilova, Şərif Cabbar oğlu Xəlilov vəhşicəsinə döyülmüş və soyuq silahla qətlə yetirilmişlər. Puşkino kolxozunun sağıcısı (Kərkər kənd sakini) Bəsti İsrəfil qızı Mustafayeva isə Ermənistanda baş vermiş dəhşətli zəlzələdən sonra, yəni bütün dünyanın Ermənistanın halına ağladığı bir vaxtda, 30 dekabr 1988-ci ildə diri-diri yandırılmış və meyiti zibillikdə gizlədilmişdi. Xeyli müddətdən sonra onun meyiti hərbiçilərin köməyi ilə tapılmışdı. Qeyd etdiyimiz dörd ölüm hadisəsindən yalnız ikisinin barəsində cinayət işi qaldırılmışdı.

1902-ci ildə anadan olmuş, Kalinino rayon mərkəzindəki 41 nömrəli evdə yaşayan Məhəmməd Nəbi oğlu Sadıqovun evinə rayon mərkəzində keçirilən mitinqdən ayrılan silahlı dəstə hücum etmiş, onu soyuq silah və daş-qaya ilə öz həyatində qətlə yetirmişdilər. Bu haqda “Pravda” qəzetinin 7 yanvar 1989-cu il tarixli və “Социалистическая индустрия» qəzetinin 18 dekabr 1988-ci il tarixli sayında dərc edilmişdir.

1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında bir tərəfdən Ermənistanın azəri türkləri yaşayan kəndlərinin əhalisi sıxışdırılır, kəndlərə ərzaq göndərilir, elektrik xətləri kəsilir və silahlı basqınlar edilir, digər tərəfdən kəndləri tərk edən ailələrə yollarda divan tutulur, əmlakları qarət edilir, özləri isə qətlə yetirilirdilər. Ermənistanda milli zəmində baş verən cinayətlərin əksəriyyəti əsasən azərbaycanlı əhalinin öz yaşayış məntəqələrini tərk etməyə məcbur olduqları vaxt baş vermişdi. Ermənistandan Azərbaycana gedən bütün yollar üzərində bir neçə yerdə silahlı quldur dəstələri yerləşdirilmişdi. Quldurların əksəriyyəti milis forması geyərək özbaşına yoxlama - buraxılış məntəqələri yaratmışdılar. Onlar bütün maşınları saxlayır, sənişinlərin sənədlərini yoxlayır və maşında azərbaycanlılar olduğunu müəyyən edən kimi onu maşından düşürür, əmlaklarını boşaldaraq qarət edir, özlərini isə vəhşicəsinə qətlə yetirirdilər.

Ermənistan Prokurorluğu öz ərazisində törədilən minlərlə cinayəti açmadan aşağıdakı kimi şablon cavablar vermişdir: “Göstərilən məlumatlara uyğun şəxs pasport qeydiyyatı stolundan və kənd sovetinin təsərrüfat kitabından keçməmişdir,” “Ünvanından qeydiyyatdan çıxıb”, “Ölümü haqqında qeydiyyat rayon VVAQ şöbəsində yoxdur,” “1988-ci ildə ünvanından çıxıb Azərbaycan SSR-ə getmişdir” və s.

Ermənistan Prokurorluğunun Masis qəsəbəsinin sakini Səfa Novruzəli qızı Cəfərova haqqında verdiyi məlumatda yazılmışdır: “Göstərilən məlumatlara uyğun şəxs RDIŞ-nin və

VVAQ-ın qeydiyyatından keçməmişdir.” Belə çıxır ki, belə bir adam ümumiyyətlə, Masis rayonunda yaşamamışdır və onun öldürülməsi də təbii ki, uydurma hesab edilməlidir. Lakin sənədlər içərisində Cəfərova Səfa Novruzəli qızının Masis qəsəbə Soveti tərəfindən verilmiş doğum haqqında şəhadətnaməsinin surəti vardır. Şəhadətnamə 1980-ci il aprelin 2-də yazılmış və qeyd nömrəsi 189-dur (Ş-SL № 262478). Şahidlərin verdiyi izahata əsasən isə Səfa başından aldığı zərbə nəticəsində Masisdə qətlə yetirilmişdir.

Ermənistan tərəfi azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayətləri əsasən təkzib edərək qeyd edir ki, konkret olaraq bu və ya digər halda zərərçəkənlər Ermənistanın hüquq-mühafizə orqanlarına müraciət etməmişlər. Bir halda ki, Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı cinayətlər respublika hökuməti səviyyəsində, onun yerlərdəki partiya, sovet və hüquq-mühafizə orqanları rəhbərlərinin başçılığı ilə törədilirdi, onda azərbaycanlıların şikayətlərinin nə mənası olacaqdı? Kim bu şikayətə baxacaq, kimləri cəzalandıracaqdı? Tək-tək şikayətçiləri isə bir daha əzişdirib elə hala salırdılar ki, şikayət etdiyinə də peşman olurdu. Axırda da sözləri bu olurdu: “sizinkilər Sumqayıtda erməniləri niyə qırdılar? Şükür edin ki, sağ qalıbsınız.” Buqün bunlara görə də azərbaycanlılar öz rəsmi şikayətlərini yalnız Azərbaycana çatdıqdan sonra edə bilirdilər.

Amasiya rayonunda azərbaycanlılara qarşı edilən cinayətlərlə əlaqədar Ermənistan Prokurorluğunun cavabında deyilir:” Rayonun keçmiş sakinləri azərbaycanlıların və ya onların qohumlarının ərizələrində nə əmlak iddiası, nə də ermənilər tərəfindən onlara qarşı zor işlədilməsi haqqında SSRİ DİŞ-in operativ əməliyyat qrupuna şikayət edilməmişdir.”

Amasiya rayonu coğrafi mövqeyinə görə qərbdən Türkiyə ilə, şimaldan Gürcüstanın ermənilər yaşayan rayonları ilə əhatə olunmuş, 18 min əhali girov kimi qalmışdı. Rayondan kənara çıxan azərbaycanlıları ölüncəyə qədər döyürdülər. Ümid təkə vertolyotlara qalmışdı. Rayon DİŞ-in əməkdaşı Arif İsgəndər oğlu Məmmədov və Əzizbəyov kənd sakini Arzu İsfəndiyar oğlu Haqverdiyev 1988-ci ilin noyabrında maşınla ev əşyalarını Azərbaycana apararkən yolda silahdan atəşə tutulmuş, bir neçə yerdən güllə bədənlərini deşik-deşik etmişdi (sübutlar Azərbaycan Məhkəmə Ekspertizası İnstitutunda saxlanır). Hərbçilərin, BTR-lərin müşayiəti ilə Oxçoglu kəndindən yola salınan 15 ailənin ev əşyaları Axuryan rayonunun Kaps (Qanlıca) kəndində maşınlardan boşaldılmış, talan edilmiş, sonra isə od vurub yandırılmışdılar. Bu cinayət işi ilə SSRİ Prokurorluğunun əməkdaşları məşğul olmalarına baxmayaraq, heç kəs məsuliyyətə cəlb edilməmişdi.

Əsas çıxış yollarını silahlı erməni quldurları ələ keçirdiklərinə görə, Ermənistanın Azərbaycanla həmsərhəd rayonlarının azərbaycanlı əhalisi maşınlarla deyil, qışın qarlı-boranlı günlərində dağlardan piyada aşaraq özlərini Azərbaycana çatdırmağa çalışmışdılar. Krasnoselo, Vardenis, Sisyan, Qafan, Gorus, Razdan, Əzizbəyov, Amasiya rayonlarından 48 nəfər dağları aşarkən borana düşüb həlak olmuşdular.

Vardenis (Basarkeçər) rayonunun Şişqaya kənd sakini, 1971-ci ildə anadan olmuş Şahin Qabil oğlu Əliyev 1988-ci ilin dekabrında dağları aşarkən Gədəbəy rayonunun ərazisində borana düşmüş və donub ölmüşdü. Onun meyiti dörd aydan sonra, dağlarda qarın altından tapılmış və Şəmkir rayonunun Dağ Cəyir kəndində dəfn edilmişdir.

Sisyan rayonunun Şəki kəndinin sakini, 1925-ci ildə anadan olmuş Xalisə Əmrah qızı Əliyeva 1988-ci ilin dekabrında dağlardan aşarkən borana düşmüş və ölmüşdür. Lakin onun meyitini tapmamışdılar. Dağların qarı əridikdən sonra, 1989-cu ilin may ayında qohumları dağdan onun paltarlarının cırıqlarını və ağ saçlarını tapmışdılar.

Ermənistandakı qırğınların ən faciəlisi İrəvan şəhərində Estonakan küçəsi ev 12/1, mənzil 56-da yaşayan Misgərovlar ailəsinin başına gətirilmişdir. 1955-ci ildə anadan olmuş Elza Cəfər qızı Misgərova və 1956-cı ildə anadan olmuş qardaşı Vidadi namərd qonşularının və “dostlarının” şirin dillərinə aldanaraq İrəvanda qalıb mənzillərini Bakıya dəyişdirmək üçün münasib variant axtarırdılar. Elza və Vidadi “sadiq dostlarının” əli ilə hər cür işgəncələrlə qətlə yetirilmiş və hər ikisinin meyitini Artasat rayonunun ərazisindəki Azat su anbarına tullamışdılar.

Müvafiq sənədlər və şahidlərin verdikləri ifadələr əsasında Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətində tərtib edilmiş siyahıya əsasən, 1988-1990-cı illər ərzində Ermənistanda 216 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş və ya millətlərarası münaqişə zəminində baş vermiş

hadisələr nəticəsində həlak olmuşlar (Əlavəyə bax). Həmin siyahıya əsasən 52 nəfər aldığı xəsarət nəticəsində ölmüş, 34 nəfər işgəncə ilə öldürülmüş, 20 nəfər odlu silahla qətlə yetirilmiş, 15 nəfər yandırılmış, 8 nəfər maşınla vurulmuş, 9 nəfər yollarda qəzaya uğradılmış, 7 nəfər həkim qəsdı nəticəsində, 9 nəfər dəhşətli hisslərdən keçirdiyi infarkt nəticəsində ölmüş, 2 nəfər intihar etmiş, bir nəfər asılmış, 2 nəfər maşın partladılması nəticəsində, bir nəfəri elektrik cərəyanı ilə, bir nəfəri suda boğub vldürmüşdülər, 6 nəfər itgin düşmüş, 20 nəfər xəstəxanadan yoxa çıxmış, 48 nəfər isə dağlarda borana düşüb həlak olmuşlar.

1990-cı ilin avqustun 9-da Azərbaycan Respublikası Ali Soveti SSRİ Prokurorluğuna 05-1-208 nömrəli məktubla müraciət edərək Ermənistanda milli münəqişələr zəminində həlak olmuş azərbaycanlılar haqqında məlumat verməyi xahiş etmişdi. SSRİ Baş Prokurorunun müavini V.İ.Kvartsovun 4 oktyabr 1990-cı il 15-1502-90 nömrəli cavab məktubunda deyilir: “Sizin məktubunuzla əlaqədar olaraq bildirirəm ki, 1988-1989-cu illərdə Ermənistan SSR-də milli zəminə baş verən cinayət faktları üzrə 675 cinayət işi qaldırılmışdır, onlardan 283-ü istintaq aidiyyəti üzrə Azərbaycana göndərilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan SSR-dən Ermənistanə təhqiqat üçün 138 cinayət işi daxil olmuşdur, 1989-cu il dekabrın 31-nə olan məlumata görə Ermənistanın hüquq-mühafizə orqanlarının icraatında olan bu qəbildən 530 cinayət işindən 200 iş üzrə cinayət açılmamış və istintaq dayandırılmışdır.

1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Ermənistan ərazisində milli münasibətlərin kəskinləşməsi üzündən bir sıra rayonlarda qarət, yəğın və ictimai qayda-qanununa zidd olan digər hallarla müşaiyyət olunan kütləvi iğtişaslar baş vermişdir... Bu hərəkətlər nəticəsində 21 nəfər öldürülmüş (20 azərbaycanlı və bir erməni), 4 nəfər sonradan ölümə nəticələnmiş ağır bədən xəsarəti almışdır. Qətl hadisəsi üzrə 8 cinayət işi və zərərçəkənlərin ölümü ilə nəticələnmiş ağır bədən xəsarəti üzrə dörd işin istintaqı başa çatdırılaraq məhkəməyə göndərilmişdir. Əliyəvlər barəsindəki cinayət işinə bəraət qazandırıcı əsaslar üzrə xitam verilmişdir, belə ki, istintaq bu qənaətə gəlmişdir ki, onun Mirzoyanı öldürməsi son zəruri müdafiə həddindən baş vermişdir.

Bu qəbildən məhkəməyə göndərilən üç qətl və ağır bədən xəsarəti yetirilməsi üzrə iki cinayət işi üzrə günahkarlar müxtəlif müddətlərdə azadlıqdan məhrum edilmişlər. Bir neçə cinayət işi əlavə istintaqa qaytarılmışdır.

Ermənistan Prokuroruna tapşırılmışdır ki, bu işlər üzrə aparılan istintaqın tamlığını və obyektivliyini yoxlasın, onun başa çatdırılması üçün tədbirlər görsün. Günahkarların müəyyənləşdirilməsi üzündən istintaqın xitam verilmiş işləri araşdırmaq və istintaqı təzələmək məsələsinin mümkünlüyünü öyrənmək tapşırığı da verilmişdir. Ermənistan məhkəmələrinə milli nifaq zəminində baş vermiş 91 müttəhim barəsində cəmi 53 cinayət işi göndərilmişdir. 48 iş üzrə 82 nəfər mühakimə olunmuş, onlardan 30 nəfər müxtəlif müddətdə azadlıqdan məhrum edilmişdir.

SSRİ Prokurorluğu cinayətlərin açılmasına nəzarət edir və zəruri kömək göstərir.”¹ V.İ.Kvartsovun bu cavabı ilə əlaqədar təkcə onu qeyd edirik ki, əgər Ermənistanın hüquq-mühafizə orqanlarının icraatında olan 530 cinayət işindən 200 iş üzrə cinayət açılmamış və istintaq dayandırılmışdırsa, keçmiş SSRİ Prokurorluğunun bu işə necə kömək etdiyini və hansı nəzarəti qoyduğunu izah etməyə ehtiyac qalmır.

Məhz hüquq-mühafizə orqanlarının nəzarətsizliyi, onların erməni millətçilərinin separatçı hərəkətlərinə vaxtında və qanuni qiymət vermədiklərinin nəticəsində 200 mindən artıq azərbaycanlılar əsrlər boyu yaşadıkları əzəli torpaqlarından iki həftə ərzində vəhşicəsinə qovuldular. Keçmiş İttifaq orqanları azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasına seyirci münasibət göstərdi. Demək olar ki, bütün

¹ Həsənlı H., “Faciələrin xronikası yaradılmalıdır” məqaləsi, “Vətən səsi” qəzeti, 1 avqust 1991-ci il.

azərbaycanlılar Ermənistandan qovulduqdan sonra, yəni 1988-ci il dekabrın 6-da Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti “Vətəndaşların daimi yaşayış yerləri məcburi tərk etməsində

Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-in yerli orqanlarının ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərinin yolverilməz hərəkətləri haqqında” qərar qəbul etmişdi.

SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin o zamankı müavini B.Şerbinanın rəhbərliyi ilə hər üç Zaqafqaziya respublikalarının nazirlər sovetlərinin sədrləri və İttifaqın müvafiq nazirliklərinin rəhbər işçiləri də daxil olmaqla xüsusi komissiya yaradılmışdı. Bu komissiya qaçqınların təhlükəsiz köçürülməsi və yerləşdirilməsi məsələləri ilə məşğul olmalı idi. Əslində isə Ermənistandan azərbaycanlılar faktiki olaraq təmizləndikdən və dekabrın 7-də orada baş verən zəlzələdən sonra bu komissiya da heç bir iş görmədən öz işini başa vurmuşdu.

Zəlzələnin vurduqu ziyanları aradan qaldırmaq, iqtisadiyyatı bərpa etmək üçün Ermənistana xeyli miqdarda işçi qüvvəsi lazım idi. Məhz bu məqsədlə də 1989-cu il yanvarın 4-də Ermənistan rəhbərliyinin “xahişi” ilə Azərbaycan rəhbərliyi hər iki respublikanın KP MK-larının, Ali Soveti Rəyasət heyətlərinin və Nazirlər Sovetlərinin adından daimi yaşayış yerlərinə qayıtmaları üçün qaçqınlara müraciət etmişdi.

Azərbaycandan Ermənistana köçən ermənilər isə dünyanın hər tərəfindən Ermənistana köməyə gəldikləri vaxtda kütləvi surətdə Azərbaycana geri qayıtmağa başlamışdılar. Dekabrın 16-da SİTA məlumat verirdi: “Azərbaycan SSRİ-in partiya, sovet və digər orqanlarının səyi ilə əvvəllər Azərbaycanı tərk etmiş erməni millətindən olan şəxslər geri qayıtmağa başlamışlar.

Dekabrın 2-dən 15-dək Ermənistandan daimi yaşayış yerlərinə (yəni Azərbaycana) 2300 nəfərdən artıq erməni qayıtmışdır, o cümlədən Bakıya 1100 nəfər, Şamaxıya 315 nəfər, Zaqatalaya 110, Şamaxora 54 nəfər. Qayıdan kimi onlar öz əmək kollektivlərində işə başlayırlar.”

Ermənistan rəhbərliyi özünü “sığorta” edərək azərbaycanlıların Ermənistana qayıtmasına təminat verilməsi illüziyası yaratmaq məqsədilə 15 dekabr 1988-ci ildə Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 6 dekabr tarixli yuxarıda adı çəkilən qərarının yerinə yetirilməsinin gedişini müzakirə edərək 13 rəhbər işçini partiya sıralarından kənar etmiş (daha dəqiq desək, bir vəzifədən başqa vəzifəyə dəyişdirmişdi), 68 nəfərə partiya tənbehi vermişdi. Büro həmçinin Quqark rayon partiya komitəsinin birinci katibi L.Bağdasaryanı və icraiyyə komitəsinin sədri S.Kazaryanı işdən azad etməklə kifayətlənmiş, Stepanavan və İcevan rayonlarının birinci katibləri Y.Cşmartyan və C.Ananyana isə ciddi töhmət vermiş, adları çəkilən rayonlardan əlavə Yeğeqnadzor, Krasnoselo, Ararat, Masis, Amasiya, Noyemberyan rayonlarında vətəndaşların hüquqlarının pozulması, şantaj və kütləvi iqtisaslara yol verildiyini qeyd etmişdi. Ermənistan Prokurorluğu isə Sevan, Kalinino və Abovyan rayon prokurorlarını işdən azad etmişdi.

Ermənistanda zəlzələ baş verməsəydi şübhəsiz ki, heç bu cür başdansovdu cəza tədbirlərinə də əl atılmayacaqdı. Çünki Ermənistanda heyvandarlıq və tərəvəz məhsullarının əksər hissəsini azərbaycanlılar istehsal edirdilər. Mənzillərini dəyişdirmək yolu ilə Azərbaycandan gələn ermənilər isə əsasən şəhər mühitində yaşadıklarından, qaçqın kimi Ermənistanda qeydə alınır, humanitar yardım olaraq dərhal Rusiyanın şəhərlərinə üz tutur, orada da qaçqın kimi yenidən qeydə alınaraq bir daha yardım alır və digər güzəştlərdən istifadə edirdilər.

Ermənistanda baş verən dəhşətli zəlzələdən sonra bütün inciklikləri, Azərbaycan xalqına edilən zülm və haqsızlıqları bir kənara qoyaraq zəlzələ zonasına istər maddi-texniki, istərsə də işçi qüvvəsi ilə kömək göstərərək qaçqınlar altında inildəyən ermənilərin xilasına birinci yetişən Azərbaycan rəhbərliyi oldu. Daha fikirləşmədilər ki, xilas etdikləri erməni özünə gələn kimi, əlinə silah götürüb, yenə də Azərbaycan xalqının qəsdinə duracaq, Azərbaycanla sərhəd rayonların ərazisindən, yaxud DQMV-in erməni kəndlərindən dinc azərbaycanlılara atəş açacaqdır.

Mayasına, iliyinədək millətçilik azarına tutulan ermənilər isə “Qarabağ” komitəsi başda olmaqla Leninakan (Gümrü) və Spitakda minlərlə erməninin qaçqınlar altında qalıb inləməsini, kömək ummasını veclərinə almayıb zəlzələ zonasına gəlmiş M.Qorbaçovdan Qarabağ probleminin onların xeyrinə həll etməsini tələb etmişdilər.

Azərbaycan hökumətinin ona pənah gətirmiş 200 minə yaxın qaçqının dörd sərini bir kənara qoyub karvan-karvan Ermənistana göndərdiyi hər cür ləvazimat, pal-paltar, dava-dərman dolu yük maşınları İcevandan geri qaytarıldı. Noyabrın 11-də Respublika hərbi Komissarlığının

və Mülki Müdafiə Qərargahının səfərbər edib Leninkana göndərdiyi müxtəlif peşə sahibləri (69 sərnışin, 9 ekipaj) “İL-76” təyyarəsində Leninkan yaxınlığında qəzaya uğradıldı. Lakin həmin qəzanın səbəblərini araşdırmaq üçün nə komissiya yaradıldı, nə də ekspertlər tələb edildi. Ermənilər isə qəzadan möcüzə nəticəsində sağ qalmış Fəxrəddin Balayevi hər yerdə axtarmışdılar ki, yeganə şahid kimi aradan götürsünlər. Lakin hərbi həkimlər onu qospitalda, qadınlar yatan otaqda arakəsmənin arxasında gizlətməmişdilər. Ermənistan rəhbərliyi isə təyyarə qəzasında həlak olanların ailələrinə və Azərbaycan xalqına baş sağlığı verməyi belə özlərinə rəva bilmədi.

Bütün bunlara baxmayaraq, yenə də Azərbaycanın hər yerində iməcliklər keçirilir, zəlzələdən zərər çəkənlərə kömək məqsədilə 400412 nömrəli hesaba milyonlarla manat vəsait toplanırdı. Zəlzələyədək Ermənistanın Amasiya, Spitak, Quqark, Stepanavan rayonlarında 20 mindən artıq azərbaycanlı girov kimi qalmışdı. Zəlzələdən bir gün əvvəl Quqark rayonun haydarlı kəndində olmuş “Krasnaya zvezda” qəzetinin xüsusi müxbiri mayor O.Vladikin “Ədavət fəalları” məqaləsində yazmışdı: “Haydarlının girəcəyində yolu tankla kəsmiş zabıt və silahlı əsgərləri gördüm. Leytenant Vitali Naklonni nəql etdi ki, onların vəzifələri ermənilərlə azərbaycanlı əhalisi arasında toqquşmaya yol verməməkdən ibarətdir. Zabıt deyir: Bütün bunlara baxmaq ağırdır. Onlar (yəni azərbaycanlılar) faktiki olaraq blokadadırlar. Nəqliyyat işləmir. Elektrik cərəyanı verilmir. 20 gündür ki, çörək və digər ərzaq məhsulları gətirilmir. Onlar gecə-gündüz tankın yaxınlığında olurlar. Uzaqlaşmaqdan qorxurlar.”¹

Yetmiş ildə milli ayrışdırıcılıq siyasəti yürüdən Ermənistan rəhbərliyi zəlzələdən sonra da öz çirkin əməllərini davam etdirdi. Zəlzələ zamanı həlak olmuş, ağır yaranlanmış, evləri dağılmış azərbaycanlıların taleyinə biganə qaldı. Spitak və Quqark rayonlarının rəhbərləri həmin rayonların hərbi komendatlarına təqdim etdikləri siyahıda azərbaycanlı kəndlərinin adlarını siyahıdan çıxarmışdılar ki, guya artıq orda əhali yaşamır. Bununla da onları ərzaq və digər zəruri şeylərlə təmin etməkdən, tibbi yardımdan məhrum etmişdilər.

Zəlzələ ermənilərin tamamilə silahlanması üçün fürsət verdi. Yardım və tikinti materialları adı altında keçmiş SSRİ-nin hər yerindən və bəzi xarici ölkələrdən Ermənistana ən müasir silahlar daşındı. Həmin silahlarla Ermənistanla sərhəd olan və Dağlıq Qarabağın ətraf azərbaycanlı rayonlarının əhalisi qətlə yetirildi, kəndlər yandırılıb gülə döndərildi.

Moskvanın ermənilərə arxa durması nəticəsində 1988-89-cu illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadıkları 170 təmiz və 94 qarışıq yaşayış məskənləri boşaldıldı (Əlavələrə bax), Ermənistanın Mehri rayonunda qalmış axırıncı azərbaycanlı kəndi - Nüvədi kəndi (bu kənd 18.02.1929-cu ildə Zaqfederasiyanın qərarı ilə Zəngilan rayonundan qoparılıb Ermənistanın inzibati - ərazi bölgüsünə daxil edilmişdi) 1991-ci il avqustun 8-də boşaldıldı. Ümumiyyətlə, Ermənistanın 22 kənd,

¹ “Krasnaya zvezda” qəzeti, №290, 7 dekabr 1988-ci il. 150

rayonundan və 6 şəhəridən 200 mindən artıq azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından vəhşicəsinə qovuldular. Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadıkları ərazi respublika ərazisinin (29, 8 min kv.km.) 25 faizini, yaxud təqribən 7,5 min kv.km. təşkil edirdi. Bu isə keçmiş DQMV-nin ərazisindən (4,4 min kv.km.) təqribən 3 min kv.km. artıqdır.

Ermənistan rəhbərliyi azərbaycanlıların təmizlənməsi aksiyasını başa çatdırdıqdan sonra, onların yaşadıkları kəndlərin adlarının dəyişdirməyə başlamışdır. Ermənistan Respublikası Ali Sovetinin 9 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı ilə 90 türk mənşəli məskənlərinin adları dəyişdirilmişdir. Bu, Ermənistanda 1920-1988-ci illər ərzində aparılan ad dəyişmə əməliyyatının davamı hesab edilir. Təkcə 1920-ci ildən 1988-ci ilin avqustuna qədər Ermənistanda 517 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilmişdir (Əlavəyə bax).

Ümumiyyətlə, son 200 ildə indiki Ermənistan ərazisində iki mindən artıq azəri türk yaşayış məskənləri müxtəlif yollarla (rəsmi köçürmələrlə, silah gücünə qovmaqla, soyqırım törədərək kəndləri yandıraraq xaraba qoymaqla) siyahıdan silinmiş, tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetik Ermənistan dövləti yaradılmışdır.

IV FƏSİL

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI ƏRAZİ İDDİALARI

1. DAĞLIQ QARABAĞDA ERMƏNİ SAXTAKARLIĞI

Məlum olduğu kimi, erməni siyasətçilərinin və onların “uzaqgörən” dövlət xadimlərinin “Böyük Ermənistan” planlarının növbəti həlqəsi Qarabağ torpaqları ilə bağlıdır. İki əsrə yaxın bir dövr ərzində aparılan siyasətin uqurlu finalı erməniləri Dağlıq Qarabağ ərazisində də azərbaycanlıların öz doşa torpaqlarından qovulub çıxarılması əməllərinə başlaması üçün yeni imkanlar açdı.

1978-ci ildə Qarabağa köçüb gəlmələrinin 150 illiyini qeyd edən ermənilər, 10 il sonra bədnam niyyətlərini aşkarlayaraq, guya bu torpaqların qədim sakinləri olmaları barədə qondarma dəlil və sübutları ilə bütün dünyaya car çəkməyə başladılar.

Ermənilər istər Ermənistanda, istərsə də Dağlıq Qarabağda olsun, hər addımlarını belə planlı şəkildə atmağa çalışmış, ümumi məqsədlərinə çatmaq üçün hər şeydən və hər yoldan istifadə etməyə cəhd göstərmişlər.

Ermənistanın keçmiş rəhbərliyi millətçi ünsürlərin fəaliyyətinə hər cür şərait yaradırdı. Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik mövqeyindən yazılmış “Ocaq” kitabı nəşr edildikdən sonra Zori Balayan açıq-aşkar meydan oxumağa başladı. Kommunist qiyafəsinə bürünmüş daşnak tör-töküntüləri S.Xanzadyan, S.Kaputikyan, V.Hambartsumyan və başqaları öz həqiqi simalarını göstərdilər. Ermənistanın kütləvi informasiya vasitələri və dövrü mətbuatı bütünlüklə millətçi ünsürlərin sərəncamına verilmişdi. Bütün bunlardan məqsəd Ermənistanın bağlı qapıları arxasında hazırlanan və gələcəkdə “Qarabağ problemi” adı altında ortaya atılmaq üçün erməni xalqının hissələrini qıcıqlandıraraq onu psixoloji cəhətdən “Böyük Ermənistan” proqramını həyata keçirmək üçün səfərbər etməkdən ibarət idi.

Erməni Ümummilli hərəkatının o zamankı fəal üzvlərindən Liliya Qriqoryan 1989-cu ilin yanvarında Münxendə çıxan “Страна и мир” jurnalındakı məqaləsində göstərir ki, “Qarabağ” hərəkatının başında Ermənistanın o zamankı rəhbəri K.Dəmirçyan və onun əlaltıları dururdular. Məhz onların rəhbərliyi ilə DQMV-də və Ermənistanda çıxışlar təşkil edilirdi. Ermənistan DTK-nin xüsusi adamları hərəkata nəzarət edirdilər. İzin itirilməsi və pərdələnməsində ziyalıların nüfuzlu fiqurlarından (Silva Kaputikyan, Sos Sarkisyan, Henrix İkityan və s.) istifadə edilirdi. Qorbaçovsayağı “yenidənqurmanın iqtisadi islahatlarının atası” sayılan A.Aqanbekyan 1987-ci ilin payızında Parisdə etdiyi çıxışında “əsaslandırmışdı” ki, DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi iqtisadi cəhətdən daha səmərəlidir. Əlavə olaraq qeyd etmişdi ki, mənim təklifimlə artıq bu məsələ üzərində xüsusi komissiya işləyir. Ölkə rəhbərinin “sağ əlinin” ağzından çıxan bu sözlər təminat verirdi ki, DQMV-nin erməniləri ayağa qalxıb öz arzularını bildirsələr və Vilayət XDS-nin sessiyası Ermənistanla birləşmək haqqında qərar çıxarsa, məsələ yenidənqurmanın eksperimentləri çərçivəsində həll olunacaq. Çünki Moskvadakı erməni lobbisi ölkə rəhbərliyinin məsələni onların xeyrinə həll edəcəyinə əmin idi.

İlk cəhd kimi, 1987-ci ilin oktyabrında guya İrəvan şəhərinin ekoloji cəhətdən çirklənməsinə qarşı təşkil edilmiş mitinqlər zamanı DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında çağırışlar edildi və kütləvi imzalar toplandı.

1988-ci il dekabrın 5-də Z.Balayan İrəvan şəhəri xüsusi rayonu hərbi komendatının siyasi işlər üzrə müavini, polkovnik M.Surkovla televiziya müsahibəsində demişdi ki, biz Dağlıq Qarabağ məsələsinə ortaya atmaq üçün düz iyirmi il idi fürsət axtarırdıq. Ancaq belə fürsəti bizə yenidənqurma bəxş etdi. Belə çıxır ki, erməni millətçiləri bütün dövrlərdə Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini nəzərə almadan bu məsələni ortaya atmağa həmişə cəhd göstərirlər. Lakin inzibati-amirlik dövründə məsələni üzə çıxara bilməyiblər.

1988-ci ilin əvvəlinədək gizli fəaliyyətdə olan “Qarabağ” komitəsi, İrəvanda, onun şöbəsi sayılan “Qrunk” komitəsi isə Xankəndində açıq-aşkar fəaliyyət göstərməyə başladı. Onların təzyiq və təhriki ilə 1988-ci il fevralın 20-də DQMV - Xalq Deputatları Sovetinin

növbədənəkar sessiyası vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etdi.¹

Bu qərarın qəbul edilməsi ilə də Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların faciəsi başladı. İki yol var idi: ya onlar ermənilərin çağırışına qoşulub Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə tərəfdar çıxmalı, ya da öz ata-baba yurdlarını məcburi tərk etməliydilər, başqa yol yox idi. Ermənistanın kütləvi informasiya vasitələri orada yaşayan azərbaycanlılardan bircə nəfər də olsun tapıb üzə çıxara bilmədi ki, Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə tərəfdar olsun.

1988-ci il fevralın 24-də DQMV-nin Əsgəran rayonunda iki azərbaycanlı gəncin odlu silahla öldürülməsi hadisələrin inkişafını daha da sürətləndirirdi. Bu zaman Qafan rayonundan təqribən dörd min qaçqının Bakıya və Sumqayıta gəlməsi ilə Ermənistandan Azərbaycana qaçqın axını kütləvi şəkildə almağa başladı.

Bir qədər sonra DQMV-nin ərazisindən, xüsusən də Xankənddən azərbaycanlıların kütləvi şəkildə işdən qovulması prosesi başladı. Onların evləri yandırılıb talan edildi. Stepanakertin (Xankəndi) özündən 18 min azərbaycanlı qaçqın düşdü. Erməni kəndlərinin əhatəsində olan bir neçə azərbaycanlı kəndinin sakinləri basqınlar nəticəsində öz doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur oldular. Yerli əhali öz ərazisində qaçqın oldu.

Azərbaycanın keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində vəziyyəti normal hala salmaq tədbirlərinin

¹ “Советский Карабах” qəzeti, 21 fevral 1988-ci il.

həyata keçirmək üçün konkret tədbirlər hazırlanarkən ən əsas amillərdən biri kimi burada yaşayan azərbaycanlıların dəqiq sayı nəzərə alınmalı idi.

1989-cu ilin yanvarında keçirilmiş Ümumittifaq siyahıyaalınmasının nəticələrinə düzgün və obyektiv saymaq olmaz. 1979-cu ildə DQMV-də yaşayan 162181 nəfər əhalinin 123076 nəfəri erməni (76 faiz), 37264 nəfəri (23 faiz) azərbaycanlı olmuşdur, 1989-cu ildə isə vilayətin 189029 nəfər sakininin 145450 nəfəri (77 faiz) erməni, 40632 nəfəri (21 faiz) isə azərbaycanlı olduğu göstərilir.

Bu məlumatların doğruluğuna və obyektivliyinə şübhə oyadan bir sıra amillər vardır. Əvvəla, statistik məlumata görə o vaxt vilayətdə yaşayan ermənilərin sayı on il ərzində 22374 nəfər, azərbaycanlıların sayı 3368 nəfər artmışdır. Və məlum olmur ki, hansı səbəbə görə Azərbaycanın muxtar vilayətində yaşayan ukraynalıların, belorusların və gürcülərin sayı müvafiq şəkildə, üç, iki yarım və dörd dəfə artdığı halda, azərbaycanlıların artım faizi onlardan xeyli aşağı düşmüşdür. Bu əsla belə ola bilməzdi.

Necə inanmaq olar ki, ötən 10 il ərzində vilayətdə erməni əhalisinin artımı təxminən 15,4 faiz, azərbaycanlıların artımı isə təxminən 8,2 faiz olub?!

1989-cu ilin yanvarında Dağlıq Qarabağın əhalisi siyahıya alınarkən burada yaşayan ermənilərlə əlaqədar şişirdilmiş rəqəmlər əsas götürülmüşdür. Yəni rəsmən vilayətdə qeydiyyatda qalan, lakin çoxdan Ermənistana, yaxud keçmiş SSRİ-nin başqa şəhərlərində daimi yaşayan və işləyən ermənilər də (15-20 faiz) vilayətin sakinləri kimi qələmə verilmişdir.

Digər tərəfdən, son bir neçə ildə Ermənistandan və Azərbaycanın müxtəlif şəhər və regionlarından gələn ermənilər də Dağlıq Qarabağın daimi sakini kimi siyahıya alınmışdılar (təxminən 15-20 min nəfər).

Bütün bunların əvəzində isə vilayətin daimi sakinləri olan azərbaycanlılar siyahıya alınarkən -məlum hadisələrlə əlaqədar Xankəndindən qovulmuş azərbaycanlılar (təxminən 15 min nəfər), vilayətin ayrı-ayrı rayonlarından öz doğma ev-eşiklərini atıb, Şuşaya və respublikanın müxtəlif şəhər və rayonlarına pənah aparmış azərbaycanlılar bilərəkdən nəzərdən qaçırılıb. Nəhayət, son rəsmi statistik məlumata şübhə ilə yanaşmağa bir əsas da vardır. Belə ki, 1989-cu il siyahıyaalma materialları tam dəqiq deyil və onun Azərbaycanın, Ermənistanın, o cümlədən Dağlıq Qarabağın əhalisinin milli tərkibinə dair səhifələrində belə bir qeyd vardır: “Ermənistan SSR-in şimal rayonlarında baş vermiş zəlzələ, DQMV və onun ətrafındakı

hadisələrlə əlaqədar Ermənistan SSR-də və Azərbaycan SSR-də əhalinin siyahıya alınması mürəkkəb şəraitdə keçmişdir ki, bu da əhalinin dəqiq sayına təsir göstərə bilərdi.”

Bütün bunlardan sonra qətiyyətlə demək olar ki, 1989-cu ilin yanvarında DQMV-də aparılan rəsmi siyahıyaalınmanın nəticələri düzgün sayıla bilməz.

Ermənilərin mənfur siyasətləri nəticəsində Dağlıq Qarabağ ərazisində yaşayan bütün azərbaycanlıların bu ərazidən qovulması planları da həyata keçirilməyə başlandı.

1988-ci il iyun ayının 15-də Ermənistan SSR Ali Soveti DQMV Xalq Deputatları Sovetinin xahişi ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə qatılmasına razılıq verməsi və 1989-cu il dekabr ayının 1-də isə Ermənistan Ali Sovetinin DQMV-ni Ermənistana birləşdirilməsi haqqındakı qərarlardan sonra azərbaycanlıların Muxtar Vilayət ərazisindən nə yolla olursa-olsun çıxarılması prosesi daha da gücləndi.

Muxtar Vilayətin əsasən azərbaycanlılar yaşayan kənd, rayon və şəhərləri bir-bir məhv edildi və yandırıldı, yollar bağlandı, gediş-gəliş demək olar ki, kəsildi.

Bu mənada yeganə vasitə olan hava yolu ilə təyyarə və vertolyotların uçuşu üçün də qorxu yaranmışdı.

1991-ci ilin sonlarından etibarən ermənilərin açıq-aşkar apardıqları qəsbkarlıq siyasətləri nəticəsində Muxtar Vilayətdəki azərbaycanlılar yaşayan məntəqələr işğal edildi. Kərkicahan, Qaradağlı, Malıbəyli, Meşəli, Quşcular...

1992-ci il fevralın 26-da törədilən Xocalı faciəsi zamanı 600-dən artıq insan vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, 120 nəfər itgin düşmüş, 1300 nəfərdən artıq adam əsir götürülmüşdü. Belə bir vəhşiliyi törətməklə ermənilərin məqsədi Yuxarı Qarabaqda yaşayan bütün Azərbaycanlıların ürəklərinə dəhşətli qorxu hissi salmaq idi. Ermənilər öz çirkin əməllərini həyata keçirərkən MDB silahlı qüvvələrinin 366-cı motoatıcı alayının köməyindən istifadə etmişdilər.

İki həftə sonra isə erməni təcavüzkarları Ağdərə rayonunun azərbaycanlılar yaşayan bütün kəndlərini işğal edərək, dinc əhalini qırdılar.

May ayında Şuşa və Laçın rayonlarının işğalı ilə ermənilər bir növ öz çirkin niyyətlərinə nail oldular. Onlar nəinki Azərbaycanlısız Ermənistan, eləcə də Azərbaycanlısız Dağlıq Qarabağ arzusuna da nail oldular.

2. DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI ƏRAZİ İDDİASIDIR.

“10 ildən artıq davam edən Qarabağ münaqişəsi”, “qondarma Dağlıq Qarabağ problemi” kimi ifadələri tez-tez işlədilir. Əslində isə Qarabağ münaqişəsinin 170 ildən artıq bir tarixi vardır. Daha doğrusu, bu münaqişənin çıxış nöqtəsi ermənilərin Qafqaza köçürülməsi anlarından başlayır.

Zaman-zaman bu münaqişə erməni din xadimləri, erməni generalları və zadəganları, ermənipərəst xarici havadarlar, xüsusən, Rusiyanın impeyarapərəst siyasi xadimləri, ən nəhayət, erməni lobbisi tərəfdən himayə və müdafiə edilmiş, nəticədə bugünkü zirvəsinə gəlib çatmışdır.

Əslində bu iddianın heç bir obyektiv əsas yoxdur. Çünki bu məsələdə hər şey qondarma, hər şey saxta, hər şey subyektiv fakt və amillər üzərində qurulmuşdur.

Ermənilərin Dağlıq Qarabağla bağlı ərazi iddiası ümumiyyətlə, onların tarixi Azərbaycan torpaqlarına əvvəlcə ovuc-ovuc, sonra qarış-qarış və nəhayət qucaq-qucaq artan ərazi iddialarının ən yüksək pilləsidir.

Bəs əsl həqiqət necədir?

Son dövr hadisələrinə keçməzdən əvvəl tarixin bəzi səhifələrinə nəzər salmaq məsələnin məğzinin daha aydın dərk edilməsi üçün faydalı olardı.

Tarixi mənbələr sübut edir ki, ermənilər Qafqaza gəlmə xalqdırlar.

Filoloji mənbələr təsdiq edir ki, erməni dilinin Qafqaz dilləri ailəsinə aidiyyəti yoxdur.

Arxeoloji və maddi mədəniyyət abidələrinin dərinədən öyrənilməsi təsdiq edir ki, indiki Ermənistan ərazisində XIX əsrdən əvvəlki dövrə aid bir dənə də olsa sırf ermənilərə məxsus tarixi abidə yoxdur.

Erməni və ermənipərəst tədqiqatçılar Qafqaza, onun yerli xalqlarına dair tarixi fakt və hadisələri saxtalaşdırmağa çalışmışlar və adətən bu məqsədlərinə də nail ola bilmişlər.

Bunlar ümumi faktlar. Bəs, onların konkret təzahürü? Bu haqda bir qədər sonra.

Yalnız bircə tezisi - ermənilər Qafqazın aborigen xalqlarından deyil, - tezisini əsas götürsək və tarixi həqiqətin məhz bu cür olduğunu sübut edən mənbələrə, xüsusən, 1987-ci ildən üzü bəri Fransanın, ABŞ-nın, Rusiyanın ermənipərəst mətbuat orqanlarının və digər informasiya vasitələrinin, ilk növbədə Ermənistan Respublikasının mətbuatının, radio və televiziyaının Dağlıq Qarabağın qədim Ermənistan ərazisi olması barədəki uydurmaların, cizmaqaraların bütövlükdə böhtan xarakteri daşdığını, xülya olduğunu görmək, dərk etmək çətin deyildir.

Bu haqda yüzlərcə qondarma faktı misal çəkmək olar.

Hətta 1994-ci ilin aprelində Rusiyanın "Ostankino" televiziya kanalı ilə "N.S.Xruşşov" filmində məsələyə heç bir dəxli olmayan bir məqamda böyük vurğu ilə bildirilirdi ki, guya vaxtilə Dağlıq Qarabağı Azərbaycana İ.V.Stalin verib. Halbuki, bu məsələdə keçmiş "dahi rəhbər" mövqeyi tamamilə əksinə olub.

Bəzi erməni müəllifləri dəridən-qabıqdan çıxırlar ki, dünya ictimaiyyətinə belə bir təəvvürü aşılansın ki, guya Dağlıq Qarabağ 1923-cü ildə Ermənistanın tərkibindən çıxarılıb Azərbaycana "verilmişdir". Bu ideyanı əlində bayraq kimi tutub gəzən akademik A.Saxarov (arvadı Yelena Boner-Əlixanyanın təhriki ilə) hətta 1975-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr etdirdiyi "Ölkə və sülh haqqında" kitabında bildirirdi ki, "ermənilər Azərbaycanda və Gürcüstanda və opta irqi ayrıseçkilik obyektidirlər".

1988-ci ilin martın 23-də A.D.Saxarov M.S.Qorbaçova yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, "Исторически вся область Нагорного Карабаха (Арцах) являлась частью Восточной Армении. Автономная национальная область Нагорный Карабах была присоединена к Азербайджанской ССР в 1923 году". Əlbəttə ki, bu faktlar ağ yalan idi və ermənilərin uydurma faktlarına əsaslanırdı.

O ki, qaldı bir qrup erməni jurnalist və alimlərinin Dağlıq Qarabağın Ermənistan torpağı kimi qələmə vermələrinə, çox təəssüflər olsun ki, vaxtında və dərin elmi əsaslarla, hətta direktiv və ali orqanlar səviyyəsində cavabsız qaldığından bu toxumlar maneəsiz, sürətdə çox qısa bir müddətdə cücərdi, böyüdü, qol-budaq atdı və dünyaya yayıldı. Hətta 1988-ci ildə Ermənistan EA-nın 19 akademiki və elmlər doktorunun hazırladığı və həmin akademiyanın da nəşr etdirdiyi "Dağlıq Qarabağ": tarixi arayış "kitabına o vaxt bizim mütəxəssis alimlərimiz tərəfindən tutarlı və elmi cavab verilmədi. Kitabın rus dilində 20-min tirajla nəşr olunub lazımi ünvanlara göndərilməsi ermənipərəst xadimlərin əlində ideoloji silahla çevrildi. Çox təəssüf ki, Dağlıq Qarabağın tarixinə dair elmi əsaslarla, erməni tarixçilərinin iç üzünü açan, tarixi təhriflərə müəyyən qədər cavab kimi akademik Tofiq Köçərlinin hazırladığı "Qarabağ məsələsinin tarixinə dair" (uydurmalar və həqiqət) araşdırması yalnız 1994-cü ilin ortalarında respublika mətbuatında işıq üzü gördü.

1989-cu ildə Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü İqrar Əliyevin "Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr" kitabçası çap olundu. Lakin bu kitab erməni müəlliflərinə tutarlı cavab kimi lazımi effekt vermədi, azlıq etdi. Böyük zəhmətin nəticəsi olan bu kitabçada göstərilən mənbələr əsasında geniş və fundamental əsərlər yazılmadı.

Əgər 1988-ci ildə Qarabağ münaqişəsinin yeni mərhələsinin başladığı günlərdən ölkəmizin daxilində sabitliyi qoruyub saxlaya bilməməyimizi və əsl həqiqəti dünya ictimaiyyətinə doğru və lazımınca çatdırmamağımızı, yaymamağımızı nəzərə alsaq görərik ki, indi ermənilərlə müqayisədə xeyli uduzmuşuq.

1918-ci ilə mayın 28-dən 1919-cu ilin mart ayına qədər neçə dəfə hökumət tərkibi dəyişib: düz dörd dəfə!

Və yaxud, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin ədliyyə naziri X.Y.Xasməmmədov 1918-ci ildə yazmışdı: “Мы, азербайджанцы в политике еще не искушены и не умеем пользоваться теми приемами к которым прибегают другие в особенности наши недоброжелатели. Мы не сумели создать шум на всю Европу, обивать пороги великих мира сего, не сумели даже, как это принято сделать себе “хорошую прессу” в Европе”.

Bəs, görəsən 70 il sonra yenə də Qarabağ münaqişəsinin yeni mərhələsi başlarkən X.Y.Xasməmmədovun dediklərindən nə qədər irəliyə doğru addım atmışıq?!

Çox az... “Ermənilər isə hələ 1918-ci ildə ABŞ-da Ermənistanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə komitəsi” yaratmışdılar.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin Qarabağı zorla Ermənistanla birləşdirmək təşəbbüsləri ilə 1988-ci ildən bəri ermənilərin Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək cəhdləri arasında çox böyük oxşarlıq vardır. Tarixi hadisələrdən, başımıza gələn düşmən hiylə və fəsadlarından vaxtında və lazımi nəticə çıxarmadığımız üçündür ki, bu gün erməni təcavüzü qarşısında aciz qalmışıq, dünya ictimaiyyəti hələ də Ermənistanı təcavüzkar kimi tanımır.

Dağlıq Qarabağdan Azərbaycanlı əhalinin çıxarılmasında ermənilərin siyasətinə şərait yaradan amillərdən biri də 1988-1990-cı illərdə Azərbaycan KP MK-nın 1-ci katibi işləmiş Ə.X.Vəzirovun bu işə himayədarlığı idi.

Pakistandan səfir vəzifəsindək Azərbaycanla yüksək vəzifəyə gətirilməsinin əvəzində Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsinə imkan və şərait yaradağacına söz verən Ə.Vəzirov yeni vəzifə kreslosunda əyləşdiyi ilk gündən bu istiqamətdə əlindən gələn imkanlardan istifadə etməyə başladı. Moskvaya verdiyi vədə xilaf çıxmayan Ə.Vəzirov Ermənistandan qovulan didərginlərin çox böyük əzab-əziyyətlə özlərini Şuşaya yetirmələrinə baxmayaraq, xüsusi göstərişlə, bir gün ərzində 10 minə yaxın qaçqını Qarabaqdan çıxarıb Bakıya, Sumqayıta, Xızıya, Xaçmaza və başqa ərazilərə səpələdi. Onların zorla is və DTK nümayəndələrinin köməkliyi ilə Qarabağ torpaqlarında cəmləşməsinin qarşısını aldı. Belə olmasaydı, ermənipərəst Vəzirovun ağaları qarşısında verdiyi söz qüvvədən düşərdi. Qaçqınlar Qarabağ torpağına yaxın buraxılmaz, Azərbaycan xalqının əlində olan ən adi silahlar, kəsici alətlər belə, zorla əllərindən alınır.

Azərbaycanda ən yuxarı eşelonda özlərinə arxa və müdafiəçi tapan ermənilər Ermənistandan Azərbaycanlıları ildırım sürəti ilə təmizlədikdən və buna qarşı İttifaq rəhbərliyindən heç bir reaksiya görmədikdən sonra Dağlıq Qarabağdakı Azərbaycanlıları da öz ev-eşiklərindən “təmizləməyə” və faktiki olaraq Dağlıq Qarabağı Azərbaycanlısız “erməni torpağına” çevirməyə başladılar. Bu, onlara dünya ictimaiyyətinə Dağlıq Qarabağın erməni torpağı olduğunu “daha inamla” demək, beləliklə də, Azərbaycanın ən qədim və gözəl guşəsini aneksiya etmək, sonradan isə Azərbaycan torpağının öz içərisindən Azərbaycana müharibə “əlan etmək” imkanı yaratdı.

Ermənilərin Qarabağa sonradan gəlmə xalq olduqlarını təsdiqləyən erməni alimləri də olmuşdur. Məsələn, indiki Dağlıq Qarabağın ermənilər tərəfindən zəbt olunduğunu İ.A.Orbeli, burada yaşayan yerli əhalinin müəyyən qisminin “erməniləşdirildiyi”ni S.T.Yeremyan qeyd etmişlər.

1916-cı ildə Petroqradda “Народности Кавказа” kitabını nəşr etdirək B.İşxanyan yazmışdır: “Армяне, проживающие в Нагорном Карабахе, частью являются аборигенами, потомками древних албанцев... А частью беженцами из Турции и Ирана, для которых Азербайджанская земля стало убежищем от преследований и гонений”..

Bu da bir həqiqətdir ki, ermənilər 1978-ci ildə Mardakətdə (indiki Ağdərədə) özlərinin İranın Marağa əyalətindən Qarabağa köçüb gəlmələrinin 150 illiyi şərəfinə böyük abidə kompleksi ucaltmışdılar. 1988-ci ildə ermənilər həmin abidəni özləri dağıdaraq yox etmişlər.

Azərbaycan tarixşünaslığının qənaəti də məlumdur: “Итак совершенно бесспорно, что армяноязычное население нынешней НКАО (кроме тех, которые была переселены сюда в XIX веке) – это потомки арменизированного местного населения – различных албанских племен утиев, цодов (ни кто иной, армянский автор Моисей Хоренский, называет их потомками Арана – прородителя и правителя албан) и др.” (И.Г.Алиев).

Dağlıq Qarabağın - keçmiş Albaniyanın qədim Azərbaycan torpaqları olması barədə akademik Ziya Bünyadovun, müxbir üzvü İqrar Əliyevin, tanınmış tədqiqatçılarımız Fəridə Məmmədovanın, Qiyasəddin Qeybullayevin, Mirəli Seyidovun və başqalarının qiymətli tədqiqatları vardır.

Ermənilər tarixi Azərbaycan torpaqlarında istədikləri kimi məskunlaşdıqca bu torpaqlar üzərində nəinki öz milli dövlətlərini yaratdılar, həm də zaman-zaman digər Azərbaycan torpaqlarını qarış-qarış zəbt etmək üçün hər cür hiyləylə, hər cür üsula əl atmağa başladılar. Bu mənada ermənilərin Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparıb sözün bugünkü mənasında Ermənistan deyilən əraziyə birləşdirmək üçün dəridən-boqazdan çıxırlar.

Ümumiyyətlə, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları bütün dövrlərdə olmasına baxmayaraq, həmin prosesi əsasən beş mərhələyə bölmək olar.

- 1.1918-1920-ci illər
- 2.1921-1929-cu illər
- 3.1945-1969-cu illər
4. 1983-1987-ci illər
5. 1988-ci ildən bu günə qədər

ADC-nin ərazisi 114 min kv.km. olmuşdur. 1920-ci ildə Zəngəzur qəzası, Göycə və Dilican nahiyələri bütünlükdə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin ərazisi idi. Həmin ilin dekabrında Zəngəzur Ermənistan SSR-ə verildi.

Həmin dövrdə hər tərəfdən güclü sıxıntılara məruz qalmış və çox vədlərdə aldadılmış görkəmli ictimai xadim Nəriman Nərimanov çox inandığı V.İ.Leninə (təssüf ki, ermənilərin. onların ən tanınmış liderlərinin eləcə də ermənipərəst mərkəzçilərin V.İ.Lenin tərəfindən hərtərəfli şəkildə himayə edildiyindən N.Nərimanov xəbərsiz idi)

ürək ağrısı ilə yazırdı "Центр признал самостоятельность Грузии и Армении, признал независимость Азербайджана, но в то же время он, центр отдает совершенно бесспорные территории Азербайджана Армении... Азербайджан... теряет и территорию и самостоятельность..."

Владимир Ильич! Нельзя так шутить с правом и чувством многонационального населения.

... Ежедневно из Центра являются представители с мандатами, предписывающими нам в том или другом отношении подчиняться известному наркому.

Дорогой Владимир Ильич, неужели слова "Независимый Азербайджан" не из ваших уст?..."

N.Nərimanov sonradan RK (b) P MK-ya ünvanladığı məktubunda bildirirdi:

"В Азербайджане дашнакская политика идет вовсю. Для меня нет ни малейшего сомнения, что ЦК АКП (б) в лице Серго и Сталина не доверяет нам - тюркам, и судьбу Азербайджана поручает армянам - дашнакам." N.Nərimanov bu sahədə tamamilə gücsüz idi və təklənmişdi. 1922-ci ildə SSRİ yaradılarkən Göycə və Dilican ərazisi də Ermənistana bağışlandı. İki il ərzində Azərbaycan 17 min kv.km. ərazisini itirdi. Azərbaycan SSRİ-nin tərkibinə daxil olarkən onun ərazisi 97 min kv.km. göstərildi.

1923-cü ildə Zaqafqaziya MİK-nin 18 fevral tarixli 3 saylı protokolu əsasında Naxçıvanın doqquz kəndinin Ermənistana verilməsi qərara alındı.

1929-cu ildə yenə də ZSFSR-nin qərarı ilə Qazax ərazisinin 5 min hektara yaxın torpağı və Zəngilan rayonunun Nüvədi, Toğud, Ernəzir kəndləri 1946-cı ildə isə 4 min hektar meşə sahəsi Azərbaycan Respublikasından alınıb Ermənistan Respublikasına bağışlandı. 1969-cu ilin əvvəllərində Tovuz rayonundan 760 hektar Ermənistana verildi.

1969-cu ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin 7 may tarixli qərarı ilə Qazax rayonunun ərazisindən müəyyən torpaqları Ermənistana verilməsi nəzərdə tutuldu.

Lakin ermənilərin bu niyyəti yalnız 1984-cü ildə baş tutdu. Ermənistan tərəfi 1988-ci ildən bəri öz təcavüzkar və qəsbkar hərəkətlərinə başladıqları vaxta qədər Azərbaycan

Respublikasının ərazisi 86, 6 min kv.km. idi. Əgər 1918-ci ildə Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min kv.km. idisə, hazırda onun ərazisi 30 min kv.km.-ə yaxındır.

20 min kv.km. ərazini ermənilər Azərbaycan Respublikasından qamarlayıb qoparıblar.

Hazırkı dövrdə isə ermənilər qondarma Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ətrafında baş verən hadisələrdən çox məharətlə istifadə edib, həm keçmiş DQMV-ni həm də Azərbaycanın 7 rayonunun torpaqlarını işğal edərək, həyasızcasına, vəhşicəsinə Azərbaycan Respublikasının 20 faizə yaxın ərazisini talan edir, şəhər, rayon və kəndləri dağıdırılar.

“Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasında olan erməni millətçiləri əsrimizin iyirminci illərindən başlayaraq öz fəaliyyətlərini əsasən Azərbaycanın Dağlıq və Aran Qarabağ ərazilərinin Ermənistan deyilən qondarma dövlətə birləşdirilməsi işinə həsr etmişlər. Bir növ Qarabağla bağlı bütün hadisələr ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının əsasını, bünövrəsini təşkil edir.

1923-cü ildə başda V.İ.Lenin və İ.Stalin olmaqla erməni kommunistləri və SSRİ-nin ermənipərəst dövlət xadimləri Qarabağ torpağının dağlıq hissəsindən 4.400 kv.km. ərazidə DQMV yaratdılar.

Əslində son illərdə baş verən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi Azərbaycan ərazisinin beşdə birinin işğalı, ermənilərin Qarabağa ərazi iddiaları, Ermənistan hökumətinin Dağlıq Qarabağı öz ərazisi elan etməsi (1 dekabr 1989-cu il) və nəhayət qanuni əsası olmayan, qondarma DQ Respublikası elan edilib, orada prezident seçkisinin keçirilməsi (1994,1997) tarixi kökləri qondarmalar və uydurmalar üzərində qurulsa da, bu günə qədər baş verən hadisələr keçmiş SSRİ və Sov.İKP rəhbərliyinin müdafiə etdiyi geosiyasi məqsədlərinin acı nəticələri, Rusiya Federasiyasının ikili siyasəti, xarici ölkələrdə çox geniş təşəkkül tapmış, formalaşmış nüfuzlu və varlı erməni lobbisinin, diasporunun fəaliyyətləri ilə bağlıdır.

Ermənilərin Qarabağa ərazi iddiaları isə 1918-ci ildə Ermənistan daşnak respublikası yarandığı ilk gündən başlamışdır.

1920-ci ildə Tiflisdə çapdan çıxan “Красная книга” toplusunda oxuyuruq:” До появления армянских революционных деятелей, главным образом, партии “Дашнакпутюн”, Закавказье жило в мире и спокойствии... Армяне, татары, грузины жили вместе веками. Мирное население никогда не знала здесь ни какого кровопролитного столкновения на национальной почве... Пришли дашнаки со своей проповедью о создании сплошной армянской территории для будущей автономной Армении и в дотоль патриархальную жизнь Закавказской деревни ворвались чувства национальной вражды и ненависти”. Bu sitatı araşdırmasından misal çəkdiyimiz akademik T.Köçərli çox doğru olaraq yazır ki, “До образования Азербайджанской и Армянской республик армяне в Нагорном Карабахе не ставили вопрос о выходе из состава Елизаветпольской губернии, о передаче нагорного Карабаха, скажем, в состав Эриванской губернии или же о своей самостоятельности. Насколько мне известно, об этом открыто не говорили и армянские партии, и политические деятели в Баку, Тифлисе и Эриване”.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, istər Dağlıq Qarabağ, istərsə də Azərbaycanın digər torpaqlarına ermənilərin ərazi iddialarının baş tutması bir tərəfdən Mərkəzin (yəni Moskvanın) ermənipərəst mövqeyi ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, həmin ərazi iddiaları irəli sürülərkən Azərbaycan Respublikasının partiya və dövlət orqanlarına rəhbərlik edən birinci şəxslərin acizliyi, zəifliyi və qətiyyətsizliyi, milli təəssübkeşlik hisslərindən məhrum olmaları ilə bağlı olub.

Bu iyirminci-otuzuncu illərdə Azərbaycana rəhbərlik edən ermənipərəst dövlət və hökumət başçıları zamanı da belə idi, Kamran Bağirovun və Əbdürrəhman Vəzirovun Azərbaycan KP MK-nın 1-ci katibi olduqları vaxtlarda da.

Lakin 1945-1949-cu illərdə, 1969-cu ildən 1982-ci ilədək olan dövrdə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları məhz o vaxtı Azərbaycan rəhbərliyinin - ilk növbədə respublikanın birinci şəxslərinin qətiyyəti, tutarlı əməlləri, cəsarətli addımları nəticəsində dəf olunmuşdur.

Məsələn, 1945-ci ilin payızında Ermənistan KP MK-nın katibi A.Harutyunov ÜİK (b) P MK-nın müzakirəsinə Dağlıq Qarabağ Vilayətinin Ermənistana verilməsi barədə təklif- layihə təqdim edir. Təklifdə xüsusi vurğu ilə bildirir ki, Dağlıq Qarabağın əhalisinin əksəriyyəti

ermənilərdən ibarət olduğu üçün həmin ərazi Ermənistana verilməlidir. Bu zaman ÜİK(b) P katibliyi Azərbaycan KP MK katibi M.C.Bağirovun rəyini öyrənmək üçün ona müraciət edir.

A.Harutyunovun məktub-layihəsindəki dəlilləri alt-üst edən M.C.Bağirov bildirir ki, əgər ermənilərin əsas götürdükləri səbəbə görə Yuxarı Qarabağın Ermənistana verilməsi məqbul sayılırsa, nə olar, qoy DQMV-nin Şuşa rayonu istisna olunmaqla ərazisi Ermənistana verilsin. Ancaq bir şərtlə. Elə bu arqumentə-amilə əsaslanaraq Azərbaycanlıların yaşadığı Vədi, Qarabağlar və Yeceqnadzor rayonları Naxçıvana birləşdirilsin, habelə, vaxtilə Gürcüstana və Dağıstana verilən Azərbaycan torpaqları geri qaytarılsın.

Bu əks təklifdən sonra həmin məsələ qapanır.

Təəssüf ki, 1988-1990-cı illərdə Azərbaycan rəhbərliyi tarixdən dərs götürmək əvəzinə, əks tədbirlər görmək əvəzinə erməni separatçıları və erməniperəst “Mərkəz”lə “dostluq”, “qardaşlıq” siyasəti aparmağı daha üstün tuturdular.

Bəzən bir sıra Qərb dövlətlərinin ikibaşlı siyasət yeritməsi, ayrı-ayrı dövlət başçılarının ermənilərini özgə torpaqları hesabına öz ərazilərini genişləndirmək iddialarına bir mənalı şəkildə münasibət bildirməmələri də ermənilərin bu sahədəki fəaliyyətlərinə qol-qanad verib.

Bu məsələdə istər 20-50-ci, istərsə də 1988-1992-ci illərdə Türkiyənin, Almanıyanın, Böyük Britaniyanın mövqelərindəki qətilik ermənilərin bir çox çirkin əməllərinin qarşısını alıb. 1947-ci ildə Türkiyə ilə SSRİ arasında gedən danışıqlarda ərazi məsələsi də ortaya atılmışdı. Bu zaman Türkiyənin xarici işlər naziri Nurullah Sümer Sovet nümayəndəsi Aleksandr Vinqradovun həmin təklifini “dünya ərazisinin böyük bir hissəsi olan Sovet Rusiyasının doğrudanmı yenə də torpağa ehtiyacı var?” sualı ilə qarşılamışdı. A.Vinqradov isə o zaman öz cavabında demişdi: “Torpağa ehtiyacı olan Rusiya deyil, Ermənistan Sosialist Respublikasıdır”. Beləliklə Sovet tərəfinin xahişini N.Sümer ustalıqda və kəskin şəkildə rədd etmişdi.

1987-ci ilin aprelində ABŞ-dakı erməni diasporu Amerika ictimaiyyətinə və dövlətinə müraciət edərək, “1915-1923-cü illər erməni genosidinin milli xatirə günü” layihəsinin ABŞ konqresində müzakirə edilib müvafiq qərar çıxarmasına tələb etdilər. Bu sahədə kütləvi tədbirlərə əl atıldı. Türkiyənin qəti etirazından və ABŞ-ın o vaxtı dövlət katibi C.Şultsun bu məsələyə qarşı qəti mövqeyi nəticəsində ABŞ Dövlət Departamenti konqresmenlərə məsləhət gördü ki, ermənilərin hazırladığı qondarma 132 saylı qətnamə layihəsi qəbul edilməsin.

Belə olduğu halda, dünya erməni lobbisi, erməni milli- siyasi partiyaları qərara gəldilər ki, Ermənistan Sovet Respublikası Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan torpaqlarına ərazi iddialarını yenidən gücləndirsin və bunun üçün bir sıra konkret tədbirlər planı hazırladı. Həmin tədbirlərdən bir neçəsi bunlardır: tarixi təhrif etmək, Azərbaycanı iqtisadi və informasiya blokadasına salmaq, Azərbaycandıları kütləvi şəkildə Ermənistandan, Dağlıq Qarabağdan qovub çıxarmaq, dünya ictimaiyyətinin közündə vəhşi Azərbaycanlı, “əzabkeş” erməni xalqı obrazını yaratmaq, Azərbaycan Respublikası ilə ABŞ arasındakı münasibətlərin pisləşməsi üçün hər cür yoldan və üsuldən istifadə etmək.

Bütün bunların nəticələri isə göz qabağındadır.

Ermənilər bütün dövrlərdə Dağlıq Qarabağ əmilindən sui-istifadə etməyə cəhd göstərirlər. Nəmişə də bir qayda olaraq bu niyyətlərində uduzublur. Söz yox ki, erməni millətçiləri nə qədər cəhd göstərirlərsə göstərsinlər, hansı üsullardan istifadə edirlərsə etsinlər, kimlərin himayəsinə sığınırılsa sığınsınlar, fərqi yoxdur, bu dəfə də onların niyyətləri baş tutmayacaq. Azərbaycan xalqı istər siyasi yolla olsun, istərsə də öz qanı bahasına, ya beynəlxalq ictimaiyyətin obyektiv mövqeyi hesabına, ya da milli birliyə arxalanaraq özü öz doğma torpaqlarını düşmən təcavüzündən, tapdağından azad edəcəkdir.

SON SÖZ ƏVƏZİ

Kitabın tədqiqat obyektini əsasən indiki Ermənistan və ona bitişik ərazilər, Dağlıq Qarabağ və onun ətraf rayonları, araşdırılma tarixi isə 17-ci əsrin əvvəllərindən günümüzədək olan dövrü əhatə etmişdir. Tədqiqatın başlıca məqsədi qeyd edilən ərazilərdə Azərbaycan

türklərinin qaçqınlıq, deportasiya və soyqırım tarixini araşdırmaq, onu törədən səbəbləri açıb göstərməkdən ibarət olmuşdur.

İstifadə edilmiş ilkin mənbə və tarixi ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, xalqımıza qarşı erməni təcavüzünün başlıca məqsədi tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətinin əsasını qoymaq və sonradan müxtəlif yollarla onu genişləndirməklə “Böyük Ermənistan” yaratmaqdan ibarətdir. Ermənilərin bu niyyətlərinin qismən də olsa, reallaşmasında Rusiyanın və bəzi Qərbi dövlətlərinin müstəna rolu olmuşdur.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran, 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrindən dərhal sonra İran və Türkiyədən köçürülən 130 minə yaxın erməni əsasən İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılmışdı. Həmin müharibələr nəticəsində 359 müsəlman kəndi dağıdılmış, əhalisinin xeyli hissəsi qırılmış, qalanları isə qaçqın düşmüşdülər. Türkməkçay müqaviləsindən sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində təşkil edilən Erməni vilayətindəki 1111 yaşayış məntəqəsindən cəmi 62 kənddə (erməni kilsələrinin ətrafında) ermənilər yaşadılar.

Son iki yüz ildə indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirilən qırğınlar, deportasiya və soyqırımları nəticəsində onların yaşadıkları iki minə yaxın yaşayış məskənləri boşaldılmışdır. Azərbaycanlıların öz əzəli torpaqlarından qovulması ilə paralel ermənilərin onların yerində məskunlaşdırılma kampaniyası 19-cu əsrin sonunda Türkiyədə baş qaldıran erməni separatizminin yatırılmasından sonra daha geniş vüsət almışdır. 20-ci əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyonu xaricdən gələn ermənilərdən ibarət olmuşdur.

Həmin dövrdə “Daşnaksutyun” partiyası öz proqramında dəyişiklik edərək, fəaliyyətinin əğırlıq mərkəzin Zaqafqaziyaya keçirmiş, müstəqil erməni dövləti qurmaq məqsədilə silahlı birləşmələr təşkil etmişdi.

Qafqazın canişini Vorontsov-Daşkovun ermənipərəst mövqeyindən istifadə edən “Daşnaksutyun” partiyası İrəvan, Gəncə (Yelizavetpol) və Tiflis quberniyalarında Azərbaycan türkləri yaşayan əraziləri təmizləmək və orada erməniləri məskunlaşdırmaq məqsədilə kütləvi qırğınlar törətmişdilər. 1905-1906-cı illərdə əvvəlində Rusiyada baş verən iqtisadılardan fürsət kimi istifadə edən ermənilər əvvəlcə Bakıda, sonra isə İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, Zəngəzurda, Qazaxda və Tiflisdə dinc Azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmişdir. Erməni silahlı dəstələri İrəvan-Naxçıvan, Naxçıvan-Zəngəzur, Zəngəzur-Qarabağ istiqamətlərində yerləşən Azərbaycanlı yaşayış məskənlərinin əhalisini qırmaqla, qovmaqla və həmin ərazilərdə erməniləri məskunlaşdırmaqla gələcək Ermənistan dövlətinin əsasını qoymaq istəyirdilər. Sayları on min silahlıdan artıq olan erməni birləşmələri İrəvan şəhərində və onun ətraf kəndlərində, Eçmiədzin (Üçkilse) və Şərur-Dərələyəzdə, Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının Gorus, Qapan və Qarakilsə (Sisyan) nahiyyələrində, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Qazax qəzalarında kütləvi soyqırım törənmiş, 200-dən artıq Azərbaycanlı kəndini viran qoymuşlar.

1914-cü ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsinin başlanmasından istifadə edərək “Daşnaksutyun” partiyası rus ordusunun tərkibində 4 böyük silahlı birləşimə təşkil etmişdi. Cəllad Andranikin başçılığı etdiyi erməni dəstələri Cənubi Azərbaycanın Xoy, Urmiya və Salmas əyalətlərində 150 minə yaxın, sonra isə Şərqi Anadolunun Qars, Ərzurum və Ərdahan bölgələrində 200 mindən artıq Azərbaycan türklərini uşaq, qoca, qadın arasında fərq qoymadan qətlə yetirmiş, həmin əraziləri Çar Rusiyasının ermənilərə vəd etdiyi Ermənistan dövlətini qurmaq üçün türklərdən təmizləmişdilər. Təkcə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti 1-ci Dünya müharibəsi dövründə 40 min Qarşını Azərbaycana təlxiciyə edərək aclıq və ölümün caynağından qurtarmışdı.

Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra S.Şaumyan başda olmaqla özlərini Qafqazda bolşevik hakimiyyətinin qanuni nümayəndələri hesab edən ermənilər əsasən Türkiyədən qaçıb gələn erməniləri silahlandıraraq Sovet hakimiyyətini qurmaq adı altında Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmişdilər. Məhz həmin dövrdə yaradılmış erməni silahlı dəstələri “bolşevik” qiyafəsində 1918-ci ilin martında Bakıda 15 minə yaxın müsəlman qətlə yetirilmişdilər. Həmin dövrdə ermənilər Şamaxıda, Qubada, Ağsuda, Kürdəmirdə və Lənkəranda

250-yə yaxın müsəlman kəndlərini yerlə yeksan etmiş, on minlərlə dinc əhalini qətlə yetirmiş və sağ qalanları qaçqın düşməyə məcbur etmişdilər,

1918-1919-cu illərdə Qarabağın dağlıq hissəsində 150-dən artıq, Zəngəzur qəzasında 115 kənd bütövlüklə dağıdılmış, əhalisinin xeyli hissəsi erməni silahlı qüvvələri tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüşdü.

Erməni vəhşiliyi İrəvan quberniyasında və Şərqi Anadoluda misli görünməmiş həddə çatdırılmışdır. Təkcə 1918-ci ildə İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində isə 82 kənd dağıdılmış, əhalisi soyqırımına məruz qalmışdır. 1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373582 nəfər yaşadığı halda, 1920-ci noyabrında cəmi 12 min nəfər Azərbaycanlı qalmışdı. Ümumiyyətlə, təkcə 1905-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisindən 1000-ə yaxın Azərbaycanlı kəndləri dağıdılmış, əhalisi soyqırıma məruz qalmışdır.

1920-ci ildən sonra Ermənistanda Azərbaycan türklərinə qarşı deportasiya siyasəti “dostluq” və “beynəlmiləçilik” pərdəsi altında davam etdirilmişdir. 1930-1937-ci illərdə Ermənistanın Türkiyə və İranla sərhəd boyunda yaşayan 50 minə yaxı azərbaycanlı repressiyaya məruz qalaraq həbs edilmiş Qazaxıstan və Sibir çöllərinə sürgün edilmişlər.

1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlə Sovetinin “Ermənistan SSR-də kolxozçu və digər Azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərarına əsasən 1948 - 1953-cü illərdə Azərbaycanlılar yaşayan ən münbit ərazilərdən, xüsusən də İrəvan və onun ətraf rayonlarından 150 minə yaxın əhali deportasiyaya məruz qalaraq Azərbaycanın aran rayonlarına, köçürülmüşdür. Köçürülən əhalinin təqribən yarısı iqlim şəraitinə uyğunlaşmayaraq tələf olmuşdur.

1988-ci ildə keçmiş SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı qərəzli mövqeyindən istifadə edən Ermənistan Respublikası Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini anneksiya etməyə cəhd göstərməklə yanaşı Ermənistan SSR Ali Soveti sessiyasının məxfi göstərişinə əsasən, 1988-ci il noyabrın 22-dən 28-dək müddət ərzində Azərbaycanlılar yaşayan 22 rayonda 170 sırf və 94 qarışıq (ermənilərlə) yaşayış məskənləri boşaldılmış, nəticədə 200 mindən artıq azərbaycanlı 18 min müsəlman kürd, min nəfər rusdilli əhali Azərbaycana qovulmuşdur. Həmin vaxt 216 azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, minlərlə qadın, uşaq və qoca bədən xəsarəti almış, on minlərlə ailənin əmlakı qarət olunmuşdur.

Rəsmi Ermənistan Azərbaycanlılara qarşı soyqırım həyata keçirərək onları tarixi-etnik torpaqlarından təmizlədikdən sonra mənəvi soyqırım-türk mənşəli toponimləri erməniləşdirmək aksiyasını həyata keçirmişdir. 1990-cı ildən etibarən son vaxtlara qədər mövcud olan 250-yə yaxın türk mənşəli toponimin hamısı dəyişdirilmiş və yaxud bu yaşayış məntəqələri ölü kəndə çevrilərək yaşayış məntəqələrinin siyahısından silinmişdir. Lakin Ermənistan parlamentinin 9 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı istisna olmaqla (həmin fərmanla 90-dan artıq toponimimiz dəyişdirilmişdir) qalan toponimlərin nə vaxt və necə dəyişdirildiyi, yaxud hansı fərmanla yaşayış məntəqələrinin siyahısından çıxarıldığı haqqında məlumat yoxdur. Müvafiq orqanların yardımı ilə yerdə qalan toponimlərin də aqibətini dəqiqləşdirmək mümkündür. Bununla, son iki əsrdə indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycanlılara qarşı törədilən fiziki soyqırımdan başlayaraq, mənəvi soyqırımla başa çatan bir faciənin xronikasını tamamlamaq, onu dünya ictimaiyyətinin nəzərinə küll halında çatdırmaq, əsl soyqırımına kimin məruz qaldığı əyani sübut etmək mümkündür.

Monoetnik Ermənistan dövləti yaratmağa nail olan Ermənistan rəhbərləri onu dəstəkləyən dövlətlərin hərbi-sənaye potensialından qidalanaraq əhalisinin 30 faizini Azərbaycanlılar təşkil edən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini, habelə, 7 ətraf rayonu (Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam və Füzuli rayonlarını) işğal edib xarabazara çevirmiş, əhalini soyqırımına məruz qoymuşlar.

Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın 12 rayonunun (ərazisinin 20 faizi, yaxud 5/1 hissəsini, 700 yaşayış məntəqəsini işğal etmiş, 20 minə yaxın Azərbaycan vətəndaşını öldürmüş, 4 minə yaxın əhalini girov götürmüşlər ki, onların da əksəriyyəti uşaqlar, qadınlar və qocalar təşkil edirlər, 1992-ci il fevralın 26-da törədilən Xocalı soyqırımı dünya tarixində analoqu

olmayan vəhşiliyin nümunəsidir. Bir milyona yaxın Azərbaycanlı öz ölkəsində qaçqın düşmüşdür,

İşğal edilmiş ərazilərdə 4 minə yaxın sənaye və kənd təsərrüfatı obyektı, ümumi sahəsi 6 milyon kv. metr olan 180 mindən artıq mənzil və şəxsi ev, minə yaxın təlim tərbiyə müəssisəsi, 3 minə yaxın mədəni-maarif ocağı, 700-dən artıq tibb müəssisəsi erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır.

Beləliklə, təkcə XX yüzillikdə bir milyona yaxın Azərbaycanlı ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüş, 1,5 milyondan artıq soydaşlarımız indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya edilmişdir. 1918-ci ildə imzalanan Batum müqaviləsinə əsasən cəmi 9 min kv. km. ərazisi olan Ermənistan 1988-ci ildə onu 30 min kv.km.-ə çatdırmış, hazırda isə işğal etdiyi ərazilərlə birlikdə azı 45 min kv.km. əzəli Azərbaycan torpaqlarını öz nəzarəti altına almışdır.

Kitabda tədqiq edilən tarixi faktlar, arxiv sənədləri, statistik məlumatlar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, indiki Ermənistan ərazisində və Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində erməni silahlı birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar və cəza aksiyaları BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli Konvensiyasına görə soyqırım hesab edilməlidir.

XIX-XX əsrlərdə ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırım və kütləvi repressiya aksiyalarına hüquqi-siyasi qiymət vermək məqsədilə prezident H.Əliyev 26 mart 1998-ci ildə “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərman imzalamış və bütün soyqırım faciələrini yad etmək məqsədilə 31 mart Azərbaycanlıların soyqırım günü elan edilmişdir.

Bütün bu faktlar dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırılmalı, Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı törədənlərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün beynəlxalq təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırılmalıdır.

ƏLAVƏLƏR

1. Qədim Oğuz yurdu- indiki Ermənistan

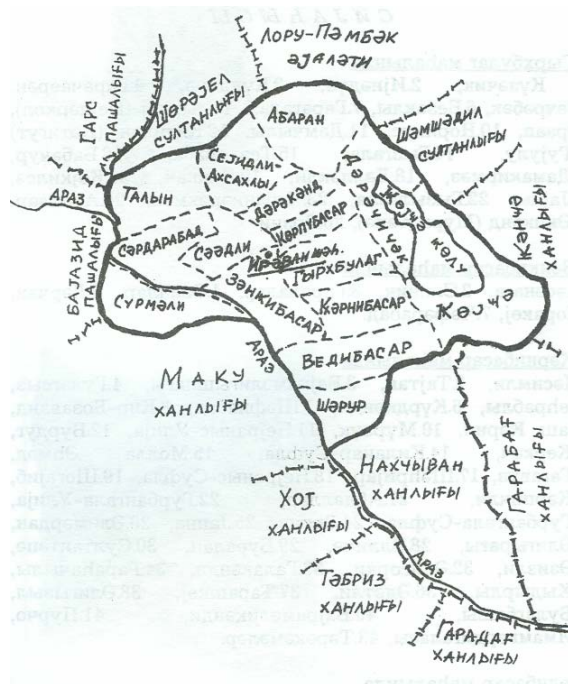

Bu xəritədən göründüyü kimi Oğuz yurdu-indiki Ermənistan ərazisi qədim dövrdən, türk-Azərbaycan yaşayış yerləri olmuşdur.

Rusiya imperiyasının himayəsinə sığınan erməni daşnakları Azərbaycan türklərini doğma yurdlarından sıxışdırıb çıxarmış, yüzlərlə kəndləri yerlə-yeksan etmiş, abad yerlərin adını erməni adları ilə əvəz etmişlər. Bu adlar nə vaxt dəyişdirilmişdir?

Kitabın əlavəsində bu xəritədə işarə edilən köhnə-tarixi və sonradan erməni daşnakları tərəfindən saxtakarlıq edilərək dəyişdirilmiş adlarla tanış olmaq mümkündür.

İravan xanlığı 19-cu əsrin əvvəllərində (mahallar üzrə)

**2. 1826-1828- ci illər RUSİYA - İRAN və 1828-1829- cu
illər RUSİYA-TÜRKİYƏ MÜHARİBƏLƏRİ nəticəsində
İrəvan xanlığının ərazisində dağıdılmış
kəndlərin**

SİYAHISI

1. Qırxbulaq mahalında

1. Küzəcik, 2. İynədüz, 3. Güllücə, 4. Qaracaören, 5. Tecrəbək, 6. Bezaklı, 7. Qaraqala, 8. Qatırçay (Heydərgöl), 9. Ərzap, 10. Norinus, 11. Damcılı, 12. Kitikən (Kətiqut), 13. Quyulu, 14. Qızqala, 15. Tezxraba, 16. Babacur, 17. Damagirməz, 18. Dəlləkli, 19. Kankan, 20. Göykilsə, 21. Yayı, 22. Qızıqlala, 23. Çobangərəkəz, 24. Azaklar, 25. Əkikənd (Muradtəpə), 26. Ərzni

2. Zəngibasar mahalında

1. Həsənağa, 2. Sinnik, 3. Qaracalar, 4. Ozanlar, 5. Dərcan, 6. Noraköy, 7. Cəfərabad.

3. Gərnibasar mahalında

1. Məsimli, 2. Taytan, 3. Bayraməliqışlağı, 4. Qulaqsız, 5. Zöhrəblı 6. Kürdəkəndi 7. Şəfiabad, 8. Kir-Bozavand, 9. Baş Gərnı, 10. Mürzük, 11. Keyranıs-Uliya, 12. Burduq, 13. Gerkəc, 14. Gilanar-Sufla, 15. Molla Əhməd, 16. Qaqavuz, 17. Şəhriyar, 18. Heyranıs-Sufla, 19. Şoğayib, 20. Kərpici, 21. Abdallar, 22. Qurbanqala-Uliya, 23. Qurbanqala-Sufla, 24. Ərtiz, 25. Yappa, 26. Əlimərdan, 27. Əliqıraqı, 28. Ellicə, 29. Buralan, 30. Sultantəpə, 31. Əzizli, 32. Əlisorki, 33. Qalakəndi, 34. Qarahacılı, 35. Xıdırılı 36. Ədətli, 37. Taraşköy, 38. Əliqızıl, 39. Bulaqbaşı, 40. Bayraməlikəndi, 41. Purço, 42. İmamverdiqalası, 43. Tərəkəmələr.

4. Vedibasar mahalında

1. Reyhanlı, 2. Şirazlı, 3. Qaralar, 4. Saray, 5. Cadqıran, 6. Qarabağlar-Sufla, 7. Qarabağlar-Uliya, 8. Talasavan, 9. Şahablı, 10. Zəncirli, 11. Pünüt, 12. Şorsu, 13. Daşnov, 14. Həsənqala, 15. Cəfərli, 16. Örtük, 17. Vəlican, 18. Keşəqli, 19. Abbasabad, 20. Əli Qızıl, 21. Muradabad, 22. Əliabad, 23. Əliqırıq, 24. Günlük, 25. Baxmacıq, 26. Xamut, 27. Qızılverən, 28. Zimmi, 29. Musacıq, 30. Hand, 31. Qazançı, 32. Xosrov, 33. Haxıs.

5. Şərur mahalında

1. Hağıqara, 2. Qalacıq, 3. Fərhad Arxı, 4. Boşaqışlağı, 5. Daşarx-Uliya, 6. Örtülü Məzrə, 7. Şaban Məzrə, 8. Kərki-Bayat Məzrə, 9. Yovşan Məzrə, 10. Gabud-məzrə, 11. Dəhnəkənd (Dəmirçiqlağı).

6. Sürməli mahalında

1. Vəlican, 2. Talasavan, 3. Abbasabad, 4. Sərhəngabad, 5. Rəsullu, 6. Zəngan, 7. Hacı Abbas, 8. Saxsalı, 9. Atlıca, 10. Qaracılı, 11. Mərhava, 12. Çırxalı, 13. İstinax-Çırxalı, 14. Urumuş, 15. Ərköv, 16. Göyumus, 17. Qurğan, 18. Qaraçay, 19. Əli Malik, 20. Zor, 21. Əlikeçən, 22. Quşçu, 23. Karvansaray, 24. Əsmə, 25. Quyuça, 26. Çırxacı, 27. Sarı Hasar, 28. Muça.

7. Dərəkənd-Parçenis mahalında

1. Qaraqoyunlu, 2. Kiti, 3. Sürməli, 4. Aşıq Hüseyn, 5. Qarabulaq, 6. Qaraqala, 7. Çaldağ, 8. Qazıqoparan.

8. Səədli mahalında

1. Xəlilqışlağı, 2. Erməni gövşəni 3. Səfilər, 4. Mirzəxan, 5. Baş Qışlağı.

9. Talın mahalında

1. Aylanlı, 2. Sicanlı, 3. Nadirxanlı, 4. Pirmələk, 5. Sutökülən, 6. Ağakıçık, 7. Məzarcıq, 8. Pirtikən, 9. Qaraqala, 10. Çiçəkli, 11. Püsəgən, 12. Çaltəpə, 13. Mustuqlu, 14. Qoruq, 15. Parakənd, 16. Daşqala, 17. Çoturlu, 18. Bəbirli, 19. Sadıqlı, 20. Zarınca, 21. Aşağı Dəmirçili, 22. Sabunçular, 23. Kiçik Yataq, 24. Kalasbəy qulası, 25. Bəhlul kəndi, 26. Böyük Qızılqula, 27. Göyərçin.

10. Sərdərabad mahalında

1. Cəfərxan Rəncbəri, 2. Teymurxan kəndi (Dövlətabad), 3. İtRöy, 4. Qatırabad (Əbdülabad), 5. Artaşat (Fətabad), 6. Rəhimabad (Molla Bədəl), 7. Keçili, 8. Xam.

11. Körpübasar mahalında

1. Teymurxan Kolanısı, 2. Ağdamar, 3. Qaraqışlaq, 4. İnəkli, 5. Çobanı, 6. Arpəhəvəsik, 7. Haçabağ, 8. İlançalan, 9. Anberd.

12. Abaran mahalında

1. Qotur, 2. Tezxraba, 3. Şabanlı, 4. Xaçbulaq, 5. Köhnə Qəzənfər, 6. Bitli, 7. Əmirli, 8. Yarbaş, 9. Məmişkəndi, 10. Qarabulaq, 11. Hamamlı, 12. Kürd Əli, 13. Cancık, 14. Cili-Göl, 15. Pahquluölən, 16. Porsuxlu, 17. Camışlı, 18. Əyribudaq, 19. Muncuqlu, 20. Pəmbək, 21. Günbəz, 22. Sibitağ.

13. Dərəçiçək mahalında

1. Ada, 2. Kiçik Ördəkli, 3. Allahapənəh, 4. Barat, 5. Qonaqnirməz, 6. Eşşəkquduran, 7. Çobannövlü, 8. Keğəb, 9. Maman, 10. Aydın, 11. Şakirbaşı, 12. Mıxana, 13. Sutökülən, 14. Çiçəkli, 15. Pirpalıd, 16. Zeynalğa.

14. Göycə mahalında

1. Buğdatəpə, 2. Hacımumuxan, 3. Allahverdidəy, 4. Üçtəpə, 5-6. adları unudulub, 7. Kərimkəndi, 8-11. adları unudulub, 12. Yuxarı Altuntaxt, 13. Aşağı Altuntaxt, 14. Dəmirçi Poqos, 15-19. adları unudulub, 20. Əyricə, 21. Atdaş, 22. Axsaxtovuz, 23. Karvansaray, 24. adı unudulub, 25. Qasımbaşı, 26. Mədinə, 27-32. adları unudulub, 33. Baş Gözəldərə, 34. Xancıgəzoğlu, 35-38. adları unudulub, 39. Qızılkilsə, 40-44. adları unudulub, 45. Böyükəğa, 46-54. adları unudulub, 55. Ağkilsə, 56-57. adları unudulub, 58. Göycə, 59. Sultanəli, 60. Sətənaqəç, 61. Karvansaray, 62. Əyricə, 63-64. adları unudulub, 65. Kərimkəndi, 66. Dəli Harutyun, 67. Qəməsar.

Qeyd. Bu siyahı İ.Şorenin “Исторический памятник состояния армянской области в эпоху присоединения к Российской империи” (СПб. 1852) kitabından götürülmüşdür (səh. 510-518).

3. 1828-ci ildə YARADILMIŞ ERMƏNİ VİLAYƏTİNDƏ (İRƏVAN ƏYALƏTİ) KƏNDLƏRİN SİYAHISI

1. Qırxbulaq mahalı

1. Oxcarbed, 2. Məngüs, 3. Cüvriş, 4. Kamal, 5. Tutiyyə, 6. Zar, 7. Cadqıran, 8. Gəmrıs, 9. Ağadərəsi, 10. Başkənd, 11. Şahab, 12. Ərəmus, 13. Dizək, 14. Ərinc, 15. Avan, 16. Çalmaxçı, 17. Kənəkir, 18. Kətran, 19. Pütəni, 20. Məəküb, 21. Ellər, 22. Yelqovan.

2. Zəngibasar mahalı

1. Şinqovit-Bayat, 2. Çarbağ, 3. Şinqovit, 4. Horaqovit, 5. Behbudabat, 6. Uluxanlı, 7. Aşağı Necili, 8. Yuxarı Necili, 9. Hacı Elyas, 10. Qalalı, 11. Ağcaqışlaq, 12. Şirabad, 13. Arbat, 14. Haçapara, 15. Göykümbət, 16. Sarvanlar xaraba, 17. Şöllü Dəmirçi, 18. Qaraqışlaq, 19.

Verməzyar, 20. Donuzyeyən, 21. Sarvanlar Uliya, 22. Reyhanlı, 23. Həbilkəndi, 24. Seyidkəndi, 25. Sarıcalar, 26. Şöllü Mehmandar.

3. Gərnibasar mahalı

1. Ağhamzalı, 2. Cəbəçəli, 3. Qaratəpə, 4. Qaradağlı, 5. Xarratlı, 6. Boğamlı, 7. İmamşahlı, 8. Qaraqoyunlu, 9. Göyləsər-Uliya, 10. Toxanşahlı, 11. Şeyxzadəli, 12. Tamamlı, 13. Qarahəməzli, 14. Çiydəmli, 15. Başnalı, 16. Uğurbəyli, 17. Çiləxanlı, 18. Böyük Dəlilər, 19. Kiçik Dəlilər, 20. Novruzlu, 21. Qəmərli, 22. Dargalı, 23. Yuva, 24. Məsimli, 25. Beçazlı, 26. Axund Buzovand, 27. Artaşat, 28. Qurbanqulu, 29. Təpəbaşı, 30. Dvin, 31. Ayaslı, 32. Qulaməli Buzovand, 33. Doqquz, 34. Yamancalı, 35. Mehrablı, 36. Ağcaqışlaq, 37. Cənnətli, 38. Ağbaş, 39. İpəkli, 40. Göyləsər-Sufla, 41. Arpava, 42. Qaravəli, 43. Aratan, 44. Emincə, 45. Aralıq, 46. Ciftlik, 47. Sirboğan, 48. Bayburt, 49. Gilanlar, 50. Körpüqulağı, 51. Göl, 52. Köxt

4. Vedibasar mahalı

1. Xorvirab, 2. Vədi-Sufla, 3. Əli-Məhəmədqışlağı, 4. Şüyütlü, 5. Xalisa, 6. Dəvəli, 7. Daşlı, 8. Vədi-Uliya, 9. Koravan, 10. Yengicə, 11. Avşar, 12. Sədərək, 13. Əsni, 14. Kərki, 15. Qədili, 16. Qarağac, 17. Camışbasan, 18. Cığın, 19. Cırmanıs, 20. Küssuz, 21. Ərmik

5. Şərur mahalı

1. Quşçu Dəmirçili, 2. Maxta, 3. Düdənkə, 4. Zeyvə, 5. Noraşen-Sufla, 6. Əksikənd, 7. Mahmudkəndi, 8. Noraşen-Uliya, 9. Loşan, 10. Daşarx, 11. Kürkcülü, 12. Kürdkəndi, 13. Şəhriyar, 14. Yengicə, 15. Çomaxtir, 16. Çərçiboğan, 17. Məhəmməd-Sabir, 18. Muğancıq-Mirzə-Müslüm, 19. Muğancıq Mehrablı, 20. Qarxın, 21. Aralıx-Kəlbəli xan, 22. Aralıx Məhəmmədəli bəy, 23. Siyaqut, 24. Kosacan, 25. Parcı, 26. Ələkli, 27. Yelquz-Ağac, 28. Verməzyar, 29. Xanlıqlar, 30. Abadulla, 31. Abbas Qışlaqı, 32. Tomaslı, 33. Vayxır-Sufla, 34. Sərdarabad, 36. Diyədin, 36. Ərəb-Yengicə, 37. Qara Həsənli, 38. Babəki (Abisiyab), 39. Keştas, 40. Dərvişlər, 41. Ərbatan, 42. Xələc, 43. Əlişir, 44. Muğanlı, 45. Qorçulu, 46. Ağ Əhməd, 47. Qarabürc, 48. Təzəkənd, 49. Burunlu, 50. Vayxır-Uliya.

6. Sürməli mahalı

1. Arkuri, 2. Rəhmətabad (Ramazankəndi), 3. Həsənabad, 4. Süleymanabad, 5. Cənnətabad, 6. Daşburun, 7. Toxanşahlı Qacar, 8. Göycəli, 9. Toxanşahlı Bayat, 10. Şirəci, 11. Səfərqulu, 12. Əlican, 13. Hüseyn kəndi, 14. Mürşüd Əliqışlağı, 15. Zülfüqar, 16. Tecirli, 17. Evcilər, 18. Amarat, 19. Nəcəf Əli, 20. Qazıqışlağı, 21. Ələtli, 22. Panik, 23. Qızıl Zakir, 24. Qazançı, 25. Sarıçoban, 26. Ağaver, 27. Ağ Məhəmməd, 28. Ərəbkirli, 29. Molla Əhməd, 30. Yaycı, 31. Quzükənd, 32. Qasımcan, 33. Blur, 34. Ağ veis, 35. Əli Qəmərli, 36. Xoşxəbər, 37. Xəlifəli, 38. İydir, 39. İbrahimabad, 40. Baharlı, 41. Arxacı, 42. Mələkli, 43. Qaraqoyunlu, 44. Daşlıca, 45. Siçanlı, 46. Qızılqula, 47. Güllücə, 48. Molla Qəmər, 49. Çançavat, 50. Qulp.

7. Dərəkənd-Parçenis mahalı

Parçenis dərəsində

1. Qara Qala, 2. Pirili, 3. Turabi, 4. Qamışlı, 5. Qatırlı, 6. Yağlı, 7. Güləhməd, 8. Qızılbulaq, 9. Tovuzgöl, 10. İncə, 11. Abbas gölü, 12. Əli Kosa, 13. Parçenis xaraba, 14. Xəmirkəsən, 15. Parçenis Qalaca, 16. Quru Ağac, 17. Dəmirsıxan, 18. Qayaxaraba, 19. Alçalı, 20. Qaracaviran, 21. Cadqıran, 22. Gəndzək, 23. Qayaqışlaq, 24. Gülabi, 25. Əkərək, 26. Suki.

9. Dərəkənd dərəsində

27. Kahin, 28. Həsəncan, 29. Xadimli, 30. Sarabdal, 31. Çiçəkli, 32. Kələkli, 33. Gülbulaq, 34. Həsənkəndi, 35. Ağdis, 36. Soyuqbulaq, 37. Cəndərviş, 38. Əmirocaq, 39. Qırxbulaq, 40. Qalaca, 41. Oğrunca, 42. Ağdaş, 43. Cəfərabad, 44. Qaradaş (Bayramkəndi), 45. Əliverdi xaraba, 46. Kirampa-aşağı, 47. Əlimalı, 48. Təkaltı, 49. Pirdəmir, 50. Tikanlı, 51. Pərnout, 52. İrabad, 53. Çırxanlı, 54. Osmankəndi.

8. Səədli mahalı

1. Söyüdlü, 2. Hüseynkəndi, 3. Cırıxlı, 4. Elimcan, 5. Hacı-Bayramlı, 6. Əyrisifət, 7. Xeyirbəyli, 8. Assar, 9. Şahvarid.

9. Talın mahalı

1. Yeni Talın, 2. Əşnək, 3. Mehribanlı, 4. İrind, 5. Qarğaovmaz, 6. Yuxarı Aqcaqala, 7. Aşağı Ağcaqala, 8. Yaşıl, 9. Başsız, 10. Baxcacıq, 11. Şeyx Haçı, 12. Dədəli, 13. Aralix, 14. Köhnə Talın, 15. Gözlü, 16. Yeni Qırmızı, 17. Quldərviş, 18. Adıyaman, 19. Məsdərə, 20. Soyüdlü.

10. Seyidli və Axsəqqallı mahalı

1. Dian, 2. Qaracalar, 3. Avan, 4. Maxta, 5. Göyş, 6. Köytul, 7. Uçan, 8. Dizir, 9. Persi, 10. Gödəkli, 11. Nəziravan.

Axsəqqallı torpaqları

12. Yeni Qəzənfər, 13. Sarıgöl, 14. Üşü, 15. Kiçikkənd, 16. Babakışi, 17. Kırışli, 18. Kələşkəndi, 19. Tigid, 20. Qaracaviran

11. Sərdarabad mahalı

1. Şərifabad, 2. Qarxın, 3. Türkmənli, 4. Çubuxçu, 5. Markaragöy, 6. Evcilər, 7. Ağcaarx, 8. Armudlu, 9. Uzunoba, 10. İydəli, 11. Yocayaralı, 12. Canfəda, 13. Quzugüdə, 14. Qurduqulu, 15. Təpədi, 16. Kərimarxı, 17. Sərdarabad qalası, 18. Molla Bayazid, 19. Keçili, 20. Şəhriyar, 21. Cəfərabad, 22. Kolluqarx

12. Körpübasar mahalı

1. Qəmərli, 2. Xatınarx, 3. Mirzə Hüseyn, 4. Səfiabad, 5. Aralix Kolanı, 6. Zeyvə, 7. Yasaxlı (Aşağı Aylanlı), 8. Əlibəyli, 9. Əbdurəhman, 10. Vağarşabad, 11. Kirampa, 12. Muğancıq, 13. Samanqar, 14. Aytaxt, 15. Körpəli, 16. Kürəkəndli, 17. Ağcaqala, 18. Qıznaüz, 19. Ağnatun, 20. Franqanots, 21. Tossuz, 22. Hacı Qara, 23. Molla Dursun, 24. Hacılar, 25. Ərəmli, 26. Ayarlı, 27. Qızıl Dəmir, 28. Üşəyən, 29. Əştərək, 30. Parpi, 31. Təkiyə, 32. Əkərək, 33. Batrinc, 34. Haxıs, 35. Pirəkən, 36. Ərkov, 37. Talış, 38. Talış Əkərək, 39. Kələşan, 40. Yeğvard.

13. Abaran mahalı

1. Moqni, 2. İohanavəng, 3. Böyük Körpü, 4. Kiçik Körpü, 5. Sağmosavəng, 6. Ağinağöy, 7. Qalaça, 8. Günbəzli, 9. Bazarcıq, 10. Şirəkqala, 11. Camışlı, 12. Təkərli, 13. Bulxeyir, 14. Qarakilsə, 15. Astvatskal, 16. Quşçu, 17. Əli kiçik, 18. Çamırlı, 19. Molla Qasım, 20. Damcılı, 21. Saçlı, 22. Əmirli, 23. Güləbdi, 24. Sarı Budaq, 25. Samdərviş, 26. Güllücə, 27. Melkumkəndi, 28. Hacı Bağır, 29. Qaranlıq, 30. Damagirməz, 31. Mirək, 32. Məlikkəndi, 33. Baş Abaran, 34. Quruboğaz, 35. Qundaqsaz, 36. Cərcəyis, 37. Çobangərəkəz, 38. Şərabqala, 39. Cəngi.

14. Dərəçiçək mahalı

1. Alparas, 2. Rövzanlar, 3. Gümüş, 4. Ərzəkn, 5. Dəllər, 6. Qabar Əli, 7. Bjni, 8. Sollak, 9. Kaxsı, 10. Aqaara, 11. Makravəng, 12. Aşağı Axta, 13. Yuxarı Axta, 14. Gərnigov, 15. Rəndəməl, 16. Zəncirli, 17. Fərrux, 18. Babakışi, 19. Dəli Paşa, 20. Sərinçan, 21. Taycarix, 22. Qorçulu, 23. Çopur Əli, 24. Dədəqışlaq, 25. Təkəlik, 26. Üləşik, 27. Qara Qala, 28. Qoruq Güney, 29. Yaycı, 30. Tutmaşen, 31. Tsaxkunk, 32. Şahriz, 33. Çərçer, 34. Böyük Ördəkli, 35. Çubuxlu, 36. Tsaxmaberd, 37. Qomadzor

15. Göycə mahalı

1. Bıǵlı Hüseyn, 2. Zeynalaǵalı, 3. Rəhmankənd, 4. Ağqala, 5 .Əyriyənk, 6. Qızılçıq (Əbulkəndi), 7. Horadüz, 8. Qışlaq, 9. Kəvər, 10. Qul Əli, 11. Kosa Məmməd, 12. Paşakəndi, 13. Dəli Qardaş, 14. Küzəcik, 15. Başkənd, 16. Heyranıs, 17. Atamxan, 18. Vəli Ağalı, 19. Təzəkənd, 20. Dəlikdaş, 21. Gölkəndi, 22. Aşağı Adyaman, 23. Yuxarı Adyaman, 24. Əbdül Ağalı, 25. Gözəldərə, 26. Ağqıraq, 27. Aşağı Qaranlıq, 28. Yuxarı Qaranlıq, 29. Zolağac, 30. Kolanlıqırılan, 31. Alcalı, 32. Qarasaqqalqışlağı, 33. Yarpızlı, 34. Zağalı, 35. Qızılbulaq, 36. Qırxbulaq, 37. Qanlı Allahverdi, 38. Basarkeçər, 39. Qoşabulq, 40. Aşağı Keyti (Salman kəndi), 41. Baş Keyti, 42. Ellicə, 43. Daşkənd, 44. Daş Keyti, 45. Tatlı Qışlağı, 46. Zərzibil, 47. Zəd, 48. Ağyoxuş, 49. Əyricə, 50. Böyük Məzrə, 51. Kiçik Məzrə, 52. Kəsəmən, 53. Şışqaya, 54. Cil, 55. Ardanış, 56. Adatəpə, 57. Şor Əli, 58. Ağbulaq, 59. Toxluca.

Qeyd. Bu siyahı 1829-1832-ci illərdə İ.Şopen tərəfindən aparılmış kameral siyahıyaalınmanın nəticələrinə əsasən tərtib edilmiş siyahılardan götürülmüşdür. Вах: Шопен И.И. «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи», СПб, 1852, səh.543-599.

4. Erməni vilayəti əhalisinin siyahıya alınmasının nəticələri (İ.Şopenə görə)

1. İrəvan əyaləti (keçmiş İrəvan xanlığı)

Adları	müsəlmanlar		yerli ermənilər		İrəvandan köçürülən ermənilər		Türkiyədən köçürülən ermənilər		Cəmi	
1	2		3		4		5		6	
	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər
1.İrəvan şəhərində	1807	7331	567	2369	366	1715	11	48	2751	11463
<u>Mahallar</u>	81	383	262	1396	216	1043	38	231	597	3053
1.Qırx-bulq										
2.Zəngi-basar	910	5413	133	603	442	2360	-	-	1485	8376
3.Gərnı-basar	753	4176	34	145	1211	5359	-	-	1998	9680
4.Verdi-basar	574	3449	2	15	200	1069	-	-	776	4533
5.Şəur	1305	6510	-	-	336	1757	-	-	1641	8267
6.Sürməli	709	4832	935	5892	299	1459	261	1342	2204	13525
7.Dərəkənd Parçenis	589	3267	1	5	-	-	-	-	590	3272
8.Səədli	160	1004	-	-	-	-	-	-	160	1004
9.Talın	91	420	74	416	-	-	185	1144	350	1980
10.Seyidli və Axsaq-qallı	311	1754	6	28	-	-	-	-	317	1782
11.Sərdar- abad	276	1337	469	3214	66	356	4	21	815	5428
12.Körpü- basar	400	2592	897	5290	518	2897	35	176	1850	10955
13.Abaran	-	-	11	58	330	2018	1116	6857	1487	8933
14.Dərə- çiçək	231	1300	92	552	575	3535	539	3263	1437	8650
15.Göycə	999	5607	15	90	-	-	1485	8557	2499	14254
CƏMİ	9196	49875	3498	20073	4559	23568	3674	21639	20927	115155

2.Naxçıvan əyaləti

1	2		3		4		5		6	
	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər
Naxçıvan şəhərində	909	3641	156	719	265	1110	-	-	1330	5470
<u>Mahallar</u>	400	1848	123	683	208	1051	-	-	731	3582
1.Əlincəçay										
2. Naxçıvan	979	4194	150	776	941	4507	-	-	2070	9477
3.Məvazi-xatun	282	1497	-	-	216	1146	-	-	498	2643
4.Xok	292	1375	43	224	-	-	-	-	335	1599
5.Dərələyəz	1001	6510	-	-	336	1757	8	27	1574	7736
Cəmi	3863	17138	530	2690	2137	10652	8	27	1574	30507

Ordubad dairəsi

1	2		3		4		5		6	
	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər
Ordubad şəhəri.	767	3262	-	-	36	182	-	-	803	3444
<u>Mahallar</u>	146	552	36	215	14	76	-	-	196	843
1. Ordubad										
2. Əylis	77	347	214	1356	29	183	-	-	320	1886
3.Dəstə	317	1533	62	346	-	-	-	-	379	1879
4.Biləv	289	1210	39	208	-	-	-	-	499	2317
5.Çənnəp	79	343	49	263	-	-	-	-	128	606
Cəmi	1675	7247	400	2388	250	1340	-	-	2325	10975

Köçəri xalqlar

	Müsəlmanlar		Yerli ermənilər		Köçərilər		Yezdi kürdləri		Cəmi	
	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər
Köçəri xalqlar	1344	7489	-	-	-	-	67	324	1411	7813

Cəmi Erməni vilayətində

	Müsəlmanlar		Yerli ermənilər		İrandan köçürülən ermənilər		Türkiyədən köçürülən ermənilər		Yezdi kürdləri		Cəmi	
Cəmi	16078	81749	4428	25151	6949	35560	3682	21666	67	180	31201	164450

**5. 1918-ci ildə İrəvan quberniyasında dağılmış və boşaldılmış
Azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin
s i y a h ı s ı**

№	Qəzanın, milis sahəsinin və kəndin adı	Təsərrüfatların sayı	Əhalinin sayı
	<u>İrəvan qəzası</u> <u>I milis sahəsi</u>		
1	Damagirməz	70	387
2	Zar	170	706
3	Kamal	100	625
4	Küzəcik	24	119
5	Məngüs	90	426
6	Oxçavert	115	493
7	Tutiyə	40	208
8	Kərpikli	32	188
9	Tatar-Koxtu	20	79
10	Əliqırış	37	202
	<u>II milis sahəsi</u>		
11	Ağhamzalı	143	843
12	Cəbəcili	63	355
13	Xarratlı	62	496
14	Uluxanlı	500	3173
15	Qaradağlı	62	496
16	Sarcalar	64	638
17	Reyhanlı	56	442
18	Həbilkəndi	34	256
	<u>III milis sahəsi</u>		
19	Sabınçı	35	202
20	Qəmərli	151	870
21	Torpaqqala	56	415
22	Qaraqoyunlu	67	432
23	Düyün	92	432
24	Buzovand	28	96
25	Qarahamzalı	160	815
26	Alpava	28	206
27	Doqquz	36	210
28	İpəkli	37	185
29	Ağbaş	19	132
30	Novruzlu	16	231
31	Yamancalı	107	763
	<u>IV milis sahəsi</u>		
32	Sədərək	500	4117
	Cəmi qəza üzrə	3015	19005
	<u>Sürməli qəzası</u> <u>I milis sahəsi</u>		
33	Əligöycək	69	467
34	Yuxarı Bəndəmurad	13	107
35	Aşağı Bəndəmurad	12	232
36	Kündə	16	249
37	Daşlıca	17	171

38	Asma	35	147
39	Qaragüney	53	637
40	Göycək	18	336
41	Qızıl Qala	18	109
42	Qarahasar	24	266
43	Sicanlı	18	109
44	Arxacı	193	2021
45	İydir Mava	262	1672
46	Mələkli	361	2100
47	Sultanabad	26	190
48	Ağaməhəmməd	130	620
49	Ağaverdi	42	206
50	Ərəbkirli	83	344
51	Qasımcan	80	363
52	Quzukənd	46	236
53	Qazançı	121	583
54	Kiti	165	751
55	Güllük	101	760
56	Oba	120	720
57	Sarıçoban	63	338
58	Yuxarı Çarixçı	42	222
59	Aşağı Çarixçı	15	144
60	Yaycı	226	1500
61	Amarət	40	254
62	Xaraba Əlican	145	832
63	Hüseynkəndi	79	550
64	Zülfüqar	82	515
65	Qızıl Zakir	49	299
66	Qazı Qışlaqı	90	406
67	Mürşüdəli Qışlağı	6	41
68	Nəcəfəli	11	127
	<u>II milis sahəsi</u>		
69	Həsənxan	110	618
70	Göycəli	80	600
71	Cənnətabad	240	2090
72	Dizə	300	1823
73	Qaraqoyunlu	28	139
74	Kirəcbaq	35	250
75	Ouzlu	20	123
76	Səfərqulu	28	197
77	Toxanşahlı Bayat	63	658
78	Toxanşahlı Qacar	178	1076
79	Xaraba Əlican	42	239
80	Şirəci	70	575
	<u>III milis sahəsi</u>		
81	İncə	120	887
82	Sürməli	80	790
83	Pirli	92	870
84	Osmangöy	20	115
85	Söyüdlü	50	219

86	Yuxarı Qatırlı	46	528
87	Cüvənli	25	226
88	Turabi	70	337
89	Mirzəxan	21	208
90	Suki	39	356
91	Pirsax	56	523
92	Əkərək	72	658
93	Qamışdı	35	630
94	Aşağı Qatırlı	21	267
95	Cincavad	12	202
96	Kahin	35	529
97	Ağdaş	46	210
98	Ağabəy	27	251
99	Dəmirçixan	83	812
100	Qaracaviran	53	779
101	Yağlı	31	588
102	Əlikosa	50	750
103	Siçanlı	50	673
104	Daşlıca	47	420
105	Quru Ağac	40	426
106	Muça	100	879
107	Ərgov	93	843
	Cəmi qəza üzrə	5493	41347
	<u>Eçmiədzin qəzası</u> <u>I milis sahəsi</u>		
108	Molla Dursun	35	320
109	Hacılar	29	248
110	Kirampa	26	130
111	Ayarlı	70	353
112	Ağca Qala	72	420
113	Aramlı	30	162
114	Zeyvə	108	622
115	Kolanlı	159	768
116	Qarqabazar	129	688
117	Səfiabad	29	243
118	Gözlü Qəmərli	89	411
119	Qaraqoyunlu	74	472
120	Ayrınlı	39	370
121	Batrınc	75	526
122	İkinci Ayrınlı	35	215
123	Tossuz	83	420
124	Çobankərə	388	2417
	<u>II milis sahəsi</u>		
125	Kiçik kənd	32	370
126	Persi	42	323
127	Təkiyə	145	725
128	Parpı	173	1006
129	Haxis	74	35
130	Zeynalbulağı	45	295
131	Gödəkli	24	242

132	Üşü	190	1380
133	Nəziravan	68	553
134	Ayğırsaq	25	209
135	Qoşabulaq	18	211
136	Kəytül	27	208
137	Qaraceyran	65	395
138	Kürdəli	27	135
139	Hamamlı	82	208
140	Tülnəbi	52	379
141	Əkərək	99	629
142	Ərkov	70	280
	<u>III milis sahəsi</u>		
143	Yuxarı Qarxın	213	1153
144	Aşağı Qarxın	120	625
145	Şorkənd	62	408
146	Türkmənli	54	510
147	Molla Bədəl	52	335
148	Ağcaarx	110	720
149	Kərim arxı	353	1700
150	Armudlu	42	309
151	İydəli	143	880
152	Canfəda	218	1318
153	Yuxarı Qulubəyli	42	286
154	Aşağı Qulubəyli	40	518
155	Saatlı	43	247
156	Qamışlı	24	247
157	Meteqala	19	364
158	Qatırabad	30	195
159	Rəncbər	66	226
160	Peziki	32	264
161	Xocayar	27	236
	<u>IV milis sahəsi</u>		
162	Pirtikan	64	496
163	Pirmələk	82	261
164	Şeyx Hacı	38	410
165	Karvansaray	85	210
166	Əşnək	145	677
167	Aralıx	62	358
168	Quldərviş	48	357
169	Talın	59	430
170	Mehriban	140	533
171	İrind	45	239
172	Yuxarı Qarğaovmaz	70	384
173	Aşağı Qarğaovmaz	42	253
174	Aşağı Aqacaqala	115	315
175	Sabuncu	32	165
176	Ahaqçı	44	327
177	Yuxarı Qalaqut	18	50
178	Aşağı Qalaqut	17	95
179	Qaraqala	18	108

180	Qəzbin	21	100
181	Susuz	18	90
182	Knık	19	91
183	Mustafato	60	289
184	Bozbur (kürd)	32	165
185	Aylanlı	100	300
186	Seyranqışlağı	15	83
187	İlanqışlaq	12	58
188	Ucan	90	300
189	Bayramlı	12	82
190	Qədim Bəşir (kürd)	32	165
191	Yuxarı Ağcaqala	100	308
	Cəmi qəza üzrə	5979	35784
	<u>Novo-Bayazid qəzası</u> <u>I milis sahəsi</u>		
192	Ərzəkənd	80	593
	<u>II milis sahəsi</u>		
193	Ağzıbir	116	755
194	Bıǵlı	112	658
195	Aǵtala	62	424
196	Əyrivəng	96	706
197	Hacı Muǵan	130	1034
198	Rəhmankənd	72	779
	Cəmi qəza üzrə	668	4649
	Cəmi quberniya üzrə	15 155	100 626

**6. 1919-CU İLİN SON İKİ AYINDA ERMƏNİLƏRİN
İRƏVAN QUBERNİYASINDA DARMADAĞIN ETDİKLƏRİ
MÜSƏLMAN KƏNDLƏRİNİN
S İ Y A H İ S I**

I Eçmiədzin qəzasında

1. Hacılar	22. Yuxarı Qarǵaqovmaz	43. Persi
2. Molla Dursun	23. Aşağı Qarǵaqovmaz	44. Parpı
3. Törə	24. Əşnək	45. Zeynalbulağı
4. Qaraqoyunlu	25. Mehriban	46. Zeyvə
5. Ağcaqala	26. Şeyx Hacı	47. Birinci Qulubəy
6. Kolanlı	27. İrind	48. İkinci Qulubəy
7. Qəmərli	28. Talın	49. Ağcaarx
8. Ayarlı	29. Pirmələk	50. Kərimarxı
9. Batrinc	30. Pirtikan	51. Canfəda
10. Uçan	31. Ahaqçı	52. İydəli
11. Kəvi	32. Aralıq	53. Armudlu
12. Avan	33. Quldərviş	54. Molla Bədəl
13. Qaracalar	34. Göytül	55. Buzovand
14. Maqda	35. Ərgov	56. Türkmənli
15. Dian	36. Qoşabulaq	57. Kolanlı
16. Talış Əkərək	37. Gödəkli	58. Səfiabad

17. Bağcacıq
18. Karvansara
19. Yaşıl
20. Yuxarı Ağcaqala
21. Aşağı Ağcaqala

38. Ayğıracaq
39. Üşü
40. Kiçikkənd
41. Nəziravan
42. Persi

59. Qəmərli
60. Qarğabazar
61. Yuxarı Qarxın
62. Aşağı Qarxın

II Sürməli qəzasında

1. Yaycı
2. Oba
3. Güllük
4. Ağməhəmməd
5. Qasımcı
6. Ərəbkirli
7. Quzukənd
8. Sarıçoban
9. Ağaverdi
10. Sürməli
11. Qazançı
12. Nəcəfəli
13. Amarət
14. Mələkli
15. İydir Mava
16. Sultanabad
17. Birinci Arxacı

18. İkinci Arxacı
19. Üçüncü Arxacı
20. Qaraqoyunlu
21. Zülfüqar
22. Hüseynkəndi
23. Səfər Qulu
24. Cənnətabad
25. Aşağı Dizə
26. Yuxarı Dizə
27. Həsənxan
28. Kırəşbağ
29. Oğuzlu
30. Qızıl Zakir
31. Qurbanlı
32. Dərəkəndi
33. Pərnə
34. Təpəbaşı

III İrəvan qəzasında

Zəngibasardan başqa bütün kəndlər (yəni 32 kənd).

(ARDA, f. 894, siy. 10, iş 80, v. 30-31)

7. 1920-1988-Cİ İLLƏRDƏ ERMƏNİSTANDA ADLARI **DƏYİŞDİRİLMİŞ** **TÜRK MƏNŞƏLİ YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİNİN** **SİYAHISI**

Əvvəlki adı	Dəyişdirilmiş adı	Rayonu	Fərmanın tarixi
A			
Avdalağalı	Vağaşen	Martuni	03.01.1935
Avdallar	Hatsavan	Abovyan	04.04.1946
Avdibəy	Tsaxkashen	Spitak	21.10.1967
Ağadərəsi	Qatnaxpyur	Abovyan	04.04.1946
Ağababa nah.	Amasiya r-nu	-	09.09.1930
Ağbulaq	Lusaxpyur	Spitak	26.04.1946
Ağdan	Qandzakar	İcevan	25.01.1978
Ağzıbir	Lcap	Kamo	07.12.1945
Ağın rayonu	Ani r-nu	-	12.10.1961
Ağkənd	Ağncadzor	Yeğeqnadzor	03.07.1968
Ağkənd	Aşotavan	Sisian	17.04.1948

Ağkilsə	Azad	Vardenis	0 3.01.1935
Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	07.12.1945
Ağhamzalı	Marmaraşen	Masis	25.05.1967
Ağcaarx	Arevik	Hoktemberyan	04.04.1946
Ağcaqala	Tsaxkalanc	Eçmiədzin	25.01.1978
Ağcaqışlaq	Qetapnya	Masis	25.01.1978
Ağcaqışlaqı	Qetazad	Artaşat	25.05.1967
Adamxan	Vardadzor	Martuni	03.07.1968
Adyaman	Qarnovid	Talin	12.11.1946
Ayarlı	Lernameds	Eçmiədzmn	25.01.1978
Ayaslı	Ayqestan	Artaşat	-
Ayğırqölü	Haknaliç	Eçmiədzin	25.01.1978
Aynalı	Davtaşen	Talin	19.04.1950
Aysəsi	Qızılqül	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Alakilsə	Baytar	Amasiya	-
Allahverdi r-nu	Tumanyan r-nu	-	19.09.1969
Alacıqqaya	Alaçux	Dilican ş.	-
Almalı	Xndzorud	Əzizbəyov	12.11.1946
Arazdəyən	Yerasx	Ararat	03.07.1968
Aralıq	Erazqavors	Axuryan	07.12.1945
Aralıq	Yuxarı Kolanlı	Eçmiədzin	-
Arıxvəli	Lernud	Axuryan	21.10.1967
Armudlu	Tanzud	Hoktemberyan	04.04.1946
Armudlu	Tufaşen	Artik	31.05.1946
Arpa	Areni	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Arpavar	Lusakert	Artaşat	20.08.1945
Arpaçay st.	Axuyan st.	Axuryan	31.07.1950
Astazur	Şvanidzor	Meğri	30.06.1959
Axta r-nu	Razdan r-nu	-	30.06.1956
Axtaxana (Xlatağ)	Corastan	Qafan	01.06.1940
Axula	Berkarat	Araqats	25.01.1978
Axund Bozavand	Berdik	Artaşat	25.01.1978
Aşağı Ağbaş	Arevşat	Artaşat	20.08.1945
Aşağı Ağdan	Morut (Aknaxpyur)	İcevan	25.05.1967
Aşağı Ağcaqala	Nerkin Bazmaberd	Talin	12.11.1946
Aşağı Adayaman	Nerkin Qetaşen	Martuni	07.12.1945
Aşağı Aylanlı	Lenuği	Eçmiədzin	04.04.1946
Aşağı Alçalı	Artsvanist	Martuni	27.09.1968
Aşağı Axta	Razdan	Razdan	30.06.1945
Aşağı Qanlıca	Vaqramaberd	Axuryan	26.04.1946
Aşağı Qarabağlar	Çimənkənd	Artaşat	-
Aşağı Qarğaçoymaz	Nerkin Sasunaşen	Talin	12.11.1946
Aşağı Qaranlıx	Martuni	Martuni	-
Aşağı Qarxın	Araks	Eçmiədzin	04.04.1946
Aşağı Qöyləsər	Dimitrov	Artaşat	01.12.1949
Aşağı Zağalı	Tsovaq	Vardenis	12.08.1946
Aşağı Zeyvə	Hartaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
Aşağı Gözəldərə	Vardenis	Martuni	07.12.1945
Aşağı Necili	Sayat-Nova	Masis	25.01.1978
Aşağı Pirtikan	Dzoraqyuğ	Talin	02.03.1940
Aşağı Talin	Daşdadem	Talin	25.01.1978
Aşağı Türkmənli	Lusaqyuğ	Eçmiədzin	03.01.1935

Aşağı Xatınarxı	Qay	Eçmiədzin	25.01.1978
B			
Babakişi	Bucakan	Nairi	-
Babakişi	Ağavnadzor	Razdan	17.07.1948
Babacan	Qızılkənd	Vardenis	25.01.1978
Bazarcıq	Arai	Abaran	15.07.1946
Bayandur	Vağadur	Gorus	07.05.1968
Balakənd	Doveğ	Noyemberyan	04.01.1938
Barana	Noyemberyan	Noyemberyan	04.01.1938
Basarkeçər	Vardenis	Vardenis	11.06.1969
Basarkeçər r-nu	Vardenis r-nu	-	11.06.1969
Batrinc	Voskehat	Əştərək	01.12.1949
Baxçalar	Baqaran	Bağramyan	03.07.1968
Bacoğlu	Haykavan	Axuryan	07.12.1945
Baş Avaran	Abaran	Abaran	03.01.1935
Başkənd	Akunk	Abovyan	04.04.1946
Başkənd	Artsvaşen	Krasnoselsk	25.01.1978
Başkənd	Verkaşen	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Başkənd	Qexarkunik	Kamo	04.04.1946
Başkənd	Saralanc	Artik	31.05.1946
Baş Gərni	Qarni	Abovyan	03.01.1935
Başın Əli	Bağramyan	Artaşat	01.12.1949
Becəyəzli	Vostan	Artaşat	20.08.1945
Bəbirli	Bartsraşen	Ani	03.02.1947
Bədəl	Yeğeknut	Hoktemberyan	04.04.1946
Bəzirxana	Zetankov	Ani	-
Bəykənd	Mets Parni	Spitak	-
Birəli	Lancar	Ararat	03.07.1968
Bitticə	Bartsraşen	Artaşat	20.08.1945
Bulxeyir	Şenavan	Abaran	19.04.1950
Boğazkəsən	Dzorakap	Ani	03.01.1935
Boğatlı	Arteni	Talin	31.07.1950
Bozabdal	Bazum	Quqark	25.01.1978
Bozdoğan	Sarakap	Ani	03.01.1935
Bozyoxuş	Musaelyan	Qukasyan	12.11.1946
Böyük Arıxvəli	Mets Mantaş	Artik	03.01.1935
Böyük Vedi	Vedi	Ararat	04.04.1946
Böyük Qaraqoyunlu	Əzizli	Vardenis	03.01.1935
Böyük Qarkilsə	Kirovakan	-	03.01.1935
Böyük Keyti	Keti	Axuryan	26.04.1946
Böyük Kəpənəkçi	Musaelyan	Aruxyan	03.01.1946
Böyük Camışlı	Alaqyaz	Araqats	04.01.1938
Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Hoktemberyan	19.04.1950
Böyük Şiştəpə	Medz Sepasar	Qukasyan	12.11.1946
Böyük Şorlu	Dəmirçi	Masis	04.04.1946
Buğdaşen	Baqravan	Ani	31.07.1957
V			
Vedi r-nu	Ararat r-nu	-	15.05.1968
Verməzyar	Arevaşat	Eçmiədzin	04.04.1946
Vəli Ağalı	Dzoraqyuğ	Martuni	-
Vəlikənd	Tsaxkavan	Şəmşəddin	04.05.1939

Q

Qazançı	Meğraşen	Artik	31.05.1946
Qalalı	Noraber	Ani	03.02.1947
Qalaça	Berdavan	Noyemberyan	25.01.1978
Qaltaxçı	Nartaqyuğ	Spitak	26.04.1946
Qamışqut	Yeğeqnut	Quqark	03.01.1935
Qamışlı	Zartonk	Hoktemberyan	25.01.1978
Qapılı	Qusanqyuğ	Ani	03.02.1947
Qaraboya	Xnkoyan	Spitak	26.04.1946
Qarabulaq	Yernçatap	Abaran	26.04.1946
Qaraburun st.	Karakert st.	Bağramyan	21.01.1968
Qaraqala	Qetap	Talin	12.11.1946
Qaraqala	Sevaberd	Abovyan	24.06.1948
Qaraqışlaq	Dostluq	Masis	25.07.1978
Qaradağlı	Mrqaved	Artaşat	21.10.1967
Qaradaş	Sevkar	İçevan	
Qarakilsə	Lernhovid	Kalinin	25.01.1978
Qarakilsə	Sisavan	Sisian	
Qarakilsə	Hartavan	Abaran	19.04.1950
Qaral	Qatnaçur	Spitak	26.04.1946
Qaralar	Arales	Ararat	25.01.1978
Qaraməmməd	Meğraşat	Amasiya	25.04.1946
Qaranamaz	Yeniyol	Amasiya	03.01.1935
Qaranlıq	Qexovit	Martuni	03.07.1968
Qaranlıq	Lusaqyuğ	Abaran	10.09.1948
Qaranlıqdərə	Xavaradzor	İçevan	
Qaraxaç	Lusaşoğ	Ararat	25.01.1978
Qarahamzalı	Burastan	Artaşat	25.01.1978
Qaraçanta	Əzizbəyov	Amasiya	04.05.1939
Qaraçaviran	Araqyuğ	Nairi	04.04.1946
Qarğabazar	Haykaşen	Eçmiədzin	25.05.1967
Qasıməli	Qetapi	Artik	01.06.1940
Qaçğan	Arevatzaq	Tumanyan	25.01.1978
Qaçğan	Lernavan	Spitak	26.04.1946
Qaşqa	Vardaşat	Ararat	10.09.1948
Qədirli	Lancanist	Ararat	03.07.1968
Qəzənfər	Araqats	Abaran	10.09.1948
Qəmərli	Artaşat	Artaşat	04.09.1945
Qəmərli r-nu	Artaşat r-nu	-	04.09.1945
Qəmərli	Metsamor	Eçmiədzin	15.07.1946
Qətran	Qetameç	Nairi	21.06.1948
Qızqala	Qetavan	Kalinin	25.01.1978
Qızılqoç	Qukasyan	Qukasyan	04.01.1938
Qızılvenk (Çiçəkli)	Makenis	Vardenis	25.01.1978
Qızılkilsə	Qızıltaş	Kalinin	03.01.1935
Qızılkilsə	Karmravan	Qukasyan	03.01.1935
Qızılörən	Şenavan	Spitak	26.04.1946
Qızıldəmir	Voskevaz	Əştərək	03.01.1935
Qıznaüz	Araqats	Eçmiədzin	04.04.1946
Qılçataq	Suser	Talin	12.11.1946
Qıpçaq	Haric	Artik	31.05.1946
Qırğı	Artsvaberd	Şəmsəddin	25.01.1978

Qırmızılı	Karmraşen	Talin	12.11.1946
Qırıxbulaq	Aqunk	Vardenis	03.01.1935
Qırıxdəyirman	Xnaberd	Araqats	15.07.1946
Qolqat	Qexanist	Artik	15.07.1948
Qonaqqıran	Şirak	Axuryan	02.03.1940
Qorçulu	Mrqaşad	Hoktemberyan	04.04.1946
Qoturbulaq	Qatnaxbyur	Stepanavan	03.01.1935
Qoşatan	Voskevan	Noyemberyan	25.01.1978
Qoşavənk	Hayqadzor	Ani	19.04.1950
Quzuküdən	Ayqeşad	Hoktemberyan	19.04.1950
Quldərviş	Vosketas	Talin	03.01.1935
Quləli	Ayqedzor	Şəmsəddin	04.05.1939
Quləli	Qarmiryuğ	Kamo	04.06.1940
Qulucan	Spandaryan	Artik	31.05.1935
Qundaxsız	Rya Taza	Araqats	25.01.1978
Qurdbulaq	Krasar	Qukasyan	12.11.1946
Qurdqulaq	Bolorabert	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Qurduqulu	Armavir	Hoktemberyan	03.01.1935
Quru Araz	Yerasxohun	Hoktemberyan	19.04.1950
Quru Boğaz	Ortaçya	Araqats	25.01.1978
Qurumsulu	Dostlu	Noyemberyan	-
Quşçu	Keçut	Cermuk ş.	12.11.1946

D

Daylaxlı	Arin	Əzizbəyov	25.01.1978
Damçılı	Mravyan	Abaran	03.01.1978
Damagirməz	Hovit (Niqavan)	Abaran	15.07.1946
Darğalı	Anastasavan	Artaşat	01.12.1949
Daharlı	Qetk	Axuryan	07.12.1945
Daşqala	Karaberd	Ani	03.02.1947
Daşlı	Daşdakar	Ararat	03.07.1968
Dəvəli	Ararat	Ararat	03.01.1935
Dədəqışlaq	Axundov	Razdan	04.05.1939
Dədəli	Yeğnik	Talin	12.11.1946
Dəymədaqlı	Şrvenants	Qafan	-
Dəliqardaş	Saruxan	Kamo	21.06.1948
Dəlilər	Dalar	Ardaşat	03.01.1935
Dəlləkli	Zovaşen	Abovyan	21.06.1946
Dəlikdaş	Tsakkar	Martuni	21.06.1948
Dərabbas	Darbas	Sisian	10.09.1946
Dərbənd	Karmrakar	Axuryan	26.04.1946
Dərəkənd	Dzoraqyuğ	Quqark	-
Dərəköy	Saraqyuğ	Qukasyan	12.11.1946
Dərəçiçək	Tsaxkadzor	Razdan	-
Dirəklər	Karnut	Axuryan	03.07.1968
Dovşanqışlaq	Şirakavan	Ani	19.04.1950
Doqquz	Kanaçut	Artaşat	20.08.1945
Donuzyeən	Zəngilər	Masis	03.01.1935
Dornı	Andaraşad	Qafan	25.10.1978
Dostlu	Barekamavan	Noyemberyan	20.06.1949
Duzkənd	Axuryan	Axuryan	07.12.1945
Düzkənd r-nu	Axuryan r-nu	-	07.12.1945
Düzkənd	Baroc	Talin	03.01.1935

Düzxaraba	Nartaşen	Qukasyan	12.11.1946
		E	
Evçilər	Arazan	Hoktemberyan	10.04.1947
Ellər	Abovyan	Abovyan	12.10.1961
Elləroyuğu	Ellər	Amasiya	
		Ə	
Əzizbəyov (Paşalı)	Zaritap	Əzizbəyov (Vayk)	08.07.1957
Əyənzur	Ağavnadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Əksipara	Voskepar	Noyemberyan	-
Ələyöz	Araqats	Talin	31.07.1950
Əlibəyli	Atarbekyan	Eçmiədzin	04.09.1946
Əliqırış	Astğağdar	Martuni	03.01.1935
Əliquluşən	Azataşen	Gorus	01.06.1940
Əligöyçək	Kuçak	Aparan	10.09.1946
Əlili	Salvart	Sisian	03.01.1935
Əlixan	Qetik	Qukasyan	03.01.1935
Ərdəpin	Yexeqis	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Ərəvus	Arevis	Sisian	03.07.1968
Ərzəkənd	Arzakan	Razdan	-
Ərtiz	Qeğard	Abovyan	04.04.1946
Əfəndi	Noraşen	Sevan	04.01.1938
Əfəndi	Karadzor	Spitak	26.04.1946
Ahaqçı	Zovasar	Talin	25.01.1978
		Z	
Zeyvə	David-bek	Qafan	26.06.1949
Zərzibil	Zərkənd	Vardenis	03.01.1935
Zolaxaç	Zolakar	Martuni	03.01.1935
Zöhrəbli	Mrqanut	Artaşat	20.08.1945
		İ	
İydəli	Pşatavan	Hoktemberyan	10.04.1947
İlanlı	Çaybasar	Amasiya	26.04.1946
İlançalan	Ardaşavan	Əştərək	-
İlli	Hoşik	Amasiya	25.01.1978
İlxıyabı	Ayqabats	Axuryan	26.04.1946
İmamşahlı	Mxçyan	Artaşat	03.01.1935
İmirli	Ttuçur	Abaran	19.04.1950
İmirxan	Saratak	Artik	01.06.1940
İnəkli	Antarut	Əştərək	01.12.1949
İnəkdağı	Yenikənd	Vardenis	25.01.1978
İnəkli	Darakert	Masis	25.01.1978
İtqıran	Gülüstan	Əzizbəyov	03.01.1935
		Y	
Yaqublu	Meqrut	Quqark	01.04.1946
Yayçı	Qarcis	Gorus	03.07.1968
Yayçı	Zovaber	Sevan	25.01.1978
Yamançalı	Dextsut	Artaşat	25.05.1967
Yanıqpəyə	Meşəkənd	Krasnoselsk	25.01.1978
Yarpızlı	Lçavan	Vardenis	25.05.1967
Yasavul	Hovuni	Axuryan	07.12.1945
Yeqanlar	Arevaşad	Artik	15.07.1948
Yelqovan	Kotayk	Abovyan	07.12.1945
Yeni Başkənd	Qetik	Krasnoselsk	30.05.1984

Yeniköy	Xarkov	Ani	
Yengicə	Norabats	Masis	25.01.1978
Yaşıl	Kakavadzor	Talin	12.11.1976
Yuva	Şaumyan	Artaşat	19.04.1950
Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	01.12.1949
Yuxarı Ağçaqala	Verin Bazmaberd	Talin	12.11.1946
Yuxarı Adyaman	Verin Qetaşen	Martuni	07.12.1945
Yuxarı Aylanlı	Tsaxkunk	Eçmiədzin	04.04.1946
Yuxarı Axta	Lerkapist	Razdan	25.01.1978
Yuxarı Qanlıça	Marmaşen	Axuryan	26.04.1946
Yuxarı Qar- ğaçoymaz	Verin Sasunaşen	Talin	12.11.1946
Yuxarı Qarxın	Crarat	Eçmiədzin	04.04.1946
Yuxarı Qöyləsər	Byuravan	Artaşat	20.08.1945
Yuxarı Zağalı	Axpradzor	Vardenis	25.01.1978
Yuxarı Zeyvə	Taronik	Eçmiədzin	25.01.1978
Yuxarı Kolanlı	Qriboyedov	Eçmiədzin	25.01.1978
Yuxarı Kürdkəndi	Noraşen	Artaşat	-
Yuxarı Necili	Nizami	Masis	25.01.1978
Yuxarı Pirtikan	Tsaxkasar	Talin	02.03.1940
Yuxarı Türkmənli	Abaqa	Eçmiədzin	03.01.1935
Yuxarı Xatınarxı	Hankaşen	Eçmiədzin	25.01.1978

K

Kavtarlı	Panik	Artik	-
Kankan	Hatis	Abovyan	25.01.1978
Karvansara	AmreTaza	Araqats	25.01.1978
Karvansara	İcevan	-	-
Keğac	Verin Crapi	Ani	03.02.1947
Kefli	Kakavasari	Qukasyan	25.01.1978
Keşişviran	Urtsalanç	Ararat	21.10.1967
Keşişkənd	Qexarot	Araqats	03.01.1935
Keşişkənd r-nu	Mikoyan r-nu	-	03.01.1935
Keşişkənd	Mikoyan	Yeğeqnadzor	03.01.1935
Kələkarx	Şenavan	Hoktemberyan	04.04.1946
Kələpə	Qukasavan	Masis	03.12.1943
Karimarxı	Sovetakan	Hoktemberyan	03.01.1935
Karimkand	Tsaxkaşen	Kamo	02.03.1940
Kərkibaş	Şəfəq	Vardenis	25.05.1967
Kərpiçli	Qexadir	Abovyan	03.01.1935
Kəsəmən	Bahar	Vardenis	25.01.1978
Kəsikbaş	Lernakert	Martuni	07.12.1945
Kilsəkənd	Sraşen	Qafan	-
Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş	Artik	31.05.1935
Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	07.12.1945
Kiçik Keyti	Lernantsk, Pokraşen	Axuryan	26.04.1946
Kiçik Kəpənəkçi	Hovit	Axuryan	07.12.1945
KiçikPərnı	Anuşavan	Artik	07.05.1969
Kiçik Şəhriyar	Nor Hartaqes	Hoktemberyan	03.07.1968
Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepasar	Qukasyan	12.11.1946
Kolagirən	Dzoraqed	Quqark	25.01.1978
Kolagirən	Tsovinar	Martuni	03.01.1935
Korbulaq	Şenkani	Araqats	25.01.1978

Kosaməmməd	Batikyan	Kamo	-
Kotanlı	Karmraşen	Əzizbəyov	-
Körpəli	Arşaluys	Eçmiədzin	03.01.1935
Körü	Dzoraşen	Gorus	19.04.1950
Küzəcik	Lancaxpyur	Kamo	19.04.1950
Kürd Pəmbəyi	Sipan	Araqats	25.01.1978
Kürdkəndi	Lernazdor	Qafan	-
Kürəkən	Ferik	Eçmiədzin	25.01.1978
Kütniqışlaq	Hovtaşen	Artik	15.01.1948

G

Gabud	Kapuyt	Əzizbəyov	03.07.1948
Gərgər	Puşkino	Stepanovan	14.02.1937
Gərməz	Kamarik	Abovyan	25.01.1978
Gərnı	Qarnı	Abovyan	-
Goytur	Qetap	Yeğəqnadzor	03.01.1935
Goravan	Yenikənd (Qoravan)	Artaşat	15.07.1946
Gödəkbulaq	Qarcaxpyur	Vardenis	12.08.1946
Gödəkli	Mqravan	Artaşat	20.08.1945
Gözəldərə	Qexadzor	Araqats	15.07.1946
Gözəldərə	Qexadir	Araqats	31.05.1946
Gezlü	Akunk	Talin	12.11. 1946
Göyyoxuş	Saralanç	Spitak	26.04. 1946
Göykümbəz	Qexanist	Masis	01.12. 1949
Göykilsə	Kapitan	Abovyan	03.01.1946
Göl	Liçk	Martuni	-
Goran	Qoqaran	Spitak	24.04.1946
Gülabli	Dzoraqiux	Abaran	15.07.1946
Güllübulaq	Vardaxpyur	Qukasyan	15.07. 1946
Güllücə	Vardenis	Abaran	15.07. 1946
Güllücə	Zovq	Abovyan	25.01.1978
Güllücə	Sarahart	Spitak	19.04.1950
Gücüyolu	Torosqyuğ	Qukasyan	30.07.1980
Gütqum	Qexanuş	Qafan	29.06.1046

L

Lələkənd	Vazaşen	İcevan	25.01.1978
Ləylər	Debetavan	Noyembryan	25.01.1978
Ləməli	Baqrateşan	Noyembryan	18.06.1960
Lök	Vartanizor	Meğri	-

M

Mağdə	Lepnarot	Əştərək	01.12.1949
Məsdərə	Dalarik	Talin	21.01.1965
Mahmudlu	Çaykənd	Qafan	01.06.1940
Mahmudçuq	Pemzaşen	Artik	02.03.1940
Mehmandar	Novtaşad	Masis	25.01.1978
Mehrablı	Vartaşen	Artaşat	20.08.1945
Mehriban	Katnaxpyur	Talin	10.04.1950
Məzrə	Bartsravan	Sisian	10.09.1946
Məliklər	Spandaryan	Sisian	04.05.1939
Məlikkənd	Tsaxkavan	İcevan	02.03.1940
Məlikkənd	Melikyug	Araqats	15.07.1946
Məsimli	Ayqepat	Araşat	01.12.1949
Məscidli	Nor Qyank	Artik	01.06.1940
Misxana	Hankavan	Razdan	01.12.1949
Molla Bayazet	Bambaqaşad	Hoktembryan	03.01.1935

Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiədzin	-
Mollağışlaq	Gulludərə	Quqark	25.01.1978
Molla Eyyublu	Evli	Kalinin	-
Molla Göycə	Maralik	Ani	03.01.1935
Molla Musa	Voskehas	Axuryan	26.04.1946
Muğamlı	Novtaşen	Artaşat	20.08.1945
Muğan	Novtameç	Eçmiədzin	25.01.1978
Muğancıq	Ajqedzor	Gorus	19.04.1950
Muncuqlu	Tsilkar	Spitak	15.07.1946
Muradtəpə	Kanakeravan	Nairi	15.08.1964
Murteyil	Çiçəkbulaq	İcevan	25.01.1978
Mustuqlu	Lancik	Ani	03.02.1947
Möhüb	Balahovit	Abovyan	26.12.1968

N

Nalbənd	Şirakamut	Spitak	25.01.1978
---------	-----------	--------	------------

O

Ovandərə	Hovanadzor	Stepanavan	19.04.1950
Oğruca	Qarinman	Vardenis	-
Oğurbəyli	Berkanuş	Artaşat	20.08.1945
Ördəkli	Lcaşen	Sevan	26.04.1946
Ortakənd	Qladzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Ortakilsə	Maisyan	Axuryan	26.04.1946
Ortakilsə st.	St.Maisyan	Axuryan	31.07.1950
Ocaqqulu	Arapi	Axuryan	26.04.1946

P

Palıdlı	Arpeni	Qukasyan	25.01.1978
Paşakənd	Marmarik	Razdan	03.01.1935
Paşalı	Zaritap	Əzizbəyov	03.01.1935
Pirməzrə	Katnarat	Qafan	29.06.1949
Pirmələk	Areq	Talin	03.01.1935
Polad Ayrım	Polad	İcevan	-
Püşkah	Ayqedzor	Meğri	-

R

Revazlı	Ditavan	İcevan	25.05.1967
Reyhanlı	Ayqavan	Ararat	04.04.1946

S

Sabunçu	Araksavan	Artaşat	25.01.1978
Sabunçu	Hatsaşen	Talin	25.01.1978
Saybalı	Sarnakunk	Sisian	10.09.1946
Saratı	Xaştarak	İcevan	-
Samurlu	Sarapat	Qukasyan	12.11.1946
Sarıbaş	Haykasar	Artik	07.07.1948
Sarımsaxlı	Karaberd	Quqark	04.04.1946
Saçlı	Noraşen	Abaran	15.07.1946
Sübhanverdi	Luysaxpyur	Ani	03.02.1947
Sədibağdı	Çkalov	Tumanyan	22.02.1939
Səmədərvış	Çknax	Abaran	01.06.1940
Samanqar	Qeğakert	Eçmiədzin	25.01.1978
Sərdarabad	Hoktember	Hoktemberyan	03.01.1935
Sərdarabad r-nu	Hoktemberyan r-nu	-	02.03.1935
Sətənağac	Güney	Vardenis	03.01.1935

Sirkətas	Xdrants	Qafan	-
Siçanlı	Avtona	Talin	03.01.1935
Soylan	Əzizbəyov	Əzizbəyov	12.10.1956
Söyüdlü	Sarnaxpyur	Ani	02.02.1940
Sunqurlu	Hayrenyants	Artik	31.05.1946
Sultanabad	Şurabad	Amasiya	-
Sultanbəy	Bartsruni	Əzizbəyov	03.01.1935
Susuz	Tsamakasar	Talin	12.11.1946
T			
Taytan	Vanaşen	Ararat	25.01.1978
Tayçarix	Meqradzor	Razdan	31.05.1946
Tala	Qetahovit	İcevan	25.01.1978
Talıboqlu	Lusakert	Artik	15.07.1948
Talış	Aruç	Əştərək	11.11.1970
Tamamlı	Burastan	Artaşat	-
Tapanlı	Qexasar	Spitak	25.01.1978
Taxtakörpü	Tequt	Dilican	04.04.1946
Teçirəbək	Dzoraxxçur	Abovyan	27.02.1960
Terp	Saravan	Əzizbəyov	10.09.1970
Təzəkənd	Ayntap	Masis	04.04.194
Təzəkənd	Nor Qyuğ	Abovyan	21.10.1967
Təzəkənd	Tavşut	Qukasyan	03.07.1968
Təzəkənd	Tasik	Sisian	25.01.1978
Təknəli	Qoqhovit	Qukasyan	01.12.1949
Təkiyə	Bazmaxpyur	Əştərək	19.04.1950
Təkərli	Tsaxkaşen	Abaran	04.04..1950
Təpədibi	Haykavan	Hoktemberyan	04.04.1946
Təpədölək	Arevik	Axuryan	07.12.1945
Titoy Xaraba	Bavra	Qukasyan	-
Tovuzqala	Berd	Şəmşəddin	-
Tolk	Verin	Orconikidze	-
	Craşen	(Yerevan)	
Tomardaş	Vardakar	Artik	31.05.1946
Tomardaş st.	Vardakar st.	Artik	31.07.1950
Toparlı	Hatsik	Axuryan	07.12.1945
Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat	01.12.1949
Toxaşahlı	Masis	Artaşat	20.08.1940
Tutiyə	Saranist	Abovyan	21.06.1948
Tülnəbi	Saralanc	Nairi	20.08.1945
Tüskülü	Lusakunk	Vardenis	25.01.1978
U			
Uzunlar	Odzun	Tumanyan	30.09.1967
Uzunoba	Arqavand	Hoktemberyan	10.04.1947
Uzuntala	Onut (Ayqehovit)	İcevan	25.05.1967
Uzunqala qəs.	Qayan	İcevan	25.05.1967
Uliya Sarvanlar	Sarvanlar	Masis	-
Uluxanlı	Masis	Masis	31.07.1950
Urut	Vorotan	Sisisan	03.07.1968
Ü			
Üçüncü Qarakilsə	Dzoraşen	Qukasyan	03.01.1935

Xancıgəz	Gözəldərə	X	Quqark	01.06.1940
Xarratlı	Arevabyur		Masis	25.01.1978
Xeyirbəyli	Yervandaşat		Hoktemberyan	25.05.1967

		H		
Haqqıxlı	Vurğun		İcevan	25.01.1978
Hamamlı	Spitak		Spitak	26.09.1949
Haxım	Baqaravan		Şəmşəddin	25.01.1978
Haxis	Dzorap		Həştərək	01.12.1943
Hacakilsə	Paros (Nahapedavan)		Artik	03.01.1935
Hacapara	Zəhmət		Masis	03.01.1935
Hacasu	Acacur		İcevan	-
Hacıqara	Ayqəşat		Eçmiədzin	03.01.1935
Hacıqara	Lernapat		Quqark	26.10.1957
Hacılar	Mrqastan		Eçmiədzin	03.01.1935
Hacı Nəzər	Kamo		Axuryan	03.01.1935
Hacı Muxan	Tsovazard		Kamo	25.01.1978
Hacı Xəlil	Tsaxkahovit		Abaran	15.07.1946
Heydərbəy	Sverdlov		Stepanavan	01.06.1940
Həbilkənd	Kalinin qəs.		Masis	-
Həmzəçimən	Mrqahovit		Quqark	10.04.1947
Həsənkənd	Şatin		Yeğeqnadzor	03.01.1935
Hozukənd	Quzukənd		Amasiya	12.11.1946
Horadiz	Oradis		Əzizbəyov	03.07.1968
Hüseynqulu Ağalı	Nərimanlı		Vardenis	-

		Ç		
Çanaxçı	Sovetaşen		Ararat	10.09.1948
Çarxaç	Kuybişev		Dilican	02.03.1940
Çaxırlı	Sovetakert		Vardenis	25.01.1978
Çiydəmli	Azatavan		Artaşan	20.08.1945
Çidəməl	Arevaşoq		Spitak	25.01.1978
Çimənkənd	Urtsadzor		Ararat	25.01.1978
Çirçir	Varser		Sevan	26.04.1946
Çirviz	Lyusahovit		İcevan	25.01.1978
Çiraxlı	Crarat		Axuryan	07.12.1945
Çırpılı	Crapı		Ani	25.01.1978
Çobanmaz	Avşen		Araqats	25.01.1978
Çorlu	Lernantsk		Qukasyan	12.11.1946
Çotyr	Sarameç		Spitak	26.04.1946
Çubuxlu	Tsovaqyuğ		Sevan	03.01.1935
Çubuxçu	Vardanaşen		Hoktemberyan	04.04.1946

		C		
Cadqıran	Qexaşen (Razdan)		Abovyan	03.01.1935
Cadqıran	Nor Qeği (Bazmavan)		Nairi	08.07.1957
Carcarçı	Derek		Araqats	25.01.1978
Cəbəcəli	Crahovit		Masis	27.02.1960
Cələb	Cradzor		Amasiya	26.04.1946
Cənki	Vardablur		Araqats	19.04.1950

Cənnətli	Zovaşen	Artaşat	02.04.1940
Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946
Cəfərabad	Qetaşen	Hoktemberyan	04.04.1946
Ciftəli	Zuykaxpyur	Qukasyan	12.11.1946
Ciloyxan	Beniamin	Axuryan	12.11.1946
Cızıxlar	Tsoqamarq	Qukasyan	12.11.1946
Coğaz (Pipis)	Berkaber	İcevan	25.04.1950
Cul	Hartavan	Əzizbəyov	19.04.1950
Cücəkənd	Qızılşəfəq	Kalinin	03.01.1935
Ş			
Şahab	Mayakovski	Abovyan	11.04.1940
Şahablı	Şağap	Ararat	03.07.1968
Şahalı	Vahaqni	Quqark	10.04.1968
Şahalı st.	Vahaqnadzor	Quqark	25.01.1978
Şahnəzər	Metsavan	Masis	25.01.1978
Şahriz	Qeğamavan	Sevan	26.04.1946
Şenatağ	Lernaşen	Sisian	02.03.1940
Şahvarid	Nuşakert	Bağramyan	03.07.1968
Şirabad	Parakar	Eçmiədzin	-
Şirakqala	Vardenut	Abaran	15.07.1946
Pirvançiq	Lernakert	Artik	15.07.1948
Lıxlar	Qızılşəfəq	Sisian	02.03.1940
Pıxlar	Lusarat	Ararat	26.12.1968
Peyxhaçı	Şğarşıq	Talin	03.01.1935
Şorlu Dəmirçi	Daşdavan	Masis	25.01.1978
Şorlu Mehmandar	Mehmandar	Masis	03.01.1935

8. 1991-Cİ İL APRELİN 9-DA ERMƏNİSTANDA **DƏYİŞDİRİLMİŞ TOPONİMLƏRİN** **SİYA HISI**

AĞBABA (AMASIYA) RAYONU

1. Oxçoğlu-Vaxçı
2. Əzizbəyov-Areqdanem
3. Baytar-Hovtun
4. Düzkənd-Halvar
5. Qoncalı-Zarişat
6. Göllü-Vardenis
7. Qarabulaq-Şaqik
8. Çaxmaq-Kamxut
9. Çaybasar-Aravet
10. Yenyol-Ağvorik
11. İbiş-Dayrik
12. Çivinli-Yeğnacur
13. Öksüz-Darik
14. Güllübulaq-Ardahan

VEDİ (ARARAT) RAYONU

1. Şirazlı-Vosketan
2. Yengicə-Sisavan

3. Xalisa-Noyakert
4. Şidli-Yexeknavan

ƏŞTƏRƏK RAYONU

Nəziravan-Nazaravan

BASARKEÇƏR (VARDENS) RAYONU

1. Günəşli-Kutakan
2. Qızılkənd-Çantak
3. Dərə-Daranak
4. Şişqaya-Qukaric
5. Böyük Məzrə-Mec Masrik
6. Kiçik Məzrə-Pokr Masrik
7. Bahar-Arpunk
8. Sovetkənd-Kaxakn
9. Yenikənd-Tretuk
10. Nərimanlı-Şatvan
11. Əzizli-Norabak
12. Sarıyaqub-Çaxqacor
13. Qayabaşı-Qeğamabok
14. Qoşabulaq-Şadcrek
15. Daşkənd-Nayrk
16. Subatan-Qexakar
17. Güney-Arevuni
18. Şəfəq-Vanevan
19. Zod-Sotk
20. Zərkənd-Kut

İCEVAN RAYONU

1. Vurqun-Hovk
2. Salah-Hakanavank
3. Polad-Xacardzap
4. Ağkilsə-Cermakavan
5. Ciçəkbulaq-Qexatap

KALİNİN RAYONU

1. Evli-Coramut
2. Dəmirçilər-Qoqavan
3. Qızıldaş-Aruni
4. Sarıyar-Apaven
5. Soyuqbulaq-Paqaxpyur
6. Qaraqala-Noramut
7. Qaraisə-Meqohovit

QAFAN RAYONU

1. Acıbac-Adjabac
2. Bəydaş-Xorcor
3. Kərd-Kard
4. Qaraçimən-Ditsmayri
5. Qovşut-Kavçut
6. Aşağı Pürülü - Qexanavank
7. Şabadin-Yexer

OUKARK RAYONU

1. Gözəldərə-Ağnavacor

YEĞEQNADZOR RAYONU

1. Ələyəz-Yexeqis
2. Qovuşuq-Yermon
3. Qızılgül-Arates
4. Gülüdüz-Vardahovit

KƏVƏR (KAMO) RAYONU

- Ağqala-Berdunk

KOTAYK RAYONU

- Bağcılıq-Verin Ptxni

SİSYAN RAYONU

1. Comərdli -Tanahat
2. Ağudi-Aqitu
3. Uz - Uyc

KRASNOSELO RAYONU

1. Krasnoselo qəs.-Çambarak
2. Ağbulaq-Ağperek
3. Toxluca-Draxtik
4. Gölkənd-Ayqut
5. Çaykənd-Dprabak
6. Əmirxeyir-Kalavan
7. Bəryabad-Barepat
8. Qaraqaya-Coravank
9. Meşəkənd-Antaraqeg

ZƏNGİBASAR (MASİS) RAYONU

1. Zəngilər-Zorak
2. Sarvanlar-Sis
3. Kalinin qəs. - Noramarq
4. Dostluq-Ayanist
5. Dəmirçi-Darbnik
6. Zəhmət-Xaçpar

RAZDAN RAYONU

1. Gümüş-Karenis
2. Təkərli-Hartavaz

9. 1948-1953-CÜ İLLƏRDƏ İNDİKİ ERMƏNİSTAN ƏRAZİ- SİNDƏN CÖCÜRÜLƏN AZƏRBAYCANLI KƏNDLƏRİNİN S İ Y A H I S I

Zəngibasar rayonundan

1. Qulucan
2. Sarıcalar

3. Reyhanlı
4. Şura kəndi
5. Həbilkənd (Kalinin qəs.)
6. Seyid kəndi
7. Ağcaqışlaq (Gedapnya-1978)
8. Rəhimabad
9. Cəfərabad (Avanqard - 1946)
10. Göykümbət (Qexanist- 1949)
11. Həsənli
12. Arbat
13. Hacıelyəz (İpəkli, Darakert - 1978)
14. Şöllü (Daştavan- 1978)
15. Ul. uxanlı (Zəngibasar- 1937, Masis- 1950)-qismən
16. Xaraba Kolanlı (Şorkənd)
17. Dəmirçi (Şöllü)
18. Ağhamzalı (Marmaraşen- 1967)
19. Cəbəcili (Crahovit-1960)
20. Xərrətli (Arevabyur-1978)
21. Yuxarı Carbax
22. Çobankərə

Qarabağlar rayonundan

1951-ci il martın 19-da ləğv edilərək ərazisi əsasən Vədi və Qəmərli rayonlarına birləşdirilib

1. Əzizkənd-xaraba qalıb
2. Əliqırıx-xaraba qalıb
3. Əlimərdan-xaraba qalıb
4. Baxçacıq-xaraba qalıb
5. Bayburd-xaraba qalıb
6. Böyük Kilanlar-xaraba
7. Gölcığın-xaraba qalıb
8. Dəhnəz-xaraba qalıb
9. Daşnov-xaraba qalıb
10. Zimmi-xaraba qalıb
11. İmirzik-xaraba qalıb
12. İnqala-xaraba qalıb
13. Haxıs-xaraba qalıb
14. Hand-xaraba qalıb
15. Hortun-xaraba qalıb
16. Qaladibi-xaraba qalıb
17. Qaraqoyunlu-xaraba qalıb
18. Məngüs-xaraba qalıb
19. Yelliçə-xaraba qalıb
20. Yəranos (Heyranıs)-xaraba qalıb
21. Şahablı-xaraba qalıb
22. Şuğayıb-xaraba qalıb
23. Çimənkənd (Aşağı Qarabağlar-Urtsadzor 1978)
24. Cəfərli-xaraba qalıb
25. Seyid Kotanlı-xaraba qalıb
26. Kotuz-xaraba qalıb
27. Kolanlı-xaraba qalıb
28. Kəsüz-xaraba qalıb

Vedi rayonundan

1. Əlməmməd-xaraba qalib
2. Avşar
3. Aşağı Ərmik-xaraba qalib
4. Yuxarı Ərmik-xaraba qalib
5. Kiçik Vedi
6. Böyük Vedi (Vedi-1946)
7. Goravan (Yenikənd-1968)
8. Daşdı (Daştakar-1968)
9. Taytan (Vanaşen-1978)
10. Şıxlar (Lusarat-1968)
11. Xalisa (Horakert-1991)
12. Qaralar (Aralez-1978)
13. Yengicə (Sisavan-1991) (Haygeşad-1950)
14. Şidli (Yexeqnavan-1991)
15. Şirazlı (Vosketap-1991)
16. Ağkilsə-xaraba qalib

Qəmərli rayonundan

1. Məsimli (Haygepat-1949)
2. Cənnətli (Zovaşen-1940)
3. Axund Bozavand (Bertik-1935)
4. Doxquz (Kanacut-1945)
5. Torpaxqala (Xnaberd-1949)
6. Göl Aysoru
7. Qəmərli (Artşat-1945)
8. Qaradağlı (Tsaxkaşen-1945)
9. Qaraqoyunlu-xaraba qalib
10. Yamancalı (Desxut-1967)
11. Novruzlu-xaraba qalib
12. Ciləxanlı
13. Sabinçı (Araksavan-1978)
14. İmanşahlı (Mxçyan-1935)
15. Qarahamzalı (Burastan-1978)
16. Dargalı (Anastasavan-1949, Haygezard-1957)
17. Dəllər (Dalar-1935)
18. Çatmadaş-xaraba qalib
19. Muğamlı (Hovtaşen-1945)
20. Muxtarabad-xaraba qalib
21. Yuxarı Ağbaş (Abovyan-1949)

Əştərək rayonundan

1. Təkiyə (Bazmaxpyur-1949)
2. Əkərək
3. Hamamlı
4. Nəziravan
5. Uşü
6. Sarımsəyək
7. Kürdalı
8. Cadqıdan (Bazmavan-1957, Nor-Gexi-1962)
9. İnəkli (Antarat-1948)

Ellər (Kotayk-Abovyan) rayonundan

1. Dəlləkli (Zovaşen-1948)
2. Qaraqala (Sevaberd-1948)
3. Quyulu
4. Nurnus)
5. Qox
6. Kankan (Hatis-1978)
7. Göykilsə (Kaputan-1935)
8. Zar

Qurduqulu (Oktemberyan) rayonundan

1. İydəli (Pşatavan 1947)
2. Xeyirbəyli (Yerevandaşad-1967)
3. Hacıbayram (Baxçalar-1935, Baqaran-1968)
4. Şahvarid (Uşakert-1968)
5. Kərimarxı (Sovetakan-1935)
6. Quzugüdən

Axta (Razdan) rayonundan

1. Ağverən
2. Təkəlik (Ardavaz-1991)
3. Qorçulu
4. Qaraqala-xaraba qalıb
5. Qabaxlı
6. Paşakənd (Marmarik-1950)
7. Üşəlik
8. Bjni
9. Dədəqışlaq (Axundov-1939)
10. Mixana (Hankavan-1949)

Əcmiədzin (Üçkilsə) rayonundan

1. Aşağı Qarxın
2. Yuxarı Qarxın (Çrarat-1946)
3. Qarğabazar (Haykaşen-1965)
4. Molla Dursun (Şaumyan)
5. Yuxarı Kolanlı (Qriboyedov-1978)

Dilican rayonundan

1. Ağkilsə
2. Murteyl
3. Polad (Xaçardzap- 1991)
4. Göyərçin
5. Avancard kolxozu
6. Salah (Hankavanik-1991)

Kəvər (Nor-Bəyazəd- Kamo) rayonundan

1. Ağzıbir (Lcap-1945)
2. Hacı Muxan (Tsovazard-1978)
3. Ördəkli (Lçaşen-1946)
4. Güzəcik (Lançaxpyur-1950)
5. Başkənd (Qexarkunik-1946)

6. Ağqala

Martuni (Aşağı Qaranlıq) rayonundan

1. Karvansara
2. Mollalı
3. Mədinə
4. Qızıl xaraba
5. Aşağı Alçalı (Artcvanist-1968)
6. Qaranlıq (Gexhovit-1968)

Əzizbəyov (Vayk) rayonundan

1. Arınc-xaraba qalıb
2. Bulaxlı-xaraba qalıb
3. Zeytə (Zadea-1991)
4. Zirək-xaraba qalıb
5. Tarp
6. Terp (Saravan-1960)
7. İstisu (Cermuk)
8. Herher
9. Qabaxlı
10. Məmmədrza xaraba qalıb
11. Çaykənd (Qetik-1991)
12. Cul (Hartavan-1950)
13. Köçbəy (Yeğedzor-1991)
14. Leyliqaçan
15. Qayalı-xaraba qalıb
16. Vartenik

Keşişkənd (Mikoyan-Yeğeqnadzor rayonundan

1. Ağkənd (Ağnədzor-1968)
2. Almalı-xaraba qalıb
3. Ardaraz-xaraba qalıb
4. Qışlaq- xaraba qalıb
5. Qovuşuq (Yermon-1991)
6. Qurdqulaq (Boloraberd-1946)
7. Heşin
8. Horbadix
9. Çivə
10. Hors
11. Sallı
12. Yelpin
13. Qozluca

Aqbaba (Amasiya) rayonundan

1. Daşkərpü
2. Şurabad (Sultanabad)
3. Qızılkənd-xaraba qalıb
4. Qarabulaq (Şoğiq-1991)

Basarkeçər (Vardenis) rayonundan

1. Zod (Sotk-1991)- qismən
2. Yuxarı Zağalı (Axpradzor-1978)

3. Çaxırlı (Sovetakert-1978)
4. Qanlı
5. Qızılvenk
6. Kərkibaş
7. Yarpızlı

Allahverdi (Tumanyan) rayonundan

1. Böyük Ayrım (qismən) - 1950

Noyemberyan rayonundan

1. Ləmbəli (Baqrataşen)

Abaran rayonundan

1. Kirəşli

Spitak rayonundan

1. Saral (qismən)

Kirovakan (Qarakilsə) rayonundan

1. Yuxarı Kilsə
2. Aşağı Kilsə - xaraba
3. Mollaçıslaq
4. Haydarlı

Gorus rayonundan

1. Şurnuxu
2. Ağbulaq
3. Qurdqulaq
4. Şahverdilər (Başaracur)
5. Şamsız

Kalinino rayonundan

1. Qızıldaş (Aruni-1991)
2. İlməzli

Beriya rayonundan

1. Aşağı Koxa

10. 1988-1990-cı illərdə Ermənistanda öldürülən azərbaycanlıların siyahısı

№	Soyadı, adı və atasının adı	Təvə l- lüdü	Yaşayış məntəqəsi	Öldüyü tarix	
				5	6
	<u>Allahverdi rayonundan</u>				
	1. Məmmədov Rəhman Əli oğlu	1985	Cılız	1988	Həkim baxımsızlığı ucundan
	2. Haqverdiyev Haqverdi Hətəm oğlu	1934	Ayrım	1988	işgəncə ilə
	3. Aliyev Abbas Xasməmməd oğlu	1912	Bala Aayrım	1988	işgəncə ilə
	4. Məmmədov Tofiq Alik oğlu	1988	Allahverdi	1988	işgəncə ilə

<u>Vedi rayonundan</u>				
1. Nağıyev İqbal Miryaqub oğlu	1908	Şirazlı	1988	işgəncə ilə
2. Nağıyev İqbalın iki aylıq nəvəsi	1988	Şirazlı	1988	işgəncə ilə
3. Məmmədov Məhərrəm Səfər oğlu	1908	Vedi	1988	işgəncə ilə
4. Orucov Nizami İnqilab oğlu	1956	Vedi	1988	işgəncə ilə sonradan ölüb
5. Cavadov İsmayıl Məmmədhüseyn o.	1930	Ararat	1988	işgəncə ilə
6. İsmayılova Gülgəz Məhəmməd qızı	1908	Xalisa	1988	işgəncə ilə
7. Əliyev Məmməd Nəsrulla oğlu	1893	Ararat	1988	güllə ilə
<u>Amasiya rayonundan</u>				
1. Abbasova Məryəm Mürsəl qızı	1910	Güllübulaq	1988	borana düşüb
2. Abbasova Leyla Məmməd qızı	1908	Güllübulaq	1988	borana düşüb
3. Abbasova Xatın Mürsəl qızı	1913	Güllübulaq	1988	borana düşüb
4. Əliyeva Xədicə Mürsəl qızı	1912	Güllübulaq	1988	borana düşüb
5. Rüstəmov Nəbi Hüseyn oğlu	1937	Göllü	1988	maşınla vurulub
6. Abdullayeva Tükəz Abbas qızı	1938	Güllübulaq	1988	xəstəxanada öldürülüb
7. Novruzova Roza Süleyman qızı	1942	Çaxmaq	1988	işgəncə ilə
8. Cəfərov Səməd Məhəmməd oğlu	1933	Oxçoğlu	1989	işgəncə ilə
9. Haqverdiyev Babək İbrahim oğlu	1971	Əzizbəyov	1988	asıblar
10. Musayev Məhəmməd Mustafa o.	1968	Qoncalı	1988	işgəncə ilə
11. Həşimov Əkbər İsmayıl oğlu	1924	Quzukənd	1988	borana düşüb
12. Məmmədov Bayraməli Pirləli o.	1974	Göllü	1988	döyülməklə ölüb
<u>Basarkeçər rayonundan</u>				
1. Cabbarov Teymur Yusif oğlu	1958	Nərimanlı	1990	döyülüb, sonra ölüb
2. İsayeva Sevinc Şahin qızı	1987	Pəmbək	1988	borana düşüb
3. Əliyev Zeynalabdi	1930	Daşkənd	1988	hadisədən özünü intihar edib
4. Əhmədov Firudun Həsən oğlu	1926	Qanlı	1989	infarkt
5. İbrahimov Mirzağa İbad oğlu	1927	Qanlı	1989	borana düşüb
6. Əliyev Firudun Həsən oğlu	1936	Qoşabulaq	1989	döyülüb sonra ölüb
7. Abbasov Teymur Sabir oğlu	1983	Aş. Şorca	1988	güllə ilə ölüb
8. Əliyev Yusif İsmi oğlu	1972	- //-	1988	döyülüb sonra ölüb
9. Hüseynova Leyla Mustafa qızı	1934	- //-	1988	döyülüb sonra ölüb
10. Məmmədov Bəndalı Hüseyn oğlu	1923	- //-	1988	döyülüb sonra ölüb
11. Məsimov Bahadur Hümət oğlu	1925	- //-	1988	döyülüb sonra ölüb
12. Məmmədov Tahir Qasım oğlu	1922	- //-	1988	döyülüb sonra ölüb
13. Hüseynova Xədicə İbrahim qızı	1933	- //-	1988	infarkt qorxudan
14. Elləzov Həsən Nəbi oğlu	1920	- //-	1988	həkim qəsdi
15. Elləzov Qara Nəbi oğlu	1923	Nərimanlı	1988	işgəncə
16. Əliyev Yunis Tahir oğlu	1964	Şişqaya	1988	borana düşüb
17. Əliyev Mehralı İbrahim oğlu	1935	Şişqaya	1988	borana düşüb
18. Əsədova Züleyxa	1942	- //-	1988	borana düşüb
19. Əliyev Şahin Qabil oğlu	1973	- //-	1988	borana düşüb
20. Zeynalov İlyas Əmirxan oğlu	1942	- //-	1988	borana düşüb
21. Həsənov Sultan	1928	Daşkənd	1988	hadisədən infarkt
22. İbrahimov Əziz Cabbar oğlu	1933	Şişqaya	1988	borana düşüb
23. Nigar Cibi qızı	1944	Kiçik Məzrə	1988	döyüləndən sonra ölüb
24. Nəsimov Qurban Bəxtiyar oğlu	1924	- //-	1988	döyül. sonra ölüb

25. Cəfərov Tapdıq İsmayıl oğlu	1950	Qoşabulaq	1988	elektrik cərəyanı
26. Sadıqov Qurban Həsən oğlu	1945	Kiçik Məzrə	1988	döyüləndən sonra ölüb
27. Musayev Şamo Qaraca oğlu	1928	Kiçik Məzrə	1988	döyül. sonra ölüb
28. Əliyev Savalan Yunis oğlu	1923	Nərimanlı	1988	döyül. sonra ölüb
29. Həsənov İsgəndər Bayraməli oğlu	1910	Nərimanlı	1989	döyül. sonra ölüb
30. Allahverdiyev Şəmsəddin İman o.	1937	Zərkənd	1988	maşınla vurdur.
31. Babayev Nəriman Şahəmməd oğlu	1936	- //-	1988	döyül. sonra ölüb
32. İsmayılova Fəxrəndə Mehralı qızı	1978	- //-	1988	borana düşüb
33. İsaqov Qədim Səməd oğlu	1932	- //-	1988	döyül. sonra ölüb
34. Qocayev Teymur Ələsgər oğlu	1930	Zod	1988	döyül. sonra ölüb
35. Abbasova Rüksarə Əli qızı	1979	Qoşabulaq	1989	döyül. sonra ölüb
36. Orucov Əvəz Məhəmməd oğlu	1932	Böyük Məzrə	1988	döyül. sonra ölüb
37. Ağayev Bayram Ağababa oğlu	1930	Çaxırlı	1988	intihar edib
38. Xəlilov Məmməd Qulu oğlu	1941	Qayabaşı	1988	döyül. sonra ölüb
39. Quluyeva Tutu Allahverdi qızı	1919	Sarıyaqub	1988	döyül. sonra ölüb
40. Namazov Qoşun İbrahim oğlu	1922	Qayabaşı	1988	hadisə yerində infarkt
41. Cəfərov Koroğlu Bəşir oğlu	1932	Qayabaşı	1988	qəzaya uğradılıb
42. Şəldiyev Mehdi	1920	Subatan	1988	borana düşüb
43. Əliyev Sayad Əli oğlu	1930	Çaxırlı	1988	maşını vurub sal.
44. Məmmədov İmaməli	1928	A.Şorca	1988	infarkt qorxudan
45. Babayev Safay İsmayıl oğlu	1916	Daşkənd	1988	döyülməklə
<u>Quqark rayonundan</u>				
1. Rüstəmov Elşad İsrəfil oğlu	1948	Lermantov	1988	işgəncə
2. Mustafayev Ziyad Əli oğlu	1941	Gözəldərə	1989	işgəncə
3. Novruzova Bənövşə Kərəm qızı	1950	Yux. Kilsə	1988	itkin düşüb
4. Məmmədov Mürsəlim Ellaz oğlu	1964	Haydarlı	1988	işgəncə
5. Nəbiyeva Zəhrə İsmayıl qızı	1981	Hallavar	1988	yandırılıb
6. Qasimov Hüseyn İsa oğlu	1920	Arçut	1988	döyül. sonra ölüb
7. Xəlilova Gülsüm İsa qızı	1920	Arçut	1988	döyül. sonra ölüb
8. Qasimov Məhəmmədəli Musa oğlu	1915	Arçut	1988	güllələnilib
9. Məsimov Əhməd Hacı oğlu	1940	Arçut	1988	işgəncə
10. Hübətov Əli Hübət	1932	Hallavar	1989	döyül. sonra ölüb
11. Nəbiyev Rəhim Mahmud oğlu	1914	Vartanlı	1988	yandırılıb
12. Əliyev Mehralı İsmayıl oğlu	1920	Vartanlı	1988	yandırılıb
13. Sadıqov Vaqif Süleyman oğlu	1958	Vartanlı	1988	yandırılıb
14. Əliyeva Gülsüm Məmməd qızı	1912	Vartanlı	1988	ödürüb yandır.
15. Əliyev Abdulla Oruc oğlu	1932	Vartanlı	1988	yandırılıb
16. Məmmədov Süleyman Qənbər oğlu	1938	Vartanlı	1988	yandırılıb
17. Bayramov Qərib İsmayıl oğlu	1921	Vartanlı	1988	yandırılıb
18. İsgəndərov Mehralı Həsən oğlu	1938	Vartanlı	1988	ödürüb yandır.
19. İsgəndərova Xanım İbrahim qızı	1915	Vartanlı	1988	ödürüb yandır.
20. İsgəndərov Alim Mehralı oğlu	1971	Vartanlı	1988	ödürüb yandır.
21. Hüseynova Leyla Həsən qızı	1925	Vartanlı	1988	ödürüb yandır.
22. Əliyeva Fatma Əli qızı	1940	Vartanlı	1988	ödürüb yandır.
23. Qazaxəliyev Əhməd İsmayıl oğlu	1933	Vartanlı	1988	yandırılıb
24. Əliyev Xıdır Şəmi oğlu	1952	Hallavar	1988	yandırılıb
<u>Qafan rayonundan</u>				
1. Novruzova Gülnar Allahverdi o.	1964	Gağı	1988	döyül. sonra ölüb

2. Məmmədov Şirin İslam oğlu	1940	Kacaran	1988	borana düşüb
3. Əliyev Vüsal Əlirza oğlu	1965	- // -	1988	hadisədən infarkt
4. Ziyadov Cəmil Bəhmən oğlu	1958	Gomaran	1988	maşınla vurulub
5. İsmayılova Məhruzə Xudu qızı	1947	Qafan	1988	hadisədən infarkt
6. Babayeva Firuzə Həsən qızı	1920	Sunik	1988	döyül. sonra ölüb
7. Mehdiyev Musa Xudayar oğlu	1934	Qaraçimən	1988	döyülmüş, infarkt
<u>Kalinino rayonundan</u>				
1. Yolçuyev Əli Nuru oğlu	1925	Kalinino	1988	işgəncə ilə
2. Musayev Nəcəf Maşa oğlu	1933	Evli	1988	borana düşüb
3. Əliyeva Sona Cahangir qızı	1953	Kalinino	1988	qorxudan
4. Sadıqov Məhəmməd İsmayıl oğlu	1914	Kalinino	1988	güllə ilə
5. Məmmədova Yasəmən Gülməmməd	1962	Kalinino	1988	döyülüb sonra ölüb
6. Temirov Allahyar Mustafa oğlu	1955	İlməzli	1988	döyülüb sonra ölüb
7. Əliyev Qara Həmid oğlu	1943	Kalinino	1988	işgəncə ilə
8. Qurbanov Sadıq Bayram oğlu	1932	Evli	1988	döyülüb sonra ölüb
9. Dəmirçiyeva Nəzakət Həsən qızı	1925	Qızıışəfəq	1988	borana düşüb
10. Vəliyev Məhəmməd Musa oğlu	-	Evli	1988	döyülüb sonra ölüb
11. Sofiyeva Səkinə Həməzə qızı	1933	Qızıldaş	1988	xəstəxanada qəsd edilib
<u>Krasnoselo rayonundan</u>				
1. Hacıyeva Fatma Əsgər qızı	1922	Ağbulaq	1989	borana düşüb
2. Xəlilova Firəngiz Hüseyn qızı	1958	Ardanış	1988	həkim baxımsızlığı
3. İsmayılov Əli Abbasəli oğlu	1928	Ardanış	1988	borana düşüb
4. İsmayılov Səməd İsmayıl oğlu	1930	- // -	1988	borana düşüb
5. Ələsgərova Bahar Süleyman qızı	1920	- // -	1988	borana düşüb
6. Həsənov Həsən Şaban oğlu	1934	- // -	1988	döyülüb sonra ölüb
7. Aliyev Qələndər Mahmud oğlu	1973	Gölkənd	1988	işgəncədən sonra ölüb
8. Qocayev Cavan Alı oğlu	1930	- // -	1988	döyülmüşdür
9. Əhmədov Nəsir Albaba oğlu	1933	- // -	1988	döyülmüşdür
10. Sarıyev Barxudar Mirzə İman	1918	- // -	1988	işgəncə ilə
11. Əliyeva Zərnişan Sarı qızı	1932	Əmirxeyir	1989	maşınla vurulub
12. Zeynalova Urqiyyə Sultanəli qızı	1954	Ağbulaq	1989	maşınla vurulub
13. Camalova Şəhla İman qızı	1983	- // -	1988	borana düşüb
14. Camalov Beybut İman oğlu	1988	- // -	1988	borana düşüb
15. Şamilov Nəsim Məcid oğlu	1933	Gölkənd	1988	döyülüb sonra ölüb
16. Əhmədov Elcan Tağı oğlu	1968	Yanıqpəyə	1988	döyülüb sonra ölüb
17. Mustafayev İbrahim Məmməd oğlu	1911	Cil	1988	döyülüb sonra ölüb
18. Məmmədov Mustafa Musa oğlu	1929	Ardanış	1988	döyülüb sonra ölüb
<u>Kirovkadan</u>				
1. Hüseynov Telman Çoban oğlu	1939	Kirovakan	1988	işgəncə ilə
<u>Gorus rayonundan</u>				
1. Əsgərov Barxudar Əmrah oğlu	1968	Ağbulaq	1988	işgəncə ilə
<u>Əzizbəyov rayonundan</u>				
1. Qurbanov Əloş Tarverdi oğlu	1928	Gabud	1988	işgəncə ilə
2. Muradov Nəcəfzadə İsmayıl oğlu	1925	Köçbəy	1989	borana düşüb
3. Baxşəliyeva Fatma Nəbi qızı	1923	- // -	1989	- // -
	1926	- // -	1988	- // -

4. Hüseynov Həsən Yusif oğlu	1918	- // -	1989	- // -
5. Cəlilova Hürzad Mahmud qızı	1985	- // -	1989	- // -
6. Xanlarov İlham Nadir oğlu	1968	- // -	1988	- // -
7. Balakışiyev Söhbət Gəray oğlu	1922	Gülüstan	1988	- // -
8. Yaqubov Yaqub Əli oğlu	1936	- // -	1988	- // -
9. Məmmədov Sabir Qurban oğlu	1930	- // -	1989	- // -
10. Gülnaz Əhməd qızı	1937	Gabud	1988	- // -
11. Şahquluyev Kamil Kərəm oğlu	1939	- // -	1988	- // -
12. Xıdırov Bilal Göyüş oğlu	1935	- // -	1988	- // -
13. Gəncimaliyev Ənvər Gəray oğlu	1908	- // -	1988	- // -
14. Almuradov Qaraxan Nəcəf oğlu	1986	- // -	1988	- // -
15. Həsənova Şəlalə Abbas qızı				
<u>İcevan rayonundan</u>				
1. Nəbiyev Nəriman Məmmədrza oğlu	1930	Salah	1988	döyülüb sonra ölüb
2. Yusifov Şəmsəd Muxtar oğlu	1936	- // -	1988	infarkt
3. Qurbanov Tapdıq Nəbi oğlu	1920	Alaçıqqaya	1988	borana düşüb
4. Orucov Oruc	1922	- // -	1988	- // -
5. Rüstəmov Yaqub Rüstəm oğlu	1966	Polad	1988	işgəncədən sonra ölüb
6. Orucova Tahirə Eldar qızı	1964	- // -	1988	güllə ilə
7. Qasimov Qasım Əli oğlu	1924	- // -	1988	döyülməklə
<u>İrəvandan</u>				
1. Kərimov Vaqif Kamil oğlu	1933	İrəvan şəh.	1988	güllə ilə
2. Misgərov Vidadi Cəfər oğlu	1956	- // -	1990	işgəncə ilə
3. Misgərova Elza Cəfər qızı	1955	- // -	1990	- // -
4. Muxtarova Solmaz Rəcəb qızı	1936	- // -	1989	- // -
<u>Noyemberyan rayonundan</u>				
1. Namazov Məhəmməd Baba oğlu	1936	Ləmbəli	1989	avtomobillə vurulub
2. Namazov Elmar Fəxrəddin oğlu	1989	- // -	1989	- // -
3. Şıxıyev Vəkil Sirac oğlu	1908	Y.Körpülü	1989	döyüldükdən sonra
4. Süleymanov Sadıx Kazım oğlu	1938	Ləmbəli	1988	- // -
<u>Masis rayonundan</u>				
1. Mehdiyev Sabir Qurban oğlu	1932	Nizami	1988	güllə ilə
2. Tağıyev Müşfiq Tağı oğlu	1955	Dostluq	1988	işgəncə ilə
3. Əliyev Abbas Mürsəl oğlu	1930	Sarvanlar	1988	suda boğublar
4. Həsənov Qənbər camal oğlu	1934	Masis	1988	itkin düşüb
5. Muxtarov Fəxrəddin Əsəd oğlu	1968	- // -	1989	döyməklə
6. Cəfərov Eldar Allah oğlu	1965	Mehmandar	1988	qəzaya salıblar
7. Cəfərov Heydərəli Həsən oğlu	1953	- // -	1988	- // -
8. Cəfərova Səmurə Heydərəli qızı	1978	- // -	1988	- // -
9. Cəfərova Ruhiyyə Heydərəli qızı	1976	- // -	1988	- // -
10. Abbasov Bəxtiyar Məmməd oğlu	1958	Sarvanlar	1988	maşınla vurulub
11. Ələkbərov Sabir Mehti oğlu	1958	Masis	1989	güllə ilə
12. Cabbarov Qasım Məşədihəsən o.	1930	- // -	1988	- // -
13. Cəfərova Səfa Novruzəli qızı	1982	- // -	1988	işgəncə ilə
14. Nağıyev Bağır Qara oğlu	1932	Rəncbər	1988	döyüləndən sonra öl.
15. Qurbanov Qurbanəli Əbdülhəsən o.	1946	Masis	1988	qəzaya uğradıblar
16. Qurbanov Abbas Əbdülhəsən oğlu	1934	- // -	1988	- // -

17. Rüstəmov Əli Rəhim oğlu	1949	Rəncbər	1988	döyül. sonra ölüb
18. Cəfərov Yasin Mütəllib oğlu	1935	Rəncbər	1989	döyül. sonra ölüb
19. Əzizov Qurban Tahir oğlu	1950	- // -	1989	- // -
20. Əliyeva Alma Oruc qızı	1932	Sarcalar	1989	- // -
21. Nəcəfov Vəli	1920	Masis	1988	hadisədən infarct
22. Həsənova Aynur Oruc qızı	1988	- // -	1988	yandırılıb
23. Quluyev Qulam Məsim oğlu	1929	Nizami	1988	bıçaqla vurulub
<u>Mehri rayonundan</u>				
1. Qurbanov İzzət Bəşir oğlu	1935	Nüvədi	1988	xəstəxanada həkim qəsdi
<u>Yeğeqnadzor rayonundan</u>				
1. Nəsirov Vaqif Bədəl oğlu	1952	Sallı	1988	itkin düşüb
2. Xəlilov Jasin	1946	- // -	- // -	- // -
<u>Razdan rayonundan</u>				
1. Musayev Əsəd İsaq oğlu	1952	Axundov	1988	avariya
2. Abdullayeva Növrəstə Kərəm qızı	1953	- // -	1988	qəzaya uğradılıb
3. Abbasov Yaqub Bağır oğlu	1957	- // -	1988	borana düşüb
<u>Sisyan rayonundan</u>				
1. Abdullayev Abdulla Əsəd oğlu	1931	Sisyan	1988	
2. Namazova Şahnisə Əziz qızı	1931	Şəki	1988	borana düşüb
3. Əliyeva Xəlisə Əmrah qızı	1925	- // -	1988	- // -
4. Əliyeva Güllü Ələkbər qızı	1930	- // -	1988	- // -
5. Babayeva Firuzə Həsən qızı	1920	Sünük	1988	- // -
<u>Spitak rayonundan</u>				
1. Balacayev Teymur Məsim oğlu	1958	Saral	1988	işgəncə güllə ilə
2. Balacayeva Sürəyyə Hüseyn qızı	1954	- // -	1988	- // -
3. Balacayev Şahin Sayad oğlu	1979	- // -	1988	- // -
4. Mustafayev Şərif Məhərrəm oğlu	1930	Qursalı	1989	xəstəxanada baxımsızlıq
5. Daşdəmirov Rəhim Cabbar oğlu	1932	- // -	1989	işgəncə ilə
6. Əhmədov Məsim Əhməd oğlu	1948	- // -	1988	oğurlanmışdır
7. Məmmədova Təzəgül Nəriman qızı	1958	- // -	1988	döyülmüşdür
8. Kosayev Əsgər Kazım oğlu	1941	- // -	1988	döyül. sonra ölüb
9. Baxşiyev Elman Fərman oğlu	1956	- // -	1988	güllə ilə
10. Məmmədin arvadı Saray	1956	- // -	1988	suda boğublar
11. Paşayeva Nazı Zülfüqar qızı	1910	- // -	1988	borana düşüb
12. Kosayev Söhbətdin Vəli oğlu	1932	- // -	1988	güllə ilə
13. Baytalova Firəngiz İbrahim qızı	1966	- // -	1988	döyülmüş, itkin düşmüş
14. Musayeva Səlbə İsmayıl qızı	1926	// -	1988	- // -
15. Ələkbərov Xıdır Budaq oğlu	1957	Spitak	1988	itkin düşüb
<u>Stepanavan rayonundan</u>				
1. Mustafayeva Bəsti İsrail qızı	1934	Gərgər	1988	yandırılıb
2. İsgəndərov Təmrəz Yusif oğlu	1928	Kuybışev	1988	güllə ilə
3. Xəlilov Şərif Cabbar oğlu	1947	- // -	1988	işgəncə, başı kəsilib
4. Xəlilova Gilas Rüstəm qızı	1930	- // -	1988	- // -

5. Yusifova Sarıgül Qurban qızı		Qoğos	1988	suda boğmaqla
6. Əmiraslanov Qədir Nəbi oğlu	1966	Kirov	1988	xəstəxanada yoxa
7. Əsgərov Həmid Məmməd oğlu	1946	Calaloğlu	1988	çıxıb
8. Əbürrəhmanov Vahid Həmid oğlu	1970	Kuybışev	1989	itkin düşüb
				işgəncədən

Qeyd: Bu siyahı müvafiq sənədlərə əsaslanaraq Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətində tərtib edilmişdir.

11. 1988-ci ilə qədər indiki Ermənistanda mövcud olan Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri

Amasiya (Ağbaba) rayonu

1. Oxçoglu (Vaxçi-1991), 2. Güllübulaq (Ardahan-1991) 3. Çaxmax (Kamxut-1991), 4. Mağaraçıq, 5. Qaraçanta (Əzizbəyov-1939, Arekdanem-1990), 6. Daşkörpü, 7. İbiş (Dayrik-1991), 8. Qoncalı (Zarişat-1991), 9. İlanlı (Çaybasar-1946, Aravet-1991), 10. Düzkənd (Halvar-1991), 11. Qaranamaz (Yeniyol-1935, Ağvorik-1991), 12. Göllü (Vardenis-1991), 13. Təpəkənd (Daşdavayr-1990), 14. Sultanabad (Şurabad), 15. Balıqlı, 16. Öksüz (Dalarik-1991), 17. Güllücə, 18. Ellərkənd, 19. Çivinli (Yeğnacur-1991), 20. Hozukənd (Quzukənd), 21. Qarabulaq (Şagik-1991)

Qarışıq yaşayış məntəqəsi:

22. Amasiya (Namasa)

Noyemberyan rayonu

1. Yuxarı Körpülü

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

2. Debedavan (Baraxlı), 3. Ləmbəli (Baqrataşen-1972), 4. Ayrım sovxoz (Btğavan), 5. Aşağı Körpülü (Haxtanaq-1978), 6. Ayrım (qəsəbə dəmiryol stansiyası)

Ararat (Vedi) rayonu

1. Şidli (Yexeqnavan-1991)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

2. Xalisa (Noyakert-1991), 3. Arazdəyən (Yerasx-1968), 4. Şirazlı (Vosketan-1991), 5. Qaralar (Aralez-1978), 6. Yengicə (Sisavan-1978), 7. Taytan (Vanaşen-1978), 8. Kiçik Vedi, 9. Şıxlar (Lusarat-1978), 10. Avşar, 11. Çimənkənd (Urcadzor-1978), 12. Dəvəli (Ararat şəhəri-1947), 13. Vedi, 14. Daşdı (Daştakar-1968), 15. Dəvəli kəndi, 16. Armaş, 17. Çəmbərək (Surenavan)

Krasnoselo (Çəmbərək) rayonu

1. Cil, 2. Ardaniş, 3. Şorca, 4. Toxluca (Draxtik-1991), 5. Ağbulaq (Axperek-1991), 6. Gökənd (Ayqut-1991), 7. Çaykənd (Dprabak-1991), 8. Əmirxeyir (Kalavan-1991), 9. Bəryabad (Barepat-1991), 10. Yanıqpəyə (Meşəkənd-1978), 11. Çıvıxlı, 12. Qaraqaya (Çoravank-1991), Qarışıq yaşayış məntəqələri: 13. Çəmbərək (Krasnoselo), 14. Orconikidze

Tumanyan (Allahverdi) rayonu

1. Böyük Ayrım, 2. Bala Ayrım, 3. Yuxarı Axtala

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

4. Allahverdi (Mədən qəsəbəsi), 5. Şamlıq qəsəbəsi, 6. Aşağı Axtala qəsəbəsi (Gümüşxana), 7. Cılız, 8. Axtala dəmiryol stansiyası

Mehri rayonu

1. Nüvədi, 2. Aldərə, 3. Lök (Vartanizor)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

4. Maralzəmi, 5. Lehvaz, 6. Mehri, 7. Astazur (Şivanidzor-1935)

İcevan (Karvansara) rayonu

1. Göyərçin, 2. Mürteyl (Çiçəkbulaq-1978, Qeqatan-1991), 3. Haqqıxılı (Vurğun-1978, Hovk-1991), 4. Alaçıqqaya (Alaçux), 5. Ağkilsə (Çermakavan-1991), 6. Polad (Xaçardzap-1991), 7. Salah (Akanavank-1991)

Yeğeqnadzor (Keşişkənd-Mikoyan) rayonu

1. Qabaxlı, 2. Ələyaz (Yexeqis-1991), 3. Qovuşuq (Yermon-1991), 4. Aysəsi (Qızılgül-1946, Arates-1991), 5. Qalaser, 6. Gədikvənk, 7. Qaraqaya, 8. Güldüzü (Vardahovit-1991)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

9. Əməğu, 10. Sallı, 11. Hors, 12. Ağkənd (Ağncadzor-1968), 13. Çivə

Sisyan (Qarakilsə) rayonu

1. Qızılciq, 2. Slfulu, 3. Murxuz, 4. Şıxlar, 5. Ağüdü (Aqitu-1991), 6. Urud (Vorotan-1968), 7. Ərəfsə (arevis-1968), 8. Çomərdli (Tanahat-1991)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

9. Dəstəkirt, 10. Vağudi, 11. Şəki

Gorus rayonu

1. Şurnuxu, 2. Ağbulaq, 3. Qurdqalaq

Kalinino (Vorontsovkə) rayonu

1. Qızıldaş (Aruni-1991), 2. Sarıyar (Apaven-1991), 3. Evli (Coramut-1991), 4. Çüçəkənd (Qızılşəfəq-1935), 5. Soyuqbulaq (Paqaxpyur-1991), 6. İlməzli, 7. Qaraqala, 8. Dəmirçilər (Qoqavan-1991), 9. Qaraisa (Meqahovit-1991)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

10. Kalinino qəsəbəsi (Taşir-1991), 11. Novoselcovo, 12. Saratovka, 13. Privolnı, 14. Kruqloşışka, 15. Medovka, 16. Mixailovka, 17. Petrovka (Qurdqala), 18. Blaqodarno, 19. Lorsovxoz

Oukark (Böyük Qarakilsə) rayonu

1. Hallavar, 2. Yuxarı Kilsə, 3. Mollaqişlaq (Güllüdəre-1978), 4. Xancığaz (Gözəldərə-1940, Ağnavadzor-1991), 5. Arcut, 6. Neydərlı, 7. Aşağı Kilsə

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

8. Vartanlı (Şaumyan), 9. Fioletovo, 10. Lermontovo

Vardenis (Basarkeçər) rayonu

1. Hüseyinquluğağalı (Nərimanlı, Şatavan-1991), 2. Böyük Qaraqoyunlu (Əzizli-1935, Norabak-1991), 3. Aşağı Şorca, 4. Yuxarı Şorca, 5. Daşkənd (Ayrk-1991), 6. Sarıyaqub (Çaxkadzor-1991), 7. Qayabaşı (Qeğamabak-1991), 8. Qoşabulaq (Şadcrek-1991), 9. Zərzibil (Zərkənd-1935, Kut-1991), 10. Ağkilsə (Azad-1935), 11. Zod (Çotk-1991), 12. Babacan (Qızılkənd-1978), 13. Pəmbək, 14. Dərə (Daraneq-1991), 15. Şışqaya (Qukariç-1991), 17. Bala Məzrə (Pokr Masrik-1991), 18. Qaraiman (Sovetkənd-1978, Kaxank-1991), 19. Kəsəməni (Bahar-1978, Arpunk-1991), 20. İnəkdağı (Yenikənd-1978, Tretuk-1991), 21. Qanlı (Qamışlı-1946), 22. Kərkibaş (Şəfəq-1967, Vanevan-1991), 23. Subatan (Qexakar-1991), 24. Canəhməd (Günəşli-1969, Kutakan-1991), 25. Ağyoxuş, 26. Sətənəxaç (Güney-1935, Arevuni-1991)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

27. Yuxarı Zağalı (Aqaradzor-1978), 28. Çaxırlı (Sovetakert-1978, Kaxakn-1991), 29. Tüstülü (Lusaqeunk-1978), 30. Böyük Məzrə (Medz Masrik-1991), 31. Qızılvan (Çiçəkli-1940, Makenis-1978), 32. Torf

Masis (Zəngibasar) rayonu

1. Zəhmət (Xaçpar-1991), 2. Dostluq (Qaraqışlaq, Ayanist-1991), 3. Dəmirçi (Darbnik-1991), 4. Sarvanlar (Sis-1991), 5. Rəncbər, 6. Zəngilər (Zorak-1991), 7. Kalinin qəsəbəsi (Həbilkənd, Reyhanlı, Seyidkənd-Noramarq-1991)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

8. Yuxarı Necili (Nizami-1978), 9. Aşağı Necili (Sayat Nova-1978), 10. Rəhimabad, 11. Mehmandar (Hovtaşad-1978), 12. Şöllü (Daşdavan-1978), 13. Arbat, 14. Uluxanlı (Zəngibasar, Masis-1950) qəsəbəsi

Əzizbəyov (Paşalı-Vayk rayonu)

1. Köçbəy (Yeğedzor-1991), 2. Leyliqan, 3. Saravan, 4. Axta, 5. Gomur (Qomk-1991), 6. Kabud, 7. Gülistan (Nor Aznaberd-1991), 8. Zeytə (Zedea-1991), 9. Terp (Saravan-1960)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

10. Karmraşen (Kotanlı), 11. Qndevaz, 12. Horadiz (Oradis-1968)

Spitak (Hamamlı) rayonu

1. Qursalı, 2. Saral

Qarışıq yaşayış məntəqəsi:

3. Qızılörən (Şenavan-1946)

Stepanavan (Cəlaloğlu) rayonu

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1. Rus Gərgəri (Puşkino-1937), 2. Gərgər 3. Kələkürək, 4. Kirov (Xarxar), 5. Çubuqlu (Kuybişev-1939), Qara Məmməd (Maksim Qorki-1939)

Artaşat (Qəmərli) rayonu

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1. Yamancalı (Desxut-1967), 2. Bayburd

Abovyan (Ellər) rayonu

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1. Göykilsə (Kaputan-1935), 2. Nurnus

Hoktemberyan (Qurduqulu) rayonu

Qarışıq yaşayış məntəqəsi:

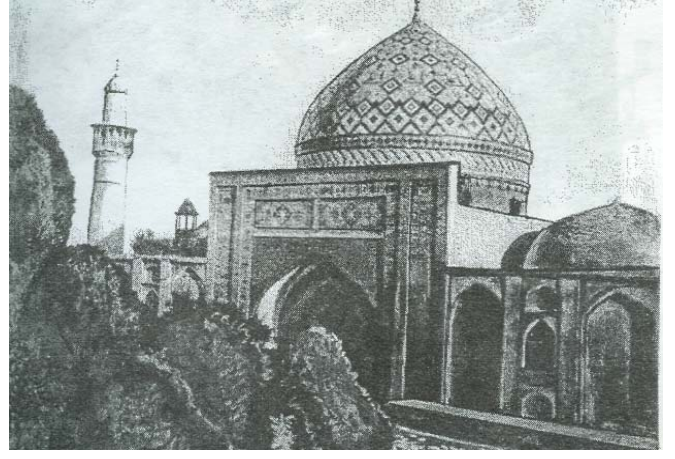
1. Bağçalar (Baqaran-1968)

**Azərbaycanlılar yaşamış respublika tabeliyində olan
şəhərlər:**

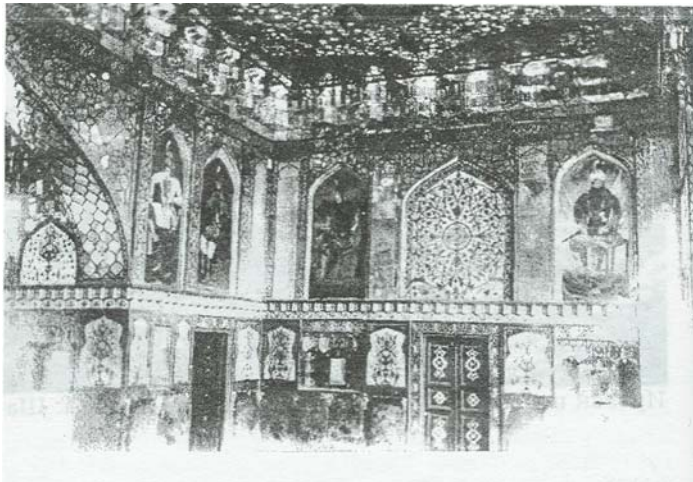
1. İrəvan
2. Kirovakan (Vanadzor-1990)
3. Hrazdan
4. Stepanavan
5. Cermuk
6. Leninakan (Gümrü-1990)

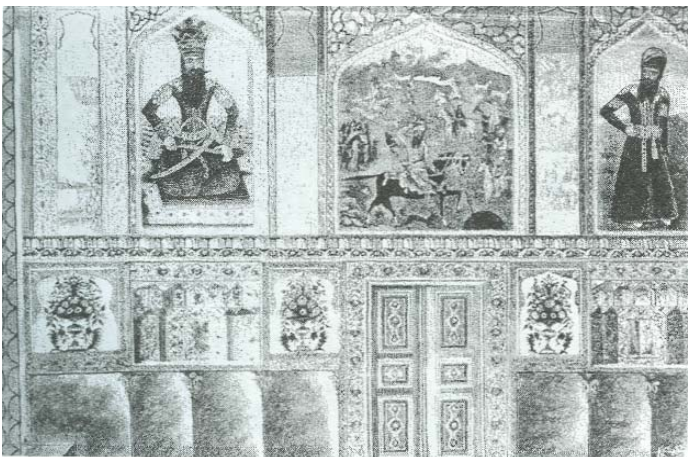
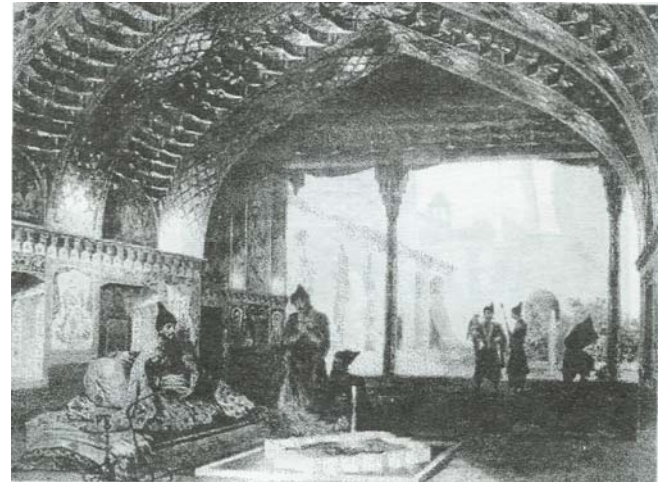
**İrəvan şəhərinin görünüşü (XVII əsr)
Rəssam: Şarden**

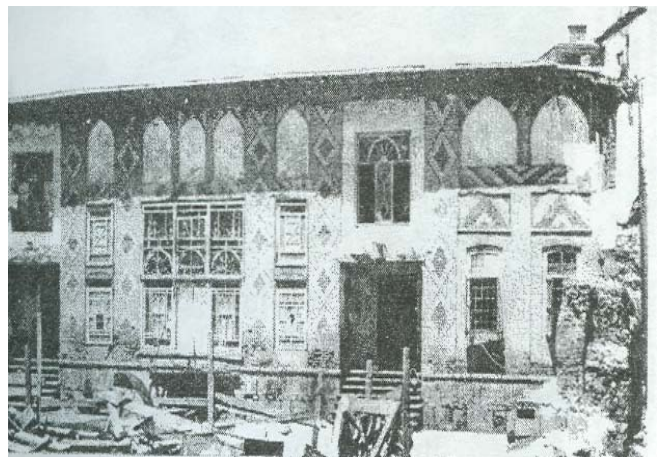
İrəvandakı Cümə Məscidi (XVII əsr).

İrəvan şəhərindəki Sərdar sarayı

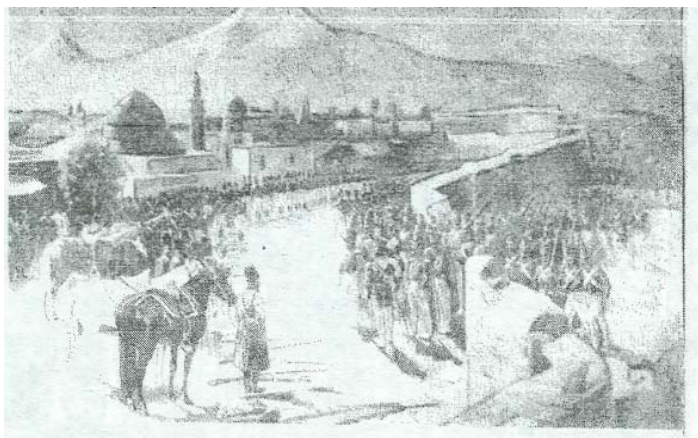

İrəvan şəhərindəki Sərdar

Pənah xanım ermənilər tərəfindən

sarayından görünüş

dağıdılmış İrəvandakı evi

**İrəvan qalasının alınması
xanlığı (1 oktyabr 1827-ci il). Rəssam Rubo**

**İrandan 40 min erməninin İrəvan
ərazisinə köçürülməsi**

İrəvan zadəganları (1860)

ERMƏNİ • АРМЯНИН • ARMENIAN

Neronun xəritəsi

Господи, Умоли Владыку!

[illegible][illegible]

В соответствии с поставленными задачами.
все же придется полностью изменить весь опыт

М. И. Антоновъ: Писатель

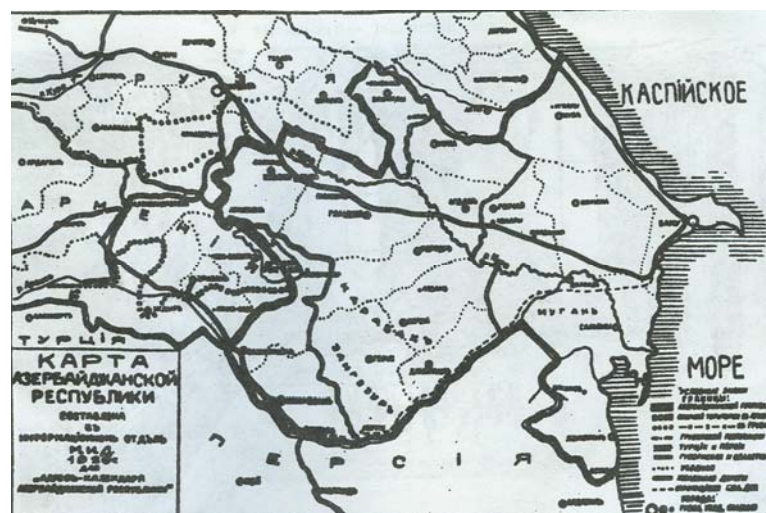
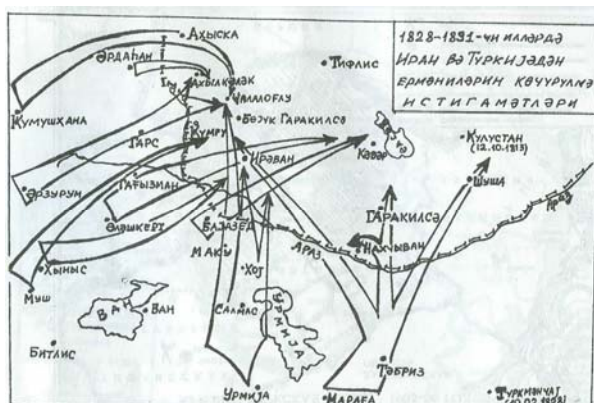
Душмо хирмӯбона

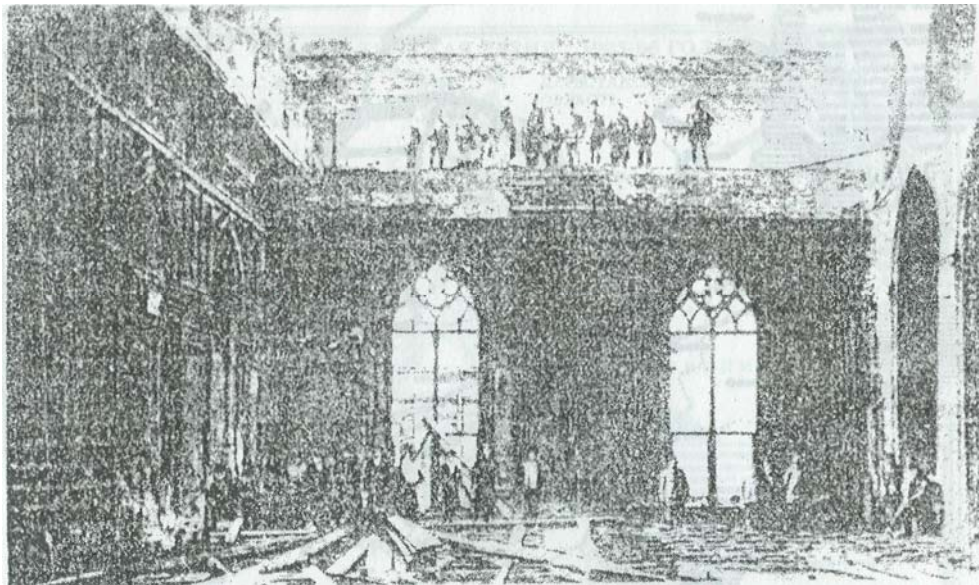
Воскресения сего

L. Lindberg

№ 208)
Харьков 2го адр
1828.
Младш.

A.S.Qriboyedov İ.F.Paskeviçə ermənilərin İrandan Qarabağa köçürülməsi ilə bağlı müraciəti

*** “İsmailliyyə” yangından sonra
1918-ci ilin martında ermənilər tərəfindən yandırılmışdır**

**30-cu illərdə soydaşlarımızın saxta ittihamlar əsasında
Ermənistanda repressiyalara məruz qoyulmalarına dair sənədlər.**

Sənəd 1

Sənəd 2

**Ermənistanda işgəncəyə məruz qalmış
azərbaycanlı qadın**

**Tarixin qanlı səhifələrinin şahidi və
qurbanı olan soydaşlarımız**

**1988- ci ilin qışında Ermənistandan qovulan
soydaşlarımızın qarlı aşırımları aşarkən başlarına gələn fəlakətlər**

Ermənilərin azərbaycan torpaqlarında dövlət qurmalarına yardımçı olan rus dövlət xadimləri və sərkərdələri

I Pyotr

II Yekaterina

Qraf V. Zubov

A. Suvorov

Knyaz Mədatov

Qraf Paskeviç Erevanski

General P. Sisianov

A. Qriboyedov

Knyaz Arqutinski Dolqoruki

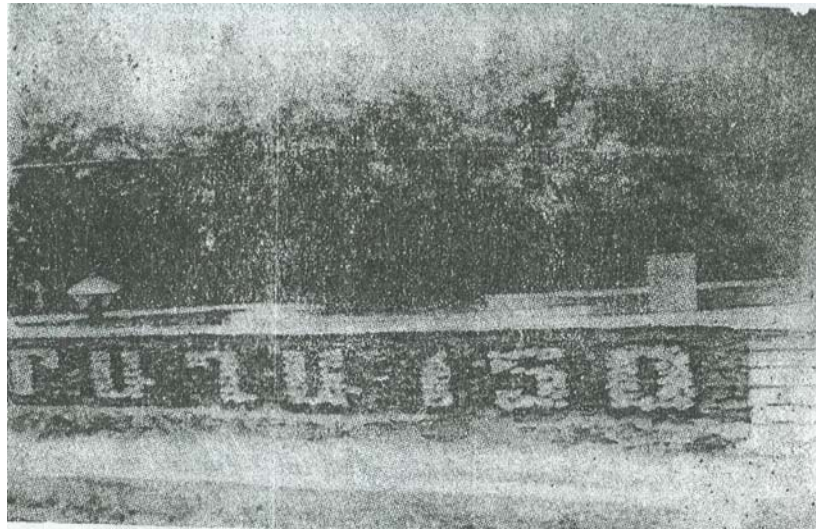
General İ. Lazarev

Canişin A. Yermolov

V.İ. Lenin

Ermənilərin Dağlıq Qarabağa Marağadan köçürülmələrinin 150 illiyi (1978) şərəfinə ucaldılmış abidə (indi sökmüşlər)

1988-1994-cü illərdə Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan əraziləri və qaçqınların məskunlaşdıqları rayonlar

Erməni şovinizmini ifşa edən əsərlər

MÜNDƏRİCAT

Ön söz

I Fəsil. Qərbi Azərbaycana Ermənilərin kütləvi axını və Azərbaycanlıların ilkin qaçqınlıq dövrü (XVII-XIX əsrlər)

1. Ermənilərin dövlət yaratmaq səyləri	9
2. İlk qaçqınlıq dövrü. Erməni vilayətinin təşkili	18
3. İrandan ermənilərin köçürülməsi	25
4. Türkiyədən ermənilərin köçürülməsi	33

II F ə s i l. XX əsrin əvvəllərində ermənilərin törətdiyi qırğınlar

1. 1905-1906-cı illər qırğınları	45
2. Erməni quldur dəstələrinin təşkili (1914-18)	53
3. Müharibə müddətində ermənilərin törətdikləri qırğınlar	64
4. 1918-ci ilin əvvəlində Bakı quberniyasında erməni vəhşilikləri	79
5. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə milli münaqişələr və qaçqınlar problemi	94

III F ə s i l. Ermənistanda Azərbaycanlılara qarşı repressiya və deportasiya siyasəti

1. Otuzuncu illər repressiyası	105
2. 1948-1953-cü illər deportasiyası	112
3. Erməni şovinizminin dirçəlməsi (1960-1987-ci illər)	123
4. İndiki Ermənistanda Azərbaycanlılara qarşı sonuncu soyqırım (1988-1989-cu illər)	130

IV F ə s i l. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları

1. Dağlıq Qarabağda erməni saxtakarlığı	152
2. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiasıdır	158

Son söz əvəzi	170
---------------	-----

Əlavələr

1. Xəritə-Qədim Oğuz yurdu-indiki Ermənistan	176
2. 1826-1828-ci illər Rusiya-İran, 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələri nəticəsində İrəvan xanlığının ərazisində daqıldılmış kəndlərin siyahısı	178
3. 1828-ci ildə yaradılmış Erməni vilayətində (İrəvan əyaləti) kəndlərinin siyahısı	181
4. Erməni vilayəti əhalisinin siyahıya alınmasının nəticələri (İ.Şopenə görə)	186
5. 1918-ci ildə İrəvan quberniyasında dağıldılmış və boşaldılmış azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin siyahısı	190
6. 1919-cu ilin son iki ayında ermənilərin İrəvan quberniyasında	

darmadağın etdikləri müsəlman kəndlərinin siyahısı	196
7. 1920-1988-ci illərdə Ermənistanda adları dəyişdirilmiş türk mənşəli yaşayış məskənlərinin siyahısı	198
8. 1991-ci il aprelin 9-da Ermənistanda dəyişdirilmiş toponimlərin siyahısı	215
9. 1948-1953-cü illərdə indiki Ermənistandan köçürülən Azərbaycanlı kəndlərinin siyahısı	217
10. 1988-1990-cı illərdə Ermənistanda öldürülən Azərbaycanlıların siyahısı	221
11. 1988-ci ilə qədər indiki Ermənistanda mövcud olan Azərbaycanlı yaşayış məntəqələri	232
12. Erməni təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasında zəbt edilmiş, dağıdılmış və yandırılmış yaşayış məntəqələri və sosial obyektlər	237
13. Azərbaycanlılara qarşı edilmiş vəhşiliklərin açıqlanması və erməni terrorizm qurbanlarının xatirəsinin əbədləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 23 fevral 1993-cü il tarixli fərmanı	238
14. 1948-1953-cü illərdə Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı	243
15. Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı	247
16. Tarixin qara səhifələrini əks etdirən şəkillər və xəritələr	253
17. Mündəricat	277

Yığılmağa verilmişdir: 03.03.98
Çapa imzalanmışdır: 07.05.98
Şərti çap vərəqlərinin həcmi 19
Çap vərəqlərinin həcmi 17,5
Sifariş № 189. Tiraj 1000. Qiyməti razılaşma ilə.